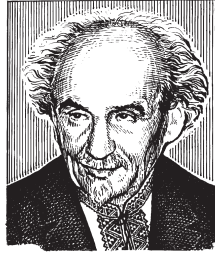

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
Інститут психології імені Г. С. Костюка

T. Kozlov

**ЕКОЛОГО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ
ЯКОСТІ ЖИТТЯ В УМОВАХ РОЗВИТКУ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Колективна монографія

За науковою редакцією Ю. М. Швалба

Київ
2013

УДК 316.6
ББК 88.5
Е 45

Монографію затверджено на засіданнях Вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 10 від 23 грудня 2010 р., протокол № 12 від 24 грудня 2012 р.).

Рецензенти:

*А. М. Коваленко, доктор психологічних наук, професор;
М. Л. Смульсон, доктор психологічних наук.*

Авторський колектив:

Ю. М. Швалб (1.1; 1.2; 1.3), О. Л. Вернік (2.3; 3.1; 4.2; 6.2),
О. М. Гарнець (4.1), М. М. Заброцький (3.4; 3.5),
О. С. Килимник (1.4; 3.2; 6.1), К. В. Костюкова (2.2; 6.3),
А. М. Львовичкіна (3.1), О. В. Матвієнко (2.1; 3.3; 5.2),
О. В. Рудоміно-Дусятська (5.1).

Е 45 Еколого-психологічні чинники якості життя в умовах розвитку сучасного суспільства : Колективна монографія / за наук. ред. Ю. М. Швалба. – Кіровоград : «Імекс-ЛТД», 2013. – 208 с. 300 пр.
ISBN 978-966-189-239-1

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

У монографії висвітлюються теоретико-методологічні та емпірико-прикладні методи дослідження і впливу на якість життя людини. Видання розраховане на фахівців у галузі екологічної та соціальної психології, а також на викладачів і студентів психологічних факультетів.

ББК 88.5

ISBN 978-966-189-239-1

© Інститут психології ім. Г. С. Костюка,
2007, 2013
<http://www.psy-scince.kiev.ua>,
<http://www.ecopsy.com.ua>

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Частина I.	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ	7
Розділ 1. «ЯКІСТЬ ЖИТТЯ» ЯК ПРОБЛЕМА ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	7
1.1. Еколого-психологічний підхід до визначення категорії «якість життя»	7
1.2. Оцінка ситуації як складова оцінки якості життя	19
1.3. Про співвідношення категорій «життєвий шлях особистості» і «спосіб життя особистості»	27
1.4. Еколого-психологічні вектори дослідження якості життя	36
Розділ 2. ГУМАНІТАРНИЙ ВЕКТОР ДОСЛІДЖЕНЬ ЯКОСТІ ЖИТТЯ	41
2.1. Міждисциплінарний підхід до категорії «якість життя»	41
2.2. Цінності як орієнтири у визначенні якості життя людини	49
2.3. Психологічний зміст категорії «якість життя»	57
Частина II.	
ЧИННИКИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ	67
Розділ 3. СЕРЕДОВИЩНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ	67
3.1. Вплив факторів середовища на суб'єктивну оцінку якості життя	67
3.2. Ризики сучасного світу як спонукальні стимули до трансформації способу життя	79
3.3. Безпека інформаційного середовища в сучасних реаліях. Еколого-психологічний підхід	85
3.4. Екопсихологічні характеристики педагогічної взаємодії та їх вплив на особистісний розвиток учнів ...	93

3.5. Екологічність педагогічної взаємодії та якість життя вчителів	118
Розділ 4. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ.....	132
4.1. Екопсихологічні аспекти формування молодіжної інфраструктури та покращення якості життя молоді в Україні	132
4.2. Часовий чинник оцінки якості буття в мешканців мегаполісів і невеликих міст.....	141
Розділ 5. ІНДИВІДНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ	152
5.1. Ставлення особистості до свого фізичного розвитку та здоров'я як чинник оцінки нею якості життя	152
5.2. Психологічні аспекти підвищення якості життя молоді на шляху реалізації ідеї здорового суспільства ..	168
Розділ 6. ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ	173
6.1. Бажання та побоювання студентів як складові оцінки ними якості життя	173
6.2. Семантична структура бажань, цілей і можливостей в оцінці якості життя.....	182
6.3. Психологічні особливості якості життя віктимної особистості.....	190
БІБЛІОГРАФІЯ	199

ВСТУП

Тенденції розвитку сучасного суспільства характеризуються низкою протиріч, серед яких одне з центральних місць посідає протиріччя між соціально-економічною спрямованістю на підвищення якості життя людей та загальним погіршенням стану навколишнього середовища. На сьогодні є незаперечним той факт, що прагнення до підвищення якості життя стає однією з провідних потреб сучасного суспільства і найбільш значущим показником реального стану його розвитку. Якість життя є кінцевим узагальнюючим критерієм оцінки особливостей розвитку умов життєдіяльності на всіх рівнях соціальності — для суспільства в цілому, для окремих соціальних груп та особистості. Якість життя є складним утворенням і на сьогодні є прийнятими декілька систем її оцінювання. Проте майже не дослідженим залишається питання щодо структури тих чинників, які впливають на якість життя. Серед них одне з провідних місць займають показники стану навколишнього середовища. В загальному плані до поняття «навколишнє середовище» слід включати характеристики стану базових умов життєдіяльності людини. З еколого-психологічної точки зору умови життєдіяльності утворюють систему соціокультурних середовищ, серед яких у сучасному суспільстві провідними є: природне, побутове, соціальне, освітнє та інформаційне середовища.

Однак, при цьому вкрай важливо виявити психологічні закономірності сукупного впливу усвідомлення та оцінки середовищних умов життєдіяльності на якість життя людей і зворотного впливу оцінки якості життя на організацію суб'єктом своєї життєдіяльності в різних сферах буття. Оскільки саме екопсихологічні чинники своєю сукупністю визначають сутнісні аспекти якості життя людей. Тому сьогодні постає задача визначення їх структури та розробка засобів оцінки їх впливу на якість життя окремої людини, спільнот та суспільства в цілому.

Таким чином на відміну від домінуючих підходів до вивчення якості життя, які наголошують на тому, що якість життя є об'єктивним показником рівня соціально-економічного благополуччя суспільства, представлений підхід є психологічним за своїм змістом, оскільки демонструє зв'язок якості життя із суб'єктивною оцінкою людьми особливостей умов життєдіяльності й способів своєї власної взаємодії з навколишнім соціо-природним світом. Властивості якості життя особистості, групи, населення формуються й проявляються у взаємодії з середовищами життєдіяльності. Через усвідомлення людиною змістовних проявів такої взаємодії

середовища життєдіяльності набувають характеристик еколого-психологічних чинників якості життя.

Своє головне завдання автори монографії вбачали у визначенні структури еколого-психологічних чинників якості життя та розробці засобів оцінки їх впливу на якість життя окремої людини, спільнот та суспільства в цілому. Рішення цього завдання є необхідним кроком для створення верифікованої системи оцінки вкрай важливої в сучасній екологічній ситуації групи чинників якості життя та моніторингу їх впливу на якість життя. Така система необхідна для підвищення рівня усвідомлення суспільством дійсного стану навколишнього середовища та можливостей соціального контролю якості умов життєдіяльності. Реалізація такого роду проектів демонструє новий перспективний підхід незалежної експертизи ефективності заходів, необхідних для підвищення соціального благополуччя населення.

Структура монографії відбиває намагання її авторів розглянути феномен якості життя під кутом зору сучасних ноосферних запитів та вимог. У першому розділі презентується нове бачення методології розробки категорії «якість життя», яке ґрунтується на середовищному та ситуативному підходах, в цілому відповідає гуманітарній парадигмі в системі сучасного наукового знання. Другий розділ присвячений висвітленню питань психологічного впливу умов життєдіяльності чи, іншими словами, різних за своїм змістом середовищних просторів на якість життя людини. Специфіка такого впливу виділяється на тлі розгляду інших психологічних чинників якості життя — соціально-психологічних, особистісних, індивідних. Таке включення еколого-психологічних чинників якості життя в цілісний контекст психологічної детермінації цього феномену дозволив вирішити питання структури еколого-психологічних чинників, розробки підходів до оцінки їх впливу на якість життя різних суб'єктів.

Зусилля авторів є адресованими фахівцям в галузі соціальної експертизи, соціологам, психологам, які розробляють проблематику якості життя, соціоекологам, що впроваджують системи моніторингу небезпечних для людини факторів довкілля. Авторський колектив сподівається, що книга знайде свого читача.

ЧАСТИНА І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯКОСТІ ЖИТТЯ

Розділ 1. «ЯКІСТЬ ЖИТТЯ» ЯК ПРОБЛЕМА ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Еколого-психологічний підхід до визначення категорії «якість життя»

Дослідження якості життя є загальноприйнятим в міжнародній практиці, високоінформативним, чутливим і економічним методом оцінки соціального благополуччя як населення в цілому, так і окремих соціальних груп суспільства. У соціально-економічних і відповідних дослідженнях вважається, що якість життя не є окремим феноменом, а виступає як інтегральна характеристика фізичного, психологічного, емоційного і соціального функціонування людини.

Існуючі концепції оцінки якості життя були застосовані в наступних областях:

- визначення середніх нормативних показників якості життя для населення міста в цілому і для різних соціальних груп;
- оцінка якості життя в групі ризику;
- оцінка ефективності соціальних програм, направлених на реабілітацію соціально дезадаптованих людей і онкологічних хворих;
- розробка загальних методичних рекомендацій з підтримки ухвалення рішень в області соціального планування, аналізу результатів соціальних та економічних реформ і програм;
- оцінка діяльності громадських організацій з погляду ефективності їх заходів у соціальній сфері;
- підтримка розробки реабілітаційних програм, заходів соціальної адаптації і допомоги неблагополучним соціальним групам населення.

Реалізація такого роду проектів дозволяє упровадити і розповсюдити концепцію оцінки якості життя, відкриваючи таким чином новий перспективний підхід незалежної експертизи ефективності заходів, що проводяться для поліпшення соціального благополуччя населення. Органи влади, політичні, суспільні, некомерційні та інші зацікавлені організації можуть використовувати рекомендації, засновані на аналізі якості життя різних категорій населення, для під-

тримки ухвалення рішень в області соціального планування і прогнозування, ретроспективного і перспективного аналізу результатів соціальних і економічних реформ і програм.

Останнім часом все більше усвідомлюється той факт, що якість життя є не стільки об'єктивним показником рівня соціально-економічного благополуччя суспільства, скільки суб'єктивною оцінкою людьми особливостей зміни умов життєдіяльності і способів їх взаємодії з навколишнім соціо-природним світом. Дуже показовою в цьому відношенні є точка зору відомого російського економіста і фахівця в області теорії вимірювання якості життя С. Айвазяна [1]. Він пише, що основні властивості якості життя населення формуються і виявляються в його взаємодії з «зовнішніми об'єктами» і в міжособовій комунікації, в здатності адаптуватися до навколишнього світу, виживати, відтворюватися, задовольняти свої потреби. С. Айвазян розглядає людину одночасно як істоту біологічну (що функціонує відповідно до всіх законів біологічного гомеостазу) і як істоту соціальну (що реалізовує себе тільки в соціумі, в системі процесів і механізмів, що функціонують за специфічними «соціальними правилами»). На цій підставі автор виділяє п'ять базових компонентів, що створюють середовище і систему забезпечення життєдіяльності населення:

1. *Якість населення*, що інтегрує в собі такі його властивості як очікувана тривалість життя, рівень освіти, кваліфікація, народжуваність і смертність, шлюбність тощо;

2. *Добробут населення*, що інтегрує в собі основні показники рівня життя і що відображає ступінь задоволення його матеріальних і духовних потреб (реальні доходи, їх диференціація, рівень споживання благ і послуг, рівень охорони здоров'я, культури тощо);

3. *Соціальна безпека* (або *якість соціальної сфери*), що відображає рівень умов праці, соціального захисту, фізичної і майнової безпеки члена суспільства, криміногенності і соціально-політичного здоров'я самого суспільства тощо;

4. *Якість навколишнього середовища* (або *якість екологічної ніші*), що акумулює дані про забруднення повітряного простору, ґрунтів і води (відмітимо, що людська популяція — це єдина земна популяція, що не забезпечує утилізації відходів своєї життєдіяльності, небезпечних для навколишнього середовища і не включених в природні технології — «трофічні ланцюги біосфери»);

5. *Природно-кліматичні умови*, що характеризуються складом і об'ємами природно-сировинних ресурсів, кліматом, частотою і специфікою форс-мажорних ситуацій [1].

Проте в розглянутому підході абсолютно незрозумілою залишається логіка виділення систем життєзабезпечення і середовищ

існування людей. Мабуть, саме поняття навколишнього середовища повинне бути структуроване і типологізоване на якихось більш загальних підставах, ніж уявлення окремого індивіда про те, що його оточує. Виходячи з приведених міркувань, нами були введені ряд додаткових критеріїв визначення поняття «середовища». Для екопсихологічного підходу значущими будуть тільки ті чинники, які, по-перше, усвідомлюються як значущі умови життєдіяльності і, по-друге, приводять до змін способів дії або організації життєвих умов. Тільки за цих додаткових умов людина і зовнішні середовищні чинники утворюють систему, де всі елементи взаємозалежні і втрачають свою визначеність за рамками цієї системи. Тому ми прийняли робоче визначення поняття «Навколишнього середовища» як системи усвідомлюваних умов існування, що роблять безпосередній вплив на способи організації життєдіяльності людей.

При такому підході конкретизація поняття «Навколишнє середовище» повинна здійснюватися через форми організації життєдіяльності людей або, що те ж саме, через категорію способу життя. Так, в соціології пропонуються класифікації середовищ за типами провідних соціально-економічних процесів або за рівнями соціальної організованості, в діяльнісному підході — за провідними типами діяльності і так далі.

У цьому плані особливий інтерес представляє культурологічний підхід, який розробляється В.М. Розіним. Розглядаючи соціум як глобальну систему органічного типу, В.М. Розін ставить питання про генезис і функціонування систем життєзабезпечення соціуму. Він пише: «Вони двоякі: з одного боку, ці системи, ймовірно, повинні забезпечити відтворення й існування людини як біологічної істоти, з іншого — власне культурні функції (сміслоутворення, освоєння дійсності, розвитку і ін.)» [7, с. 55].

Ми вважаємо, що системи життєзабезпечення соціуму повинні максимально усвідомлюватися людьми як значущі умови власної життєдіяльності. У цьому плані дані системи повинні максимально відповідати визначенню поняття навколишнього середовища, хоча ці поняття і не є тотожними за своїм логічним і змістовним наповненням. Основні типи систем життєзабезпечення соціуму можна представити як основні типи соціальних середовищ існування особистості.

Нам представляється, що при визначенні типів середовищ існування особи треба враховувати ряд методологічних принципів. По-перше, кожен тип повинен відповідати системними ознаками, тобто функціонувати як самодостатня система життєзабезпечення. По-друге, кожен тип повинен бути деяким чином пов'язаний з іншими

і саме характер їх зв'язків визначатиме простір життєдіяльності особи. По-третє, стосовно кожного типу середовища у людей повинні складатися відносно стійкі форми організації життєдіяльності, які в своїй сукупності повинні створювати цілісний спосіб життя як окремої особи, так і соціальних груп.

Виходячи з цих методологічних принципів, ми можемо припустити, що найбільш загальну наочну «рамку» життєдіяльності людини утворюватиме опозиція систем за ознакою штучне / природне [9]. Таку опозицію складають сфера культури, як максимально виражена штучна система і сфера природно-ландшафтних умов життя людини, як первинно природна система. Ці граничні рамки існування людини не тільки протилежні, але їхня опозиція осмислена і кожного разу здійснюється тільки через реальне буття конкретної людини. З цієї точки зору людина є скоріше не біосоціальною істотою, а «оприродненою культурою» (або «окультуреним еством»). Такий підхід добре узгоджується з теорією генезису особи С. Д. Максименка, в якій через категорію потреби затверджується єдність природно-природного і культурного початків у здійсненні особистості [3].

Процес урбанізації привів до постановки нової проблеми: до якого типу середовища віднести простір життя міста — воно є штучним чи стає для людини природним? Ми вважаємо, що міське середовище у всіх його параметрах (від розміру міста до його внутрішньої архітектоніки) для індивіда лежить у сфері природного, що знаходить віддзеркалення у відомих метафорах типу «кам'яні джунглі» і т.д. Але при цьому треба враховувати, що природно-ландшафтна сфера стає складно структурованим і опосередкованим феноменом, який включає як міську архітектоніку, так і власне природні компоненти, які у свою чергу частково включені в саме міське середовище, а частково є природним оточенням (середовищем) існування самого міста. Причому, з розвитком сучасних транспортних засобів і різким зростанням мобільності населення, психологічна структура природно-ландшафтного середовища істотно змінюється у напрямі її розширення і диференціації.

І сфера культури, і сфера природно-ландшафтних умов існують як протяжні в часі життя поколінь людей тільки завдяки наявності особливих механізмів їх підтримки і діяльнісного здійснення. Традиційно вважається, що універсальним механізмом трансляції норм культури є система освіти. При цьому сама освіта є штучною системою, яка існує і функціонує тільки за рахунок спеціальних діяльностей людей. Проте, освіта є також і механізмом трансляції природно-ландшафтних умов життя, якщо їх розуміти не в натуралістичному плані, а в системодіяльнісному, саме як усвідомлювані і культи-

вовані умови життєдіяльності. Хоча дана теза звучить незвично і навіть парадоксально, проте цей аспект проблеми в даний час все більше усвідомлюється і стає предметом спеціальних досліджень. У цьому плані можна вказати на надзвичайно цікаву роботу польського автора А. Наляськовського, яка має дуже точну і символічну назву: «Дикість і здичавіння як контекст освіти» [3].

З культурологічної точки зору освіта є універсальним і єдиним механізмом трансляції норм і цінностей культури, але якщо відправною точкою прийняти опозицію штучне / природне, то ми можемо говорити про існування ще одного механізму трансляції, який складається і здійснюється на основі природних процесів. Таким механізмом ми вважаємо сферу побуту і побутової діяльності людини.

У соціокультурному плані побутова сфера виділяється як особлива діяльність із «ведення домашнього господарства», яка має свої традиції, норми і правила здійснення. У проведеному під нашим керівництвом дослідженні [5] було показано, що в соціально-психологічному плані побутова діяльність є значущою складовою частиною способу життя людей, яка характеризується чітко вираженими змістовними і стильовими особливостями. У буденній свідомості побутова діяльність визначається трьома стійкими конструктами: повсякденність, необхідність і поновлюваність (повторюваність). У психологічному плані побутова діяльність характеризується наявністю ряду стійких мотивів, набором фіксованих цілей, системою способів її здійснення і усвідомлюваними критеріями оцінки.

Сфера побуту складається переважно стихійно, орієнтуючись на природно-ландшафтні умови і фіксуючи норми культури безпосередньо в способах організації життєдіяльності людей. На відміну від сфери освіти, де трансльовані норми культури обов'язково піддаються методичній обробці і рефлексії, у сфері побуту вони трансформуються через міфолого-метафоричні форми свідомості, знаходячи усталеність в архетипічних (за термінологією К.-Г. Юнга) конструктах.

Таким чином, при розгляді систем життєзабезпечення особи в опозиції штучне/природне за ознакою їх предметного наповнення, ми виділили чотири типи систем. З них дві системи (сфери культури і природно-ландшафтних умов) є првідними в існуванні людини, а дві є механізмами, що забезпечують їх трансляцію, відтворення і усталеність (сфери освіти і побуту).

Проте, проведений аналіз буде далеко неповним, якщо ми обмежимося розглядом тільки предметної складової систем життєзабезпечення особи. Не менш важливою складовою є системи життєзабезпечення, засновані на відносинах особи до інших людей, які виражені в різних формах комунікативності та колективності.

Суттєво, що базові відносини особи розкладаються на системи в опозиції штучне / природне так само, як і предметні. З цієї точки зору ми можемо припустити, що найбільш загальну «рамку» відносин життєдіяльності людини утворюватиме опозиція сфери соціальних відносин як максимально виражена штучна система і сфери міжособистісних відносин людини як первинна природна система.

Сфера соціальних відносин побудована на пріоритеті соціальних правил, які утворюють систему соціальних інститутів. У цьому плані життя людини розгортається як перманентний процес соціалізації, тобто як процес освоєння індивідом все нових правил соціальної взаємодії і послідовного включення у функціонування соціальних інститутів. За сприятливого розгортання цього процесу суспільство через свої інституції заохочує індивіда, надаючи йому різні блага і можливості існування. За несприятливого розгортання соціалізації суспільство може або направити зусилля на його відновлення, або на припинення діяльності, а в деяких випадках і самого життя індивіда. Сфера соціальних відносин «надбудовується» на наочні сфери, утворюючи інфраструктуру життєдіяльності індивіда і суспільства.

Протилежний конструктор — полюс «природного» — утворює сфера міжособистісних відносин, яка будується на ідеї «спорідненості». Сама по собі спорідненість охоплює дуже широке коло явищ від кровного до духовного, але у будь-якому випадку вона спирається на якусь нерозривну внутрішню єдність двох або більше людей. Якщо в основі соціальних відносин лежить раціоналізм норм і правил, то основу міжособистісних відносин складають емоції і переживання, які погано піддаються свідомому контролю і цілеспрямованій регуляції. Наповненість життя особи сильними емоціями і стійкими міжособистісними відносинами, причому незалежно від їх полярності, дає людині переживання повноцінності і свідомості власного існування.

Сфери соціальних і міжособистісних відносин не тільки протилежні за базовою системною ознакою, але вони також взаємодіють і взаємоперетинаються. Ці взаємозв'язки виникають не прямо, а опосередковано, через дві додаткові системи. З одного боку, це система професійної діяльності, з іншого боку — інформаційна система.

Сфера професійної діяльності виникає як структуризація соціальних відносин і є формою відносин особи і соціуму. Якщо професійну діяльність розглядати з погляду системи відносин, а не наочного змісту, то стає очевидним, що в цій сфері ведучими є способи включення індивіда в різні професійні співтовариства і професіогенез осіб. У онтогенетичному плані сфера професійної діяльності

результатно є чимось зовнішнім і ззовні заданим для індивіда, але по мірі входження в неї відбувається своєрідне «оприроднення» і вона стає сферою самоідентифікації і самореалізації особи (при сприятливому збігу обставин і позитивному професіогенезі).

Інформаційна сфера, навпаки, виникає на основі природних процесів спілкування і, формалізуючись, стає формою соціальних відносин. У цьому сенсі інформаційна сфера є формою відчужених міжособистісних відносин, де безпосередня взаємодія заміщається соціальною значущістю її наочного наповнення. Але навіть в цій формі інформаційна сфера оцінюється за критерієм «доступності», який виражає характер відносин і взаємодії.

Таким чином, ми виділили вісім основних сфер життєдіяльності людини, які можуть бути інтерпретовані як основні типи середовищ існування. Кожна сфера виділяється за провідною системною ознакою штучне / природне і за додатковою ознакою предметність / відношення. Кожна сфера відносно самостійна, але вони можуть бути згруповані в два конструкти по чотири системи в кожному.

Конструкт предметних систем створюють:

1) культурне середовище як система культурних сценаріїв і картин світу, які утворюють сферу свідомості соціуму (те, що О.І. Генісаретській [1] називає схематизмами свідомості);

2) природно-ландшафтне середовище як система природних умов, що безпосередньо впливають на організацію життєдіяльності, спосіб життя і мислення людей;

3) освітнє середовище як система навчання і виховання, що забезпечує процеси відтворення і «вироблення людського матеріалу»;

4) побутове середовище, як система безпосереднього життєзабезпечення.

Взаємозв'язок цих середовищ можна відобразити схематично (рис. 1.1).

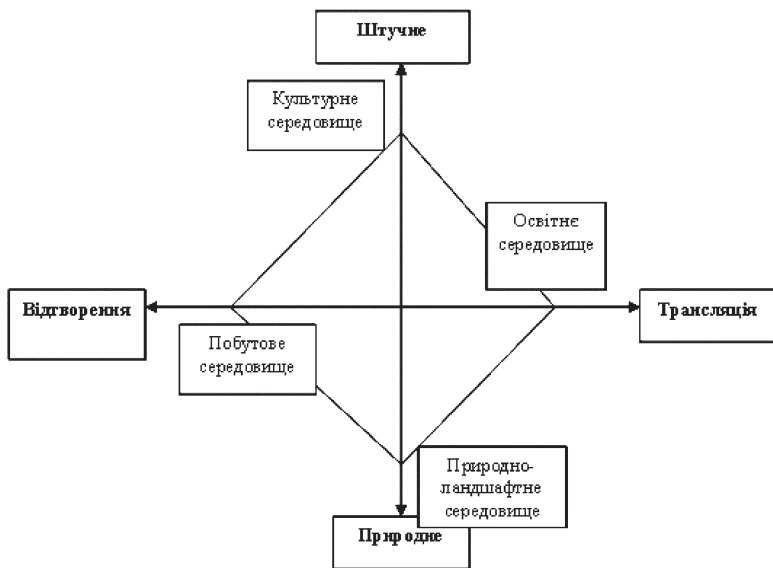

Рис. 1.1. Схема взаємозв'язків научних середовищ життя особистості

Конструкт систем відносин утворюють:

- 1) соціальне середовище як суспільство, тобто система соціальних інститутів і відносин людини до решти всіх соціальних процесів;
- 2) міжособове середовище як система стійких безпосередньо емоційних зв'язків особи;
- 3) професійне середовище як система включення людини в різні професійні співтовариства, забезпечує професіогенез осіб;
- 4) інформаційне середовище, як система соціально значущих і відчужуваних від особи форм спілкування.

Взаємозв'язок цих середовищ можна відобразити схематично (рис. 1.2).

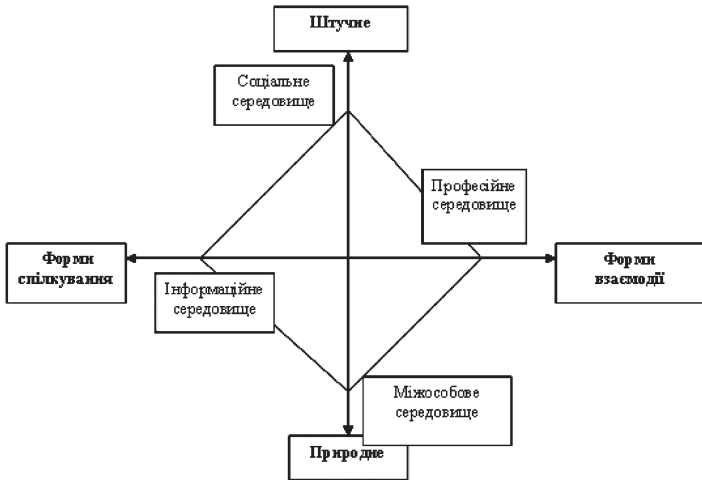

Рис.1.2. Схема взаємозв'язків середовищ відносин особистості

Оскільки в обох типологіях є по одній спільній основі, то їх можна сумістити в одну цілісну схему (рис. 1.3).

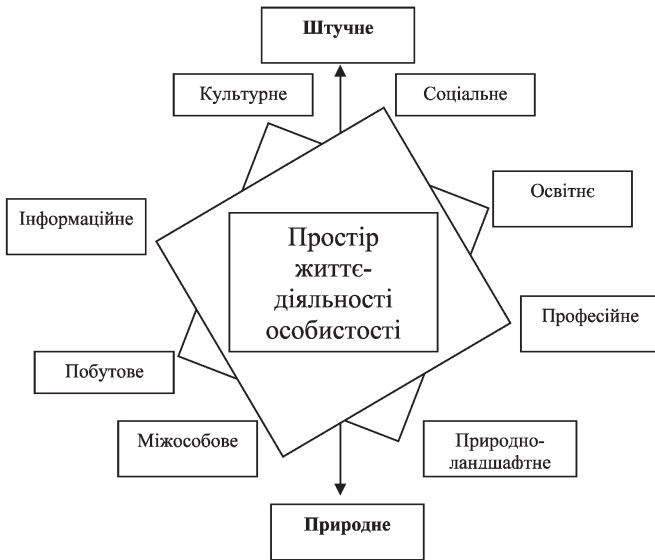

Рис. 1.3. Схема взаємозв'язків научних середовищ і середовищ відносин особистості

Запропонований спосіб схематизації є не єдино можливим, але він достатньо чітко показує два принципово важливих моменти. По-перше, в своїй сукупності різні сфери утворюють цілісний простір життя особистості. В той же час, треба враховувати, що при виборі інших підстав ми можемо отримувати та інші типології або класифікації сфер життєдіяльності. Так, наприклад, можна виділяти сфери зайнятого і вільного часу, але в нашому підході це будуть певні підсистеми соціальної організації життєвого простору, а не самодостатні системи. По-друге, запропонований спосіб схематизації показує відкритість даних систем для змістовного наповнення, яке відобразить конкретну унікальність середовищних умов життя кожної окремої особистості і соціальних груп. Обговорення способів схематизації і відносні переваги кожного з них складають окремий предмет дослідження

Кожне середовище складається з великого (безмежного?) набору предметного і віртуального змісту, який може входити в структуру життєдіяльності людини у вигляді різних функціональних місць самої діяльності. Як було показано О.М. Леонтьєвим [4], в діяльності фіксовані тільки функціональні місця, а їх зміст може достатньо вільно змінюватися і переходити з одного місця в інше (відомі феномени зрушення мотиву на мету або трансформації дії в операцію). У роботах В.В. Рєпкіна [10] було показано, що зрушення мети з предмету дії на засоби є одним із базових механізмів формування психологічної структури учбової діяльності, а Д.Б. Богоявленська [2] показала, що зрушення предмету дії на умови є психологічним механізмом креативності мислення.

З екопсихологічної точки зору це означає, що запропонована типологія середовищ життєдіяльності є тільки фіксацією формальних місць, а їх реальне наповнення залежатиме від характеру відношення до середовищних компонентів і способів їх включення в конкретні діяльності. У теоретичному плані проблема полягає в тому, що відносини можуть структуруватися на найрізноманітніших підставах. Ми вважаємо, що типи відносин повинні виділятися за тими ж принциповими основами, за якими виділялися типи середовищ. Як було показано вище, такою підставою виступило уявлення про спосіб життя як форми організації основних способів діяльності. Тому відношення повинні відповідати базовій структурі діяльності, тобто бути конгруентними тріаді «мета — засіб — результат». В той же час, система відносин повинна відображати конструкти буденної свідомості, яка є основною формою регуляції повсякденної поведінки і діяльності. І, нарешті, ця система відносин повинна бути не просто емоційно насиченою, але мати явно виражений оцінний сенс.

Враховуючи ці критерії, ми можемо припустити, що вказану систему відносин утворюють три конструкти: структурному компоненту «мета» відповідає психологічний конструкт «суб'єктивна привабливість»; компоненту «засіб» — конструкт «реалістичність»; компоненту «результат» — конструкт «задоволеність».

Суб'єктивна привабливість фіксує ті предмети навколишнього середовища (або стани індивіда), які можуть займати місце життєвих цілей, стають бажаними і визначаються індивідом як цінні. Причому, «розмірність» предмету ні в тимчасовому, ні в просторовому вимірюванні не має принципового значення.

Реалістичність фіксує в буденній свідомості ті предмети (стани), які утворюють «зону досяжності», але вони, самі по собі, ніякої цінності не представляють, а набувають значущості тільки через співвідношення або з «бажаним», або з деяким очікуваним значущим результатом. У цьому сенсі їх «середовищність» абсолютно очевидна. В той же час, необхідно враховувати відносну самостійність засобів, їх соціокультурну і психологічну «здатність» ставати в буденній свідомості самодостатніми предметами.

Задоволеність фіксує загальну результативність життя і конкретних діяльностей людини через встановлення ступеня відповідності наявного кола цілей і отримуваних наочних або ситуативних результатів. На відміну від механізмів рефлексій контролю й оцінки, задоволеність безпосередньо переживається як емоційно-оцінна характеристика продуктивності способу життя.

Таким чином, наповнення сфер життєдіяльності відношенням до їх змісту через параметри привабливості (бажаності), реалістичності (досяжності) і задоволеності розкриває суб'єктивну картину якості життя особи. Це співвідношення може бути відображене в типологічній матриці.

Таблиця 1.1

Типологічна матриця оцінки якості життя

Типи середовищ життєдіяльності	Параметри відношень		
	Ступінь привабливості	Ступінь досяжності	Ступінь задоволеності
Культурна			
Природно-ландшафтна			
Освітня			
Побутова			
Соціальна			
Міжособистісна			
Професійна			
Інформаційна			

Даний підхід дає можливість описувати психологічну складову категорії «якість життя» за рахунок введення конкретних складових кожного середовища, і їх дослідження за параметрами відносин. Крім того, при введенні нормованих оцінних шкал ми дістаємо можливість обчислювати «індекси якості життя» за кожним параметром.

Але найголовніше, ми отримуємо можливість будувати статистично достовірні «інтегральні індекси якості життя», які неможливо отримати іншим шляхом. Йдеться про те, що всі три параметри відносин є хоч і незалежними, але взаємозв'язаними. Так, в багатьох дослідженнях показаний взаємозв'язок рівня привабливості і рівня задоволеності, а в арсеналі психодіагностики достатньо широко використовується зв'язок привабливості і досяжності життєвих цілей.

Співвідношення «Індексу привабливості» і «Індексу реалістичності» дає «Інтегральний психологічний індекс соціальної підтримки».

Співвідношення «Індексу привабливості» і «Індексу задоволеності» дає «Інтегральний психологічний індекс соціальних можливостей».

Співвідношення «Індексу реалістичності» і «Індексу задоволеності» дає «Інтегральний психологічний індекс соціального забезпечення».

Співвідношення трьох вказаних Інтегральних Індексів соціального життя дає «Узагальнений психологічний Індекс екологічності способу життя».

Безумовно, запропонована модель вимагає подальшого опрацювання й уточнення як в змістовному плані, так і в плані інтерпретації отримуваних результатів. Проте, вже зараз зрозуміло, що послідовна розгортка принципу психологічної екологічності при описі способу життя дає хороші підстави для оцінки якості життя окремих індивідів і груп.

Література

1. Айвазян С. А. Анализ качества и образа жизни населения / С. А. Айвазян // Центральный экономико-математический ин-т РАН. — М. : Наука, 2012. — 432 с.
2. Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей / Д. Б. Богоявленская. — М. : Академия, 2002. — 480 с.
3. Генисаретский О. И. Схематизмы сознания / О. И. Генисаретский // Навигатор: методологические расширения и продолжения. — М. : Путь, 2002. — С. 93-97.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М. : Политиздат, 1975. — 304 с.
5. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. — К. : Изд-во ООО «КММ», 2006. — 240 с.
6. Наляковский А. Дикость и одичание как контекст образования / А. Наляковский. — Каменец-Подольский : Абетка, 2006. — 84 с.

7. Попов С. Сознание и социальная среда / С. Попов. — М.: Прогресс, 1979, — 232 с.
8. Редько В. В. Психологічні механізми прийняття рішень у побутовій діяльності: автореф. дис. на зд. н. ст. канд. психол. наук (рукопис) / В. В. Редько. — К., 2003. — 17 с.
9. Реймерс Н. Ф. Популярный биологический словарь / Н. Ф. Реймерс. — М.: Наука, 1991. — 538 с.
10. Репкин В. В. Формирование психологических механизмов учебной деятельности с помощью развивающего обучения / В. В. Репкин, Н. В. Репкина. — Рига, 1997. — С. 1-6.
11. Розин В. М. Личность как учредитель и менеджер «себя» и субъект культуры / В. М. Розин // Человек как субъект культуры. — М.: Наука, 2002, — с. 42-112.
12. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. — К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. — 736 с.
13. Швалб Ю. М. Еколого-психологічні виміри способу життя / Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — Т. 7. — Вип. 5. — Ч. 2. — К.: Мілленіум, 2005. — С. 294-301.
14. Hawley A. Human ecology / A. Hawley // International encyclopedia of the social sciences. — Vol. 4. — N. Y., 1968. — P. 328-337.

1.2. Оцінка ситуації як складова оцінки якості життя

У психологічному плані оцінка є способом фіксації відношення індивіда до Світу в максимально широкому розумінні Світу — і як наочного світу, і як світу інших людей, і як світу власного існування. Зафіксоване в оцінці відношення перестає бути чисто емоційним процесом переживання, а знаходить інтелігібельні риси, тобто стає усвідомлюваним і артикульованим. У свідомості¹ оцінка фіксується як оцінна думка, а в мові — як оцінне висловлювання.

У той же час, існує початкова невідповідність між думкою і висловлюванням, з одного боку, і висловлюванням і переживанням, з іншого боку. Це пов'язано з тим, що емоційне переживання, в першу чергу, є процесом, тобто постійно змінюється і трансформується, а свідомість і мова прагнуть до дискретності і структурної незмінності. Тому, якщо в свідомості за рахунок процесуальності мислення ще хоч якось схоплюється «текучість» переживання (на суб'єктивному рівні це фіксується як неможливість однозначного самовизначення), то в мові оформляються і фіксуються тільки результати самого мислення (див. рис. 1.4). При цьому важливо враховувати, що в даному випадку йдеться про нереклексивне мислення — предметом мислення й усвідомлення є саме переживання, а не його підстави.

¹ Оцінка може здійснюватися не тільки на рівні свідомості, але й на більш глибоких (нижче розташованих) шарах психічного або психофізіологічного. Так, оцінка є невід'ємною частиною перцепції як певне «калібрування» органа відчуттів і диференціювання об'єкта сприйняття. Зорове сприйняття дає нам не просто образ предмета, а його розгорнуті параметричні характеристики — лінійні оцінки у просторі, русі й часі; аудіальне сприйняття — по локалізації звуку, його висотним, тембровим, темпоритмічним характеристикам тощо. Однак ці рівні оцінки не входять до предмету даного дослідження й ми не зупинятимемося на них.

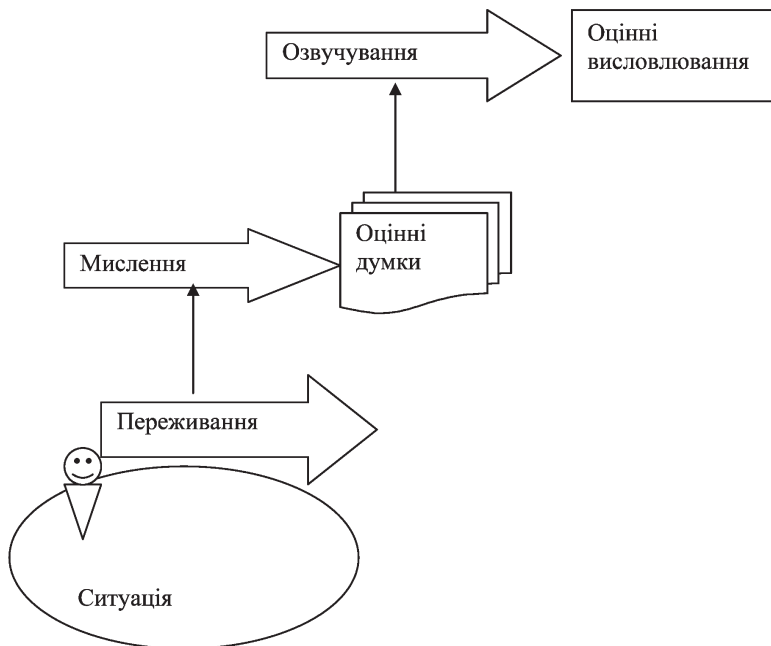

Рис 1.4. Схема розгортання ситуативної оцінки: переживання – думка – вислів

Дана схема показує, по-перше, що будь-які думка і висловлювання, сформовані на основі переживання відношення до Світу, є оцінними, а по-друге, оцінна думка принципово не співпадає з самим переживанням.

Таким чином, в своїй первинній, базовій формі оцінні думки і висловлювання характеризуються:

- початковою ситуативністю;
- емоційною насиченістю;
- мінливістю;
- нереклексивністю;
- суб'єктивністю.

В той же час, напевно, існують психологічні механізми, що розширюють або, навпаки, зводять до мінімуму мислення як опосередковуючу ланку. Розширення може відбуватися за рахунок посилення рефлексії та / або деталізації самого мислення, а звуження – за рахунок досвіду артикулювання відчуттів, які є невід'ємною частиною

самого переживання². Якщо прийняти за основу положення, що ситуативне переживання завжди безпосередньо і в цьому сенсі воно являється людині як даність, то можна припустити, що зміну характеру мислення і його предметної спрямованості визначає ускладнення самої оцінки і тих психологічних механізмів, що забезпечують її.

Зміна предметної спрямованості мислення здійснюється через рефлексивне «зрушення» предмету свідомості з ситуації як такої на встановлення її зв'язку з базовими компонентами життєдіяльності людини. У індивідуально-психологічному шарі, тобто в шарі самосвідомості індивіда, ми можемо виділити три базові компоненти: усвідомлення себе як особи³, усвідомлення структур і функцій здійснюваних діяльностей⁴, усвідомлення свого життя як безперервної цілісності⁵.

Відповідно до представленої структури самосвідомості ми можемо виділити і три типи рефлексивного зрушення предмету мислення. По-перше, це встановлення зв'язку між ситуацією і індивідуальними цінностями. Такий зв'язок розкриває значущість ситуації «для мене», її особовий сенс. По-друге, це встановлення зв'язку між ситуацією і індивідуальними формами цілепокладання — цілями, проектами, програмами, планами і т.д. Такий зв'язок розкриває значущість ситуації для здійснюваних діяльностей, її діяльнісний сенс. По-третє, це встановлення зв'язку між даною конкретною ситуацією і представленнями індивіда про його життєву ситуацію в цілому (або на даному етапі життя). Такий зв'язок розкриває функціональну значущість ситуації «для ситуації», її метаситуативний (надситуативний) сенс.

Таким чином, рефлексивна оцінка⁶ будується як психологічна функція співвідношення конкретної ситуації (або її фрагментів) з базовими усвідомлюваними конструктами життєдіяльності людини і встановлення характеру та рівня значущості даної ситуації для їхнього існування (див. рис. 1.5).

² На цій підставі в ряді психологічних теорій особистості вводяться «рефлексивний» і «інтуїтивний» («художній») типи особистості й розробляються різні психотехніки «очищення свідомості» — холодне дихання, медитація тощо.

³ Зазвичай в психологічних дослідженнях розглядається саме цей компонент, який далі диференціюється або на «Я-Ментальне», «Я-Соціальне» і «Я-Тілесне», або на «Я-Реальне» і «Я-Ідеальне».

⁴ Цей аспект звичайно обговорюється як «Я-Професійне», хоча зрозуміло, що професійна сфера є аж ніяк не єдиною формою діяльнісної реалізації особистості.

⁵ Цей аспект звичайно обговорюється в контексті проблеми життєвого шляху й диференціюється за часовим параметром «Я-Минуле», «Я-Сьогодні», «Я-Майбутнє».

⁶ Такий тип оцінки можна називати «рефлексивним» за характером провідного психічного процесу, а можна називати «значенсвим» за типом результату.

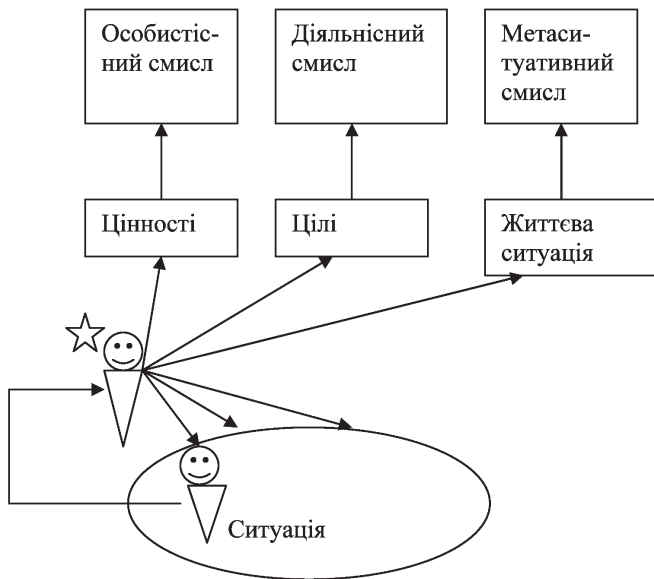

Рис. 15. Психологічна структура оцінки рефлексії

У той же час, треба враховувати, що рефлексивне зрушення мислення може здійснюватися не тільки «всередину» свідомості, в інтрапсихологічні підвалини нашого відношення до дійсності, але і «за межі» індивідуальної свідомості, в її надіндивідуальні форми. До таких форм свідомості слід, перш за все, віднести культурні норми, що задають організаційні схеми побудови і трансляції видів діяльності, і соціальні правила, що регулюють взаємодії людей в процесах і ситуаціях життєдіяльності.⁷

Співвідношення конкретної ситуації з соціокультурною нормою є складним, розгорненим процесом, який припускає обов'язкове здійснення цілого ряду розумових процедур. По-перше, це аналітичний опис ситуації, направлений на вичленення тих її параметрів, які за принципом можуть нормуватися. Зокрема, це припускає зупинку переживання як базової підстави оцінки і перехід до раціонального мислення. По-друге, це аналіз сукупності соціокультурних норм і відбір тих, які відповідають номінованій ситуації. Складність цього кроку пов'язана з тим, що по відношенню до будь-якої конкретної ситуації в історії культури ми завжди можемо знайти як мінімум дві

⁷ Ми не зупинятимемося на подальшому розрізненні норм і правил, тому надалі будемо вживати загальний термін «соціокультурні норми».

різні норми побудови такого роду ситуацій⁸. Це означає, що будь-яка ситуація може бути типологізована більш ніж на одній підставі. По-третє, це встановлення ступеня відхилення даної ситуації від нормативної моделі, що власне і складає зміст оцінки. Якщо ситуація відповідає і формальній вимозі, і смислового змісту норми⁹, то вона оцінюється як «правильна», якщо частково порушується один з аспектів норми, то вона оцінюється як «допустима», а якщо виходить за межі норми, то вона оцінюється як «руйнівна».

Дана функціональна структура оцінки може бути позначена як «нормативна» оцінка, а наявність фіксованих процедур робить її особливим видом практичної діяльності.

Тут ми ще раз маємо повернутися до поняття норми. Річ у тому, що норми існують не тільки у вигляді рафінованих соціокультурних текстів, але й у вигляді соціальних уявлень, що виконують нормативну функцію в організації буденної свідомості і повсякденної поведінки людей. Такого роду буденні нормативні уявлення можуть черпатися людиною звідки завгодно — з газет, реклами, кінофільмів, прочитаних в дитинстві книг, висловів друзів або взагалі випадково почутих слів випадкового перехожого. Для нашого аналізу важливе не те, звідки вони з'являються, а те, що ці різноманітні уявлення фіксуються людиною як певні зразки того, як повинне бути влаштоване життя, тобто як норма належного, як ідеальна норма.

Залежно від того, на який тип норм спирається мислення, можна виділити два типи оцінної практики. У першому випадку, коли оцінка спирається на культурні норми, забезпечуючу побудову і трансляцію видів діяльності, то вона сама будується як особлива оцінна діяльність, причому, як правило, вона закріплюється у вигляді особливих професій або форм діяльності. Так, наприклад, у сфері мистецтва одвіку існує професія «критик», практично у всіх сферах діяльності з'явилася «експертиза», а останніми роками значного поширення набула ідея «моніторингу». Критика, експертиза і моніторинг є інституційними формами такої «культурно-нормативної» оцінної діяльності (див. рис. 1.6).

⁸ Наприклад, дошлюбні сексуальні зв'язки дівчини (у плані віку, а не морфології) можуть розглядатися з точки зору релігійних норм збереження цнотливості до одруження, а можуть — з точки зору права особистості на пошук любові й сексуальної гармонії або задоволення сексуальних потреб.

⁹ Типовим прикладом подвійної структури норми може служити вічне поєднання й протиріччя «букви» і «духу» закону.

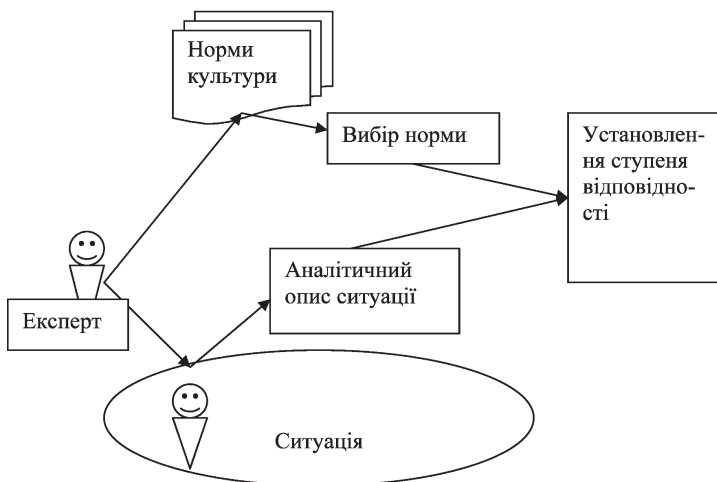

Рис. 1.6. Психологічна структура культурно-нормативної оцінки

Якщо предметом культурно-нормативної оцінки стають базові умови життя людей, то, залежно від набору конкретних параметрів оцінювання, ми отримуємо оцінку рівня або якості життя людей. Так практично всі процедури оцінювання рівня життя будуються за параметром споживання на основі порівняння емпіричних даних по конкретному регіону або групі людей з вибраним еталоном або зразком. Дуже важливим є те, що експерт завжди знаходиться в зовнішній позиції по відношенню до ситуації (звідси вимога на «незалежність» експерта) — він досліджує й оцінює її, але сам в ній не знаходиться і, відповідно, не переживає тих відчуттів і думок, які переживають люди в цій ситуації.

У другому випадку, коли підставою нормативної оцінки стають різні соціальні уявлення, то структура оцінної діяльності істотно змінюється. В першу чергу треба відзначити, що в цьому випадку суб'єктом оцінювання є той же індивід, який живе в даній конкретній ситуації. Але його оцінка будується не на безпосередньому переживанні ситуації, а опосередковується соціальними уявленнями, носіями яких є інші індивіди, що живуть в цій же або в схожій ситуації. Напевно, соціально-психологічними механізмами такого оцінювання є процеси ідентифікації і відзиву. За деякими ознаками індивід ідентифікує себе з якоюсь соціальною групою і потім знаходить референтне соціальне уявлення, що відображає думку цієї групи про те, якою повинна бути дана ситуація. Таке уявлення у функціональному плані стає для індивіда нормативним, а в зміс-

товному — зразком того, як повинна бути організована і структурована сама ситуація. Буденне уявлення індивіда про власну ситуацію порівнюється з виділеним зразком і на цій підставі формується суб'єктивна оцінка ситуації, яка за своєю суттю стає «соціально-нормативною» (див. рис. 1.7).

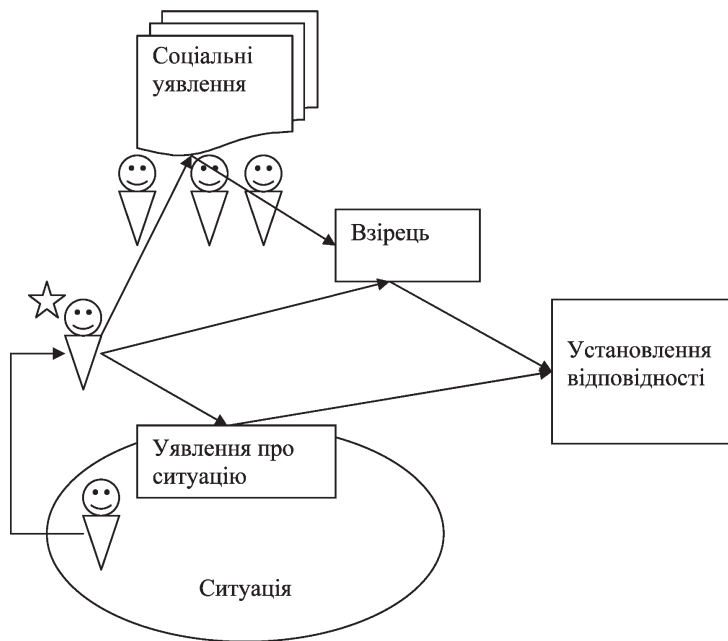

Рис. 1.7. Психологічна структура соціально-нормативної оцінки

Таким чином, проведений аналіз показує, що оцінка ситуації як вища психологічна функція свідомості¹⁰ спирається на безпосереднє переживання й оформляється в мисленні і мові як оцінні думки і висловлювання. За рахунок посилення рефлексивності мислення оцінка може «обертатися» на суб'єкт життєдіяльності, а може — на умови життя. Відмінності в підставах здійснюваних оцінок і їхньої предметної спрямованості визначають різноманіття форм і видів оцінних відносин індивіда як суб'єкта життєдіяльності до світу (див. рис. 1.8).

¹⁰ Ще раз підкреслимо, що ми розглянули далеко не всі види і форми оцінки. Так, ми не розглядали в даному контексті оцінку як структурний компонент діяльності.

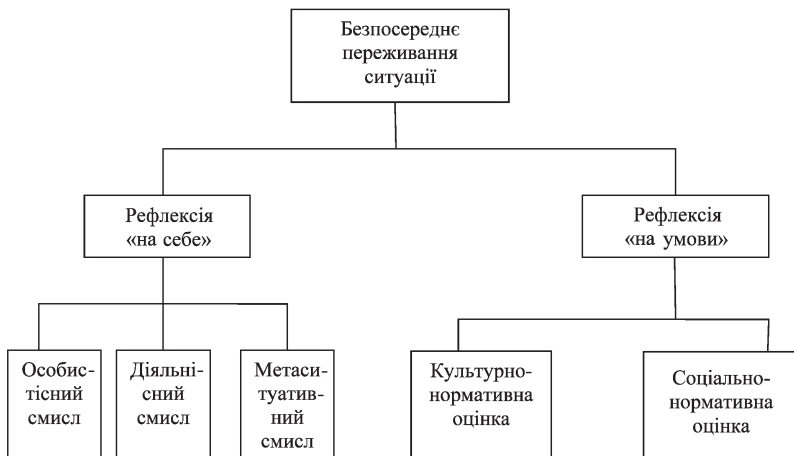

Рис. 1.8. Блок-схема видів оцінки ситуації життєдіяльності

Проведений аналіз дозволяє припустити, що суб'єктивна оцінка якості життя особи в буденному житті будується як узагальнення нерефлексії всіх вказаних видів і форм оцінки. У методологічному плані це означає, що при проведенні наукових досліджень якості життя ми не можемо обмежуватися набором деяких об'єктивних параметрів і показників, що характеризують ситуацію життєдіяльності індивіда або соціальної групи, а обов'язково повинні враховувати суб'єктивний характер переживань і варіативність рефлексивних оцінок самих людей. Іншими словами, дослідження якості життя повинно будуватися як комплексне, як таке, що сполучає соціальний, соціально-психологічний і власне психологічний аспекти оцінних відносин. Системний характер дослідження залежатиме від того, який з цих трьох аспектів буде вибраний як системостворюючий процес.

Завершуючи аналіз проблеми оцінки життя, вкажемо ще на два істотні моменти. По-перше, багато авторів при дослідженні якості життя використовують поняття «ретроспективної» і «проспективної» («прогностичної») оцінки як базових категорій. Нам представляється такий хід недостатньо обґрунтованим, оскільки в основі обох цих типів оцінки лежить неартикульована оцінка наявної ситуації. За словами «Раніше було краще (гірше)» лежить прихована базова оцінка наявної ситуації і переживання свого стану сьогодні. Теж саме відноситься і до прогностичної оцінки.

По-друге, розуміння оцінки як фіксованого переживання відношення визначає її біполярну структуру і дозволяє класифікувати її за типами відносин. Так, естетичні відносини виражаються в оцінних думках з полюсами «подобається / не подобається», етичні — «добре / погано», практичні — «корисно / шкідливо» і т.д. Це означає, що складність переживань і рівень їх особового розвитку визначають складність і рафінованість самих оцінок та показує принципovu необмеженість оцінок нашого мінливого життя.

1.3. Про співвідношення категорій «життєвий шлях особистості» і «спосіб життя особистості»

Поняття життєвого шляху і способу життя особистості в чомусь дуже близькі — вони «охоплюють» деякий реальний, буттєвий бік життя кожної людини, якимось пов'язані з нашим власним існуванням, нашим повсякденним життям і буденною свідомістю, хоча навіть на інтуїтивному рівні ми відчуваємо їх істотну відмінність. Ми не зупинятимемося на аналізі конкретних теоретичних підходів і моделей, які існують в сьгоднішній психології, а спробуємо зафіксувати тільки ті методологічні схеми, які задають загальні рамки розуміння життєвого шляху і способу життя особистості.

Категорія «життєвий шлях» прийшла в психологію з екзистенціалізму і за останні 25-30 років міцно закріпилася в ній — обросла теоріями [6], методичним інструментарієм [2; 9], тренінговими практиками, консультативними і терапевтичними моделями і т.д.¹¹ З методологічної точки зору, в першу чергу треба вказати на подвійний гносеологічний статус категорії життєвого шляху: з одного боку, як здійсненому факту життя людини їй приписується онтологічний статус, що зближує її з біографією (див. рис. 1.9).

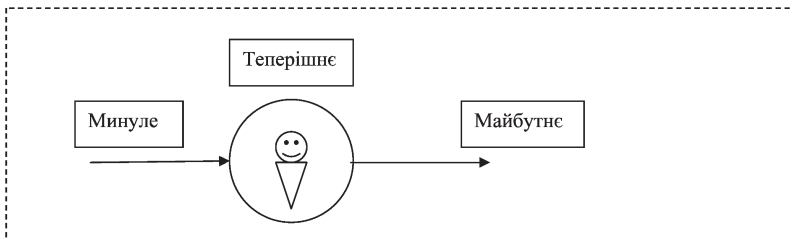

Рис. 1.9. Онтологічне представлення життєвого шляху

¹¹ Окрім того, поняття життєвого шляху тісно пов'язане з героїчним жанром в художній літературі, епосі та міфології, що робить його надзвичайно особистісно привабливим.

З іншого боку затверджується, що життєвий шлях представлений тільки в свідомості індивіда (що і відрізняє його від біографії), що визначає її феноменологічний статус (див. рис 1.10).

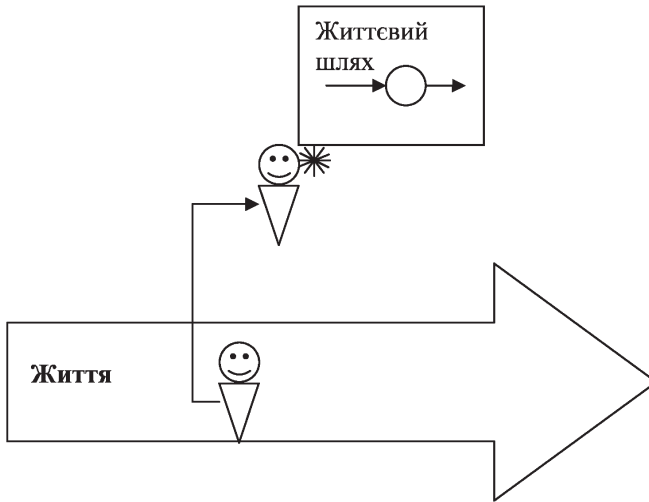

Рис. 1.10. Феноменологічне представлення життєвого шляху

Таким чином, категорія життєвого шляху дозволяє представити людину в системі безперервної часової розгортки від минулого до майбутнього, де сьогодні є тільки точкою фіксації минулого, що відбулося, і наступаючого майбутнього. Відмінності, зафіксовані в схемах, визначають тільки особливості конкретної понятійної розгортки і термінологічного опису загального розуміння місця індивіда в життєвому процесі.

Для всіх теорій життєвого шляху ключовим поняттям стає поняття «події», як точки, що змінює траєкторію руху індивіда по життєвому шляху, незалежно від того, застосовується воно до минулого чи до майбутнього. Поняття події дозволяє переводити безперервний і тому невиразний процес у послідовність дискретних точок, що підлягають усвідомленню й опису. При описі минулого провідними психологічними поняттями стають поняття сенсу і цінності (значущості) події по відношенню до індивіда і його життя. При описі майбутнього – поняття ціннісних орієнтацій і цілей (включаючи різні форми їх представленості у свідомості – власне цілі, плани, програми, проекти тощо), які фіксують мотиваційну і змістовну сторони подієвих очікувань. Такого роду описовий текст представлений у вигляді наративу і, на думку герменевтично-орієнтованих

психологів, він і є формою презентованості особистості [7; 8]. Більш того, затверджується, що розгорнений наратив включає в себе всі структурні компоненти і функції справжнього міфу, тобто є дійсним особистісним міфом.

Проте, виключно описових характеристик життєвого шляху виявляється недостатньо і виникає необхідність в їх доповненні пояснювальними схемами і моделями, тобто виникає необхідність відповідати на питання: «Чому ці події відбулися або відбудуться?» Як правило, відповідь шукається або в силі обставин, або в силі самого індивіда і тут вводиться друга базова категорія — категорія суб'єкта (або суб'єктності) [5]. Індивід тепер розглядається як суб'єкт, який не тільки усвідомлює і артикулює життєві події, але і несе відповідальність за їх виникнення і наслідки. Вищим рівнем суб'єктності визнається особовий вчинок [4], який не тільки змінює життєвий шлях індивіда, але й впливає на життєві шляхи інших людей.

Понятійна розгортка і відповідні психологічні теорії добре відомі (у вітчизняній психології навіть затвердився особливий напрям «вчинкова психологія») і на них можна зараз не зупинятися, але нам важливо підкреслити, що всі психологічні теорії, що описують і пояснюють людину як процес проживання життя, будуються на перетині категорій існування (екзистенції) і суб'єкта. Особистість в цьому підході розглядається як індивід, здатний на вчинок, і який презентує себе в особливому тексті (нарративі), що має всі ознаки розгорненого міфу.

В той же час, ми вважаємо, що є два теоретико-методологічні моменти, які істотно обмежують можливості цього підходу. По-перше, в концепції життєвого шляху час представлений як розгорнене минуле і майбутнє, а сьогодення представлено тільки як постійно вислизаюча точка, яку неможливо ні зупинити, ні зафіксувати. Людина виявляється принципово «не вкоріненою» в сьогодення і в цьому сенсі ми можемо говорити про те, що «людина жила», що «людина житиме», але не можемо сказати «людина живе». Іншими словами, орієнтація психології на фізичну модель часу призвела до виникнення нерозв'язного парадоксу — на життєвому шляху особи зникло сьогодення, зникло життя. Цей парадокс дуже добре виявляється в тих психологічних практиках, які орієнтовані на екзистенціалізм і теорії життєвого шляху, — в них постійним рефреном звучить заклик до клієнта жити «тут і зараз». Але цей заклик залишається не почутим, оскільки в самій моделі немає місця для сьогодення, немає цього «тут» і немає цього «зараз». Тому вся психологічна техніка, використовувана в тренінгах, консультуванні або терапії, що закликають до життя «тут і зараз», виглядає скоріше як шаманське камлання, а не

як технологія психологічної роботи з клієнтом. Хоча треба відзначити, що шаманські камлання іноді виявляються надзвичайно ефективними, іноді ефективними, але суті справи це не міняє.

По-друге, життєвий шлях завжди є не просто індивідуальним, він належить даному конкретному індивідові і розкривається тільки йому ж самому в його власній свідомості. У кожної людини свій власний життєвий шлях і в ньому немає місця іншим людям. Тому тут, на психологічному рівні, ми неминуче повертаємося до центральної проблеми всієї екзистенціальної філософії — неминучості і невідворотності людської самоти. Тому психологія життєвого шляху (і особистість в цьому підході) виключно монологічні, як і сам наратив. Діалог виявляється не тільки неможливим, але і непотрібним — «Я» виявляється самодостатнім, але і самоізолюваним індивідом.

Вирішення вказаних протиріч і парадоксів, «повернення» людини в його справжню реальність і установлення діалогізму як висхідного принципу існування особистості припускає пошук інших категоріальних підстав побудови психологічних теорій. Нам представляється, що одним з можливих варіантів є категорія способу життя.

Категорія «спосіб життя» прийшла в психологію з соціології, але так і не отримала серйозної наукової розробки ні там, ні тут. В середині 70-х років ХХ-го століття була зроблена спроба проведення об'ємних соціологічних і психологічних досліджень способу життя, але отримані результати фактично не зрушили проблему — досить сказати, що соціологи запропонували більше 250 індикаторів способу життя, що зробило неможливими подальші розробки¹².

Проте, в наявних нечисленних роботах показана першорядна значущість цієї категорії для оцінки стану суспільства. Так, у сучасних російських і українських дослідженнях показано, що соціальні кризи переживаються відносно благополучно тільки у тому випадку, якщо вони не приводять до зламу структур способу життя основної маси населення. Тому поняття способу життя має і важливе прикладне значення, розкриваючи динаміку змін соціально-психологічних норм людей і груп населення.

Ми вважаємо, що однією з основних причин невдач у використанні категорії способу життя є традиційна для класичної соціології і психології опора на об'єктно-онтологічну методологію. В рамках цієї методології спосіб життя постає як певний природний об'єкт, який можна описати через перерахування його складових. Цікаве

¹² Більше того, поняття способу життя виявилось суттєво «навантаженим» ідеологічним наповненням, тому що трактувалося в нас як «спосіб життя радянської людини», і цей ідеологічний штамп не використаний і досі.

те, що описи способу життя в соціології і психології спираються, скоріше, на біологічну модель опису поведінки тварин, чим на соціокультурну модель опису діяльності. Так, для біолога [3] нормальною і прийнятною є характеристика способу життя тварини через такі предикати як: хижий-травоїдний, денний-нічний і так далі. Дуже сумнівно, що такий підхід може бути продуктивним при описі форм життєдіяльності людини. Мабуть, треба все-таки виходити з уявлення, що поняття способу життя повинне відображати характер діяльності (точніше, життєдіяльності) людини, в системно-діяльнісному розумінні цієї категорії.

З цієї точки зору ми можемо сформулювати початкову тезу, що **специфічним змістом поняття способу життя виступають форми організації життєдіяльності індивіда або груп людей**¹³.

Істотним є те, що в культурно-історичному плані форми організації завжди існують тільки як ідеалізовані об'єкти, тобто як організаційні схеми, що забезпечують розгортання конкретних процесів мислення і діяльності (те, що О. І. Генісаретський [1] називає схематизмами свідомості). Якщо деякі організаційні схеми залишаються незмінними впродовж певного періоду часу для певного індивіда або групи, то незалежно від конкретного змісту мислення і діяльності ми можемо говорити про стабільність форм життєдіяльності, тобто про стійкий спосіб життя.

Даний підхід дозволяє сформулювати деякі початкові методологічні вимоги до визначення поняття способу життя.

По-перше, спосіб життя є сукупністю стійких способів і форм організації соціокультурного життя людей. Поняття способу життя повинне розповсюджуватися на всі рівні соціальності. Воно однаково успішно повинно застосовуватися до індивіда, до стабільної малої групи типу сім'ї або спільноти, до організації або соціального інституту, до великих соціальних груп з явно вираженими субкультурними ознаками, до етнічної групи або до суспільства в цілому.

По-друге, в соціокультурному плані спосіб життя є об'єктивною характеристикою способів соціальної взаємодії в найбільш значущих сферах життя суспільства — у виробництві, споживанні, управлінні, забезпеченні захисту і т.п. У психологічному плані спосіб життя є набором цінностей і норм, які детермінують розповсюдження і передачу від покоління до покоління певних моделей поведінки.

По-третє, спосіб життя є певною цілісною характеристикою бутевості індивіда (і соціуму). Проте ця внутрішньо диференційована

¹³ З цієї точки зору найбільш близьким є вживання поняття способу життя в етнографії, де використовуються такі предикати, як кочовий / осілий, скотарський / землеробський тощо. Тобто виділяється та форма організації життєдіяльності групи, яка детермінує всі інші форми поведінки й способи діяльності.

цілісність, яка охоплює єдність стійких соціо-природних умов життєдіяльності і базових моделей поведінки, осмислених по відношенню саме до даних умов.

По-четверте, спосіб життя і відповідні схематизми свідомості існують і здійснюються тільки на «живих носіях», тобто вони не можуть існувати поза реальними діючими індивідами, на відміну від норм культури або соціальних правил, які можуть існувати у відчуженій формі, зокрема у вигляді текстів.

Запропоноване розуміння способу життя можна зафіксувати на схемі (див. рис. 1.11).

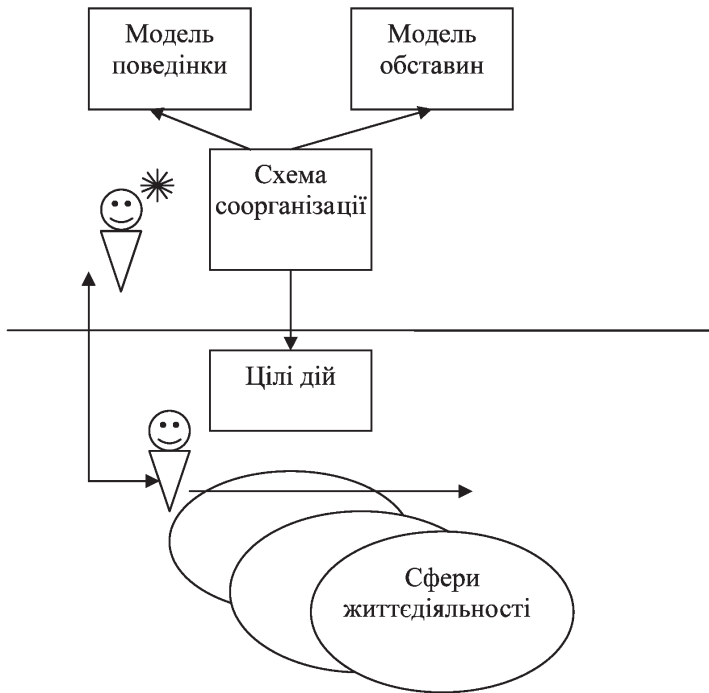

Рис. 1.11. Структурно-функціональна схема регуляторних механізмів способу життя

Дана схема фіксує наявність особливого механізму детермінації способу життя, який може бути описаний таким чином: наявні у індивіда або в спільноті стійкі моделі поведінки і умов життєдіяльності інтегруються в схемах їхньої соорганізації, які існують в свідомості реального індивіда-носія, і які виступають у функції детермінанти постановки індивідом конкретних цілей діяльності по відношенню

до різних сфер власного існування. Істотно, що в соціально-психологічному плані на схемі зафіксовано дійсно два різних індивіда, тобто цю схему можна розглядати як фрагмент загальної схеми трансляції, а в загальнопсихологічному плані — це один і той же індивід, а схема фіксує принципову рівність організації свідомості.

Тут необхідно зробити одне доповнення — даний механізм працює тільки за умови, що схеми соорганізації сприймаються діючим індивідом як цінність, яка надає свідомості і мотивованості конкретним діям. Якщо якийсь з фрагментів верхньої частини схеми піддається діючим індивідом сумніву, то даний спосіб життя руйнується (перестає відтворюватися) і починають будуватися альтернативні моделі і, врешті-решт, виникає новий спосіб життя.

На рівні діючого індивіда сфери життєдіяльності представлені у вигляді конкретних умов поведінки і дії. Ці умови представлені в свідомості індивіда в двох формах. З одного боку, вони усвідомлюються як об'єктивні обставини, які утворюють ситуацію дії, з іншого боку, як суб'єктивні ресурси / перешкоди реалізації мети дії, тобто як завдання (по С. Л. Рубінштейну завдання — це мета, дана в певних умовах).

Поняття ситуації достатньо добре відпрацьоване в соціальній психології, а останніми роками активно обговорюється в психодіагностиці, медичній психології, психології екстремальних ситуацій і так далі, проте в загальній психології воно досі практично не розроблялося. У такому загальнопсихологічному підході можна говорити, що людина живе в Ситуаціях, а індивідуальній Свідомості протистоїть Ситуація як конкретна форма представленості Світу.

З погляду Ситуації, весь зміст свідомості є нічим іншим, як відображенням (і, звичайно ж, узагальненням) сукупності життєвих ситуацій індивіда. Якщо якісь ситуації не відображаються в свідомості індивіда, не входять в структуру його життєвого досвіду, то не виникають і відповідні компоненти свідомості. Останніми роками категорія життєвого досвіду все більше стає предметом конкретно-психологічних досліджень, а пропонувані в них теоретичні моделі фіксують саме це відношення. Крім того, в них показано, що внутрішня організація свідомості безпосередньо залежить і відображає характер і структурні особливості тих ситуацій, які проживає людина.

З погляду Свідомості, ситуація є нічим іншим, як умовами існування, структурованими відповідно до змісту уявлень свідомості. Організованості свідомості «накладаються» на елементи зовнішнього світу, структуруючи і організовуючи їх у внутрішньозв'язані і відносно цілісні ситуації, що мають свої часові (початок і кінець) і предметні рамки. Якщо в свідомості відсутні уявлення, адекватні яким-небудь

фрагментам ситуації, то ці фрагменти або взагалі не сприймаються, або маркуються як те, «чого не може бути ніколи»¹⁴.

Істотно, що цей образ із самого початку упереджений: стан потреби, що переживається, виступає як інтуїтивний¹⁵ критерій відбору елементів і їх соорганізації в образ ситуації. Це призводить до того, що образ ситуації завжди парадоксальний: з одного боку, кожен елемент ситуації повинен відображатися з максимальною точністю і свідомість прагне до об'єктивності, а з іншого боку, відбір елементів і їх конфігурація в образ прагне до максимальної суб'єктивності.

Формування образу ситуації завершується з виявленням у структурі ситуації того елемента, який в суб'єктивному уявленні є об'єктом, співвідношуваним з потребою, що переживається (предмет споживання або потреби). Істотно, що таким елементом можуть виступати як **реальні предмети** (або зв'язки між реальними предметами), які маркуються в свідомості як «те, що треба отримати», так і **порожні місця в структурі ситуації**, які маркуються в свідомості як «те, що потрібно зробити» (побудувати, створити і т.п.). Це означає, що формування образу ситуації завершується тоді, коли знаходиться чітко виражена **інтенційність**, тобто коли виділяється цільовий елемент в самому образі ситуації і формується певна задача життєдіяльності.

Встановлення пріоритетів у ситуації і вичленення цільових конструктів здійснюється як «склеювання» моделі ситуації і моделі поведінки, тобто у формі схематизму їхньої соорганізації. У суб'єктивному просторі буденної свідомості вони виступають як якісь загальні ідеї, що описують кінцевий результат діяльності і життя людини. У цьому сенсі для людини вони завжди граничні і есхатологічні, тобто задають межі не тільки ситуативної поведінки, але і життя в цілому (або її окремих етапів, які осмислюються як кінцеві).

До таких універсальій належать ідеї «щастя», «користі», «успіху», «розумності», «вигоди», «обов'язку», «самоствердження» і т.д. У цілому набір таких ідей вельми обмежений, і вони складають коло соціально прийнятних і добре зрозумілих мотивів поведінки. Якщо такі схематизми набувають стійкого характеру, тобто, якщо вони стають реальним живим міфом, то вони стають і психологічним механізмом формування способу життя особи. Вони можуть

¹⁴ Усі існуючі психологічні практики (включаючи психологічне консультування, тренінги, психологічну корекцію й психотерапію) явно або неявно виходять із цього положення й прагнуть до розширення можливостей людини до адекватного відображення й структурування життєвих ситуацій у свідомості.

¹⁵ «Інтуїтивний» зовсім не означає неусвідомленість. Ми дотримуємося трактування інтуїтивного як нерелективного й «очевидного» для суб'єкта, як того, що для суб'єкта є «саме собою зрозумілим» і не потребує яких-небудь додаткових пояснень і обґрунтувань.

охоплювати якусь одну сферу життя, а можуть ставати своєрідними «універсалиями» свідомості і охоплювати всі сфери життєдіяльності людини. Так, наприклад, ідея «користі» може детерминувати формування концепту «здоровий спосіб життя», який може розповсюджуватися тільки на сферу харчування, а може і на всі сфери життя людини. У ряді соціологічних досліджень показано, що сучасний спосіб життя, характерний зокрема для США, базується на ідеї «успіху». Можна навести приклади, коли ідеї вигоди, обов'язку або розумності ставали пріоритетними для тієї або іншої соціальної групи і навіть суспільства в цілому, детермінуючи єдність способу життя його членів. Зміна базової ідеї приводить до зміни образу життя.

Досягнення мети, рішення життєдіяльної задачі є розгорнутим у часі процесом, але це особливий процес, який безпосередньо не накладається на звичну вісь фізичного часу. Ситуація і рішення життєдіяльної задачі в ній ніби «стягують на себе» і події минулого, і очікувані події майбутнього, утворюючи справжнє сьогодення. Сьогодення виявляється насиченим актуальними завданнями і умовами життєдіяльності. І поки той або інший фрагмент тієї або іншої ситуації, незалежно від часу її розгортання, виявляється значущим для вирішення актуальної задачі, ми можемо говорити про сьогодення¹⁶ — це і є наше справжнє «тут і зараз». Метафорично ситуацію можна представити як багаточаровий пиріг, а не як шматочки тіста і начинки, розкладені один за одним на осі часу.

Ситуація, як і спосіб життя в цілому, має ще одну надзвичайно важливу особливість — вона не є чимось суто індивідуальним. За рідкісним виключенням будь-яка ситуація є сукупний продукт взаємодії людей. Взаємодії людей один з одним і з предметами і створюють життєву ситуацію кожного. Іншими словами, ситуація і спосіб життя результативно **комунікативні**.

Більш того, дана модель дозволяє обговорювати проблему життєвої ситуації в загальнопсихологічному плані як систему особистісних діалогів. З одного боку, це діалог «по вертикалі» свідомості, який завжди розгортається як проблематизація власних цілей і рефлексія підстав власних дій. З іншого боку, це діалог «по горизонталі» свідомості, який завжди розгортається як порівняння і оцінка безлічі можливих варіантів поведінки і дії в кожній конкретній ситуації.

Таким чином, ми вважаємо, що запропоноване трактування категорії «спосіб життя» дозволяє по-новому побачити проблему сві-

¹⁶ Тут можна провести аналогію із класичними дослідженнями пам'яті, проведеними П. І. Зінченком й Г. К. Середою, в яких на різному матеріалі було показано, що актуальна мнемічна задача вирішується не тільки на матеріалі минулого, але й на матеріалі майбутнього, «стягуючи» минуле й майбутнє в єдину функціональну систему.

домості людини, її існування у сьогоденні («тут і зараз»), не позбавляючись минулого і не віднімаючи майбутнього. Крім того, нам вбачається, що в цьому трактуванні особа і свідомість розкриваються в їх дійсному і неминучому діалогізмі як обов'язковій умові здійснення свідомості і особи.

На закінчення хотілося б відзначити, що концепції життєвого шляху і способу життя є, скоріше взаємодоповнюючими, ніж взаємовключаючими. Мабуть, їх можна розглядати як дві ортогональні площини, які і дають шуканий психологічний простір буттєвості людини, але розробка і побудова відповідної метатеорії — справа ще не близького майбутнього.

Література

1. Генисаретский О.И. Навигатор: методологические расширения и продолжения / О.И. Генисаретский — М.: Путь, 2002. — 528 с.
2. Кроник А.А. Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования, диагностики и коррекции: дис. ... д-ра психол. наук / А.А. Кроник. — М., 1994. — 368 с.
3. Реймерс Н.Ф. Популярный биологический словарь / Н.Ф. Реймерс. — М.: Наука, 1991. — 538 с.
4. Роменець В.А. Вчинки і постання канонічної психології / В.А. Роменець // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. — К.: Либідь, 2006. — С. 11-36.
5. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В.О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. — К.: Либідь, 2006. — С. 316-358.
6. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. — К.: Либідь, 2003. — 376 с.
7. Чепелева Н.В. Особистий досвід суб'єкта у контексті психологічної герменевтики / Н.В. Чепелева // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. — К.: Либідь, 2006. — С. 280-302.
8. Чепелева Н.В. Социкультурные факторы понимания и интерпретации личного опыта / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої. — Т. 2. — Вип. 3. — К.: Міленіум, 2005. — С. 6-13.
9. Яковенко С.І. Комплекс «потерпілого внаслідок Чорнобильської катастрофи» в об'єктивному та суб'єктивному вимірах / С.І. Яковенко // Психологічні наслідки Чорнобиля. Соціальна допомога потерпілим / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За наук. ред. С.Г. Москвичова. — К.; Сан-Франциско: Light Press, 2005. — С. 18-26.

1.4. Еколого-психологічні вектори дослідження якості життя

Сучасна економічна наука орієнтується на визначення поняття «якість життя» населення як стану задоволення економічних, соціальних, екологічних і психологічних потреб. Критерієм оцінки економічних процесів пропонується вважати не ріст валового внутрішнього продукту, а зростання якості життя населення. Декларується, що всі економічні перетворення повинні мати соціальну

спрямованість, оскільки в їх центрі перебуває людина як найвища цінність, як спонукач до будь-якої діяльності.

У «Програмі розвитку Організації Об'єднаних Націй» (ПРООН) зазначається, що будь-яка держава світу в процесі свого економічного розвитку повинна створювати сприятливі умови для довгого, здорового і наповненого творчістю життя людей.

Показником, що використовується фахівцями ООН для зіставлення оцінки рівня і якості життя населення в різних країнах світу, є індекс людського розвитку (ІЛР), що об'єднує три показники: валовий внутрішній продукт на душу населення, грамотність і очікувану тривалість життя [1]. Проте такий підхід не містить ряд важливих компонент, які могли б виявити внутрішні фактори, що детермінують життя у тій чи іншій країні світу.

Проведений українськими економістами факторний аналіз для побудови інтегрального показника якості життя населення виявив, що перший, найвагоміший фактор впливу на якість життя включає демографічну ситуацію, здоров'я, злочинність, доходи і політичні свободи громадян. Це — фактор умов життєдіяльності, доходів і політичних свобод. Другий — фактор рівня культури і релігійних свобод. Третій — фактор розвитку й екології. Отримані результати дали підстави стверджувати, що найбільший вплив на якість життя населення має її соціальна компонента [3].

Екопсихологічний підхід до вивчення якості життя включає як об'єктивні, так і суб'єктивні складові. Так, за певних умов і ситуацій відчуття щастя не залежить від зовнішніх умов. Людина стає щасливою, коли закохується, радіє сонцю, небу, зелені. Можна додержуватись філософії мінімалізму і вести споглядальний спосіб життя, задовольняючись меншим і розмірковуючи над плинністю буття. Проте це виключення з правил. Для звичайної людини відчуття щастя як найвищого емоційного переживання зазвичай не буває довгим — це хвилини, години, дні, можливо навіть місяці на тлі років буденного життя, де на перший план виходить задоволення своїх потреб і потреб своєї родини. Зміст цих потреб дуже різниться залежно від сформованого погляду на життя, системи цінностей і спрямувань особистості. Проте потреби в забезпеченні засобів до існування, житлі, безпеці притаманні всім.

Рівень задоволення базових потреб визначається економічним розвитком регіону. Для населення розвинутих країн і країн третього світу, для міського і сільського населення, для різних верств суспільства, для членів різних родин суб'єктивна оцінка їх забезпеченості потреб настільки різна, що для відповідного задоволення цих

потреб необхідний широкий спектр рівнів фінансування і засобів досягнення.

Вивчення рівня забезпечення базових потреб особистості та його суб'єктивна оцінка — це перший вектор в екопсихологічному дослідженні якості життя.

Другий вектор визначається як наявність і створення умов для самореалізації особистості. Це життя і розвиток у сприятливому культурному середовищі, доступ до якісної освіти, сучасного медичного обслуговування. Здоров'я є необхідною умовою повноцінної життєдіяльності. Коли людину турбує біль, всі інші потреби відходять на задній план. Проте сама категорія здоров'я неоднозначна. Наразі можна говорити тільки про більш чи менш здорову людину. Так, особистість із хронічними захворюваннями соматично здорова в періоди між сезонними загостреннями, відносно здоровим можна вважати пацієнта з плоскостопістю чи алергічними проявами на шкірі. Психічне здоров'я як стан душевного благополуччя характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів, що забезпечує регуляцію поведінки і діяльності, адекватну умовам навколишньої дійсності. Тобто, якщо особистість зберігає здатність до продуктивної діяльності — вона здорова і якість її життя збережена. Велику роль відіграє і суб'єктивна оцінка людиною свого здоров'я.

Осмислена діяльність, що має мету і план дій, робить людину людиною. Наявність в державі системи якісної освіти і вільного доступу до неї, створення достатньої кількості робочих місць, умов для розвитку і творчості — необхідна передумова для розгортання особистісного потенціалу. Задоволеність від процесу і результатів своєї праці — основна складова якості життя особистості.

Важливою складовою другого вектора є сформованість психологічної грамотності, вміння розв'язувати міжособистісні конфлікти, адекватно оцінювати свої потенційні можливості, конструктивно реагувати на проблеми, що виникають. Даний напрям забезпечується політичним устроєм країни, станом економіки, рівнем залучення нових наукових та технологічних розробок, державною політикою, що орієнтована на самореалізацію кожного окремого громадянина, формування сприятливого психологічного клімату на всіх рівнях соціальних утворень. Тільки за цих умов категорія «якість життя» набуває свого справжнього, сучасного змісту.

За останні півстоліття життя людства кардинально змінилося. Інтенсивне виробництво призвело до посилення парникового ефекту на планеті, ґрунти хімічно та радіаційно забруднені, екологічно чисті продукти стали скоріше винятком, ніж правилом. Пропозиція вироблених товарів перевищила попит. Пропагуються стандарти

інтенсивного споживання. Все це призводить до вичерпування земних ресурсів. За різними прогнозами ресурсів планети вистачить на 50-200 років, і цивілізація надспоживання приречена на загибель. Домінуюча роль в розкручуванні такої ситуації належить капіталу, що не в змозі стримати своє прагнення до збагачення.

В контексті психології природним є врахування фактичного стану речей — психологічної безпеки людини, групи, організації (як соціального інституту), народу чи держави. Мається на увазі цілком визначений стан взятого суб'єкта — готовність попереджувати появу небезпеки і адекватно реагувати на загрозу, що виникає [2]. Проте інстинкт самозбереження можновладців не спрацьовує внаслідок рознесення в часі нищівного впливу на екосистему і його наслідків.

Формування нового мислення — третій вектор у дослідженні становлення якості життя. Це вироблення стимулів до діяльності, що направлена на збереження цивілізації, планетарної екосистеми, обмеження активності із забезпечення надмірного споживання. Це методи формування екозберігаючої поведінки як природної і єдино можливої.

Світова тенденція полягає в тому, що в умовах глобалізації сама держава бере за основу економічні, прибутково-ринкові і корпоративні інтереси, на протигагу соціальним і національним. Перетворившись в олігархічну суперкорпорацію, верхи держави приватизують державні функції й ігнорують національно-стратегічні, соціальні, і, тим більше, соціально-моральні задачі. Агресивна реклама змушує думати, що споживання різноманітних речей є головним сенсом життя, і робить людину нещасною, бо постійно нагадує, що коли вона не купила якийсь товар, то вона неуспішна, несучасна і відстала. Відповідно, відкидається сформована раніше шкала моральних оцінок. Питання збереження екосистеми відходять на другий, а, можливо, і на дальній план.

В цих умовах задачею екологічної психології є пошук відповіді на питання: якими методами можливо повернути споживача до природних, моральних цінностей. Це нагальна задача, адже споживачі — наразі головна загроза екології.

Оцінка екологічної ситуації на планеті, в державах і регіонах часто не відповідає реальному стану. Проте глобальні кліматичні зміни вже неможливо не помітити і не занепокоїтись майбутнім усього живого на Землі. Занепокоєність глобальними екологічними проблемами мають різний характер для пересічного громадянина і для тих, хто має владу і гроші. Для першого інформація про глобальні зміни може стати фактором невротизації, бо сприймається як загроза, якої неможливо уникнути і яку неможливо попередити власними

діями. Проте коли в свідомості особистості формується структура екологічних негараздів і відбувається їх осмислення, виробляється ставлення до конкретних складових екологічного неблагополуччя. Установки на попередження чи мінімізацію конкретних негативних впливів можуть бути різними. Це конкретна власна діяльність, що з точки зору особистості є важливою і необхідною; або участь у зусиллях деяких груп чи інституцій; або просте споглядання як результат зневіри, що можна що-небудь змінити; або впевненість у тому, що цим має займатись хтось інший.

Необхідність нового мислення, усвідомлення глобальної загрози людству, позиціонування себе як частини планетарного соціуму, який може вижити тільки при обмеженні гонки споживацтва, стає нагальною задачею. Екологічна психологія має внести свій вклад у реалізацію даної задачі розробкою методів формування екоорієнтованої свідомості, що спонукає зміну мислення і мотивації кожної особистості таким чином, що пріоритетними цінностями, цілями і регуляторами діяльності стануть збереження і відновлення екосистеми Землі і, відповідно, кожної її складової.

Проблема реалізації завдань третього вектора є найскладнішою. Знання людства про стан ресурсів, екологію регіонів і екосистеми Землі залежать в основному від інформування населення засобами масової інформації, що контролюються як місцевими, так і транснаціональними компаніями і часто фільтрують та дозують відомості про реальні загрози того чи іншого проекту. Проте навіть повної інформованості по даній проблемі було б недостатньо для її вирішення. Щоб стимули до природоохоронної діяльності стали дієвими, необхідні наукові дослідження, зміна політики держав і вироблення відповідних державних програм.

Завдання третього вектора — найнагальніші. Це — збереження нашого спільного Дому. І тільки в ньому ми можемо будувати життя і формувати його якість.

Література

1. Большая экономическая энциклопедия. — М.: Эксмо, 2007. — 816 с.
2. Еремеев Б. А. Психология безопасности, психологическая безопасность и уровни развития человека / Б. А. Еремеев // Психологическая безопасность, устойчивость, психотравма : Сборник научных статей по материалам Первого Международного Форума (Санкт-Петербург, 5-7 июня 2006 г.) / Под общ. ред. И. А. Баевой, Ш. Ионеску, Л. А. Регуш / пер. Н. Л. Регуш, С. А. Чернышевой. — СПб.: ООО «Книжный Дом», 2006. — С. 101-103.
3. Ноздріна Л. В. Якість життя населення в перехідній економіці України : автореф. дис. ... канд. екон. наук / Л. В. Ноздріна // Львівський націонал. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 2001. — 24 с.

Розділ 2. ГУМАНІТАРНИЙ ВЕКТОР ДОСЛІДЖЕНЬ ЯКОСТІ ЖИТТЯ

2.1. Міждисциплінарний підхід до категорії «якість життя»

Новітня історія України — це період революційного оновлення політичної та економічної системи, розбудови власної державності, утвердження її головних демократичних засад, і у той же час, період певною мірою втрачених можливостей у сфері соціального розвитку, який супроводжувався поступовим поглибленням розриву між його ідеальними цілями та їх практичним втіленням у повсякденне життя громадян. В умовах кризи перехідного періоду етика соціальної відповідальності поступилася етиці виключної економічної доцільності притаманної мобілізаційному типу господарювання з одночасною редукацією завдань соціальної політики до забезпечення «первородних» умов виживання більшості населення. Однак мірилом цінності будь-яких реформ є, насамперед, здатність держави забезпечити таку якість життя, при якій були б створені не тільки необхідні умови для нормального біопсихічного існування особи, а й ефективної реалізації її вищих людських потенцій. І якщо попереднє десятиріччя фактично зруйнувало міф про можливість збереження змішаної системи життєустрою, яка б поєднувала радянську систему державного патронажу з економічними перевагами ринкової демократії, то в сучасних умовах відносної стабілізації, коли, з одного боку, спостерігається поступове зростання матеріального добробуту населення, а з іншого — фінансові ресурси держави поки що залишаються досить обмеженими, вельми актуальним стає визначення тих найбільш суттєвих ознак якості життя, які відносяться до загальних критеріїв гармонічного людського розвитку, і повинні, за будь-яких обставин, визнаватися головними нормативними та рушійними принципами суспільної організації.

Мова йде про необхідність практичного втілення ідей побудови «здорового суспільства» метою якого є забезпечення умов свободи, спонтанності, справжнього самовираження для усіх без виключень його членів [9, с. 137-145]; подолання ущербності галузево-нормативного підходу до категорії «якість життя» за рахунок наповнення його більш глибоким соціально-еколого-психологічним змістом, бо соціальні відносини складаються безпосередньо з приводу задоволення життєвих потреб людей, а це залежить від умов їхнього існування [3, с. 37].

Важливим кроком на цьому шляху є окреслення смислового поля поняття «якість життя», яке при всій своїй інтуїтивній зрозумілості

відзначається великим різноманіттям наукових тлумачень. Проведений нами теоретичний аналіз показав, що сучасні концепції якості життя умовно, за їх домінуючими ознаками, можна розподілити на так звані «гарантійно-державні» — спрямовані на визначення необхідних для біопсихічної адаптації людини заходів соціального захисту; «медико-екологічні» — спрямовані на вивчення та окреслення напрямів зниження об'єму людських хвороб; «соціально-економічні» — які так чи інакше фокусуються на визначенні умов забезпечення якості відтворення трудового потенціалу та споживчих можливостях сучасної людини; «соціально-психологічні» — які ґрунтуються на дослідженні норми та патології (наприклад, агресивність, ворожість, відчуженість) суспільної взаємодії та діяльності.

У гносеологічному плані таке широке коло концептуальних підходів до якості життя, з одного боку, має дуже важливе значення, бо дозволяє як можна глибше диференціювати його критерії, а з іншого — вимагає систематизації та узагальнень задля створення теорії великого діапазону дії, фундаментальної за своєю суттю.

Однією з таких спроб можна вважати побудову багатофакторних моделей, що розглядають якість життя у сукупності її інтегральних характеристик. Так, Комісія ЮНЕСКО по народонаселенню і якості життя включає в його поняття такі параметри, як освіта, здоров'я та раціональне харчування; стабільне, екологічно чисте навколишнє середовище, включаючи житло; безпеку; охорону здоров'я; участь у житті та створення необхідних послуг для розвитку суспільства; справедливість, рівність чоловіків і жінок [2, с. 72].

Спираючись на наведене визначення, російський дослідник О.Л. Васильєв пропонує до розгляду наступну структуру вивчення якості життя:

1) якість населення, куди входять такі критерії і розрахунково-аналітичні статистичні показники як властивості відтворення і фізичного здоров'я населення, здатність утворювати і зберігати сім'ї, рівень освіти та культури, рівень кваліфікації;

2) добробут населення: реальні прибутки і витрати, забезпеченість житлом і власністю, потужностями суспільної інфраструктури, характеристики самодостатності розвитку у промисловості і сільськогосподарському виробництві;

3) якість соціальної сфери: умови праці, фізична і майнова безпека, характеристики соціальної патології, характеристики соціальної і територіальної рухливості населення, соціально-політичне здоров'я суспільства;

4) якість екологічної ніші: стан повітряного та водяного басейнів, ґрунтів, біологічна розмаїтість і стан природних екосистем;

5) природно-кліматичні умови: наявність природних ресурсів, кліматичні умови, частота форс-мажорних обставин.

Безумовно, як і більшість такого роду, ця модель за широтою та змістовністю відповідає головним вимогам проведення об'єктивних досліджень якості життя, які вимагають чітких оцінок. Проте, уявляється, що по ряду представлених позицій поняття якості життя, по суті, підмінюється ознаками його рівня, передбачаючи прямо, або опосередковано оцінку таких характеристик як розмір оплати праці, об'єм споживання благ і послуг, рівень споживання продовольчих і промислових товарів, тривалість робочого дня і вільного часу, медичне і соціальне забезпечення, культурне обслуговування та інше, в залежності від розставлених акцентів. Природно, забезпечення високих стандартів життя громадян є першочерговим завданням соціальної політики держави. Але ми повністю згодні з думкою, яку у своєму докладі на засіданні круглого столу Українського центру соціального прогнозування висловила І. Прибиткова, зазначивши, що концепції якості життя і рівня життя не тотожні, хоча, безумовно, зв'язані і не є взаемовиключними. Якість життя — категорія, орієнтована на оцінку ступеня задоволення потреб, що не піддається кількісному вимірюванню [11, с. 5-17].

Мова водночас йде і про якісні ознаки соціальної організації (політичний, соціально-економічний лад), які обумовлюють специфіку управління задоволення життєвих необхідностей людей, і про рівень розвитку потреб індивідів, груп та соціальних спільностей, який обумовлюється певним конкретно-історичним етапом [6, с. 8]. Іншими словами, «якість життя — це сукупність життєвих цінностей, що характеризують види діяльності, структуру потреб і умов існування людини (груп населення, суспільства), задоволеність людей життям, соціальними відношеннями і навколишнім середовищем» [2, с. 57-58]. При цьому слід враховувати, що актуалізація людських потреб від базових, інстинктивних до вищих (фізіологічні потреби, потреби в безпеці, любові визнанні, самоактуалізації) згідно з відкритим А. Маслоу принципом відносного пріоритету відбувається поступово: кожний наступний рівень актуалізується, визначаючи відповідну поведінку, лише за умов задоволення попереднього. А отже якість життя у соціально-психологічному вимірі можна розглядати як мотивують силу морального вибору, його спрямування на довгострокові цінності особистісного росту людини, або силу, яка сприяє його гальмуванню. Останнє в свою чергу також значною мірою впливає на загальний психологічний стан суб'єкта, бо як показав Збінев Галеский, сама віддаленість цілі «додає життю більший зміст, ніж найближчі цілі», а «люди, що во-

лодіють довгостроковою, націленою на майбутнє перспективою, більш стійки і задоволені діями, спрямованими на цілі менш віддалені» [5, с. 16].

Конкретно ж якість життя можна визначити і як комплекс характеристик життєдіяльності індивіда (групи людей або населення в цілому), що обумовлюють її оптимальне протікання в конкретний час, у певних умовах і місці, забезпечуючи адекватність її параметрів основним видам діяльності і потребам людини (біологічним, матеріальним, духовним і ін.) [2, с. 57-58]. Однак, сучасний спосіб існування передбачає, що людина одночасно перебуває у великій кількості організаційно і функціонально різних, але певним чином погоджених між собою компонентів соціальної дійсності. Вони, визначаючи соціальні можливості реалізації цінностей і суб'єктивно значимих цілей, соціально-психологічну захищеність і відповідальність особистості, моделюють її суспільне і духовне життя [10, с. 255-256], у той же час породжуючи ситуацію нерівномірності [4, с. 149-150], коли деякі потреби виявляються більш насиченими, а інші – менш, визначаючи пріоритет у виборі спрямування соціальної активності. В цьому відношенні якість життя можна розглядати і в контексті потенціалу розвитку, надання можливостей обрання необхідних для цього ресурсів та вільного вибору образу життя – способу організації особою своєї життєдіяльності, який викликає у неї задоволення, почуття психологічного комфорту (саме з психологічним комфортом багато дослідників ототожнюють психологічне здоров'я), або принаймні підвищує загальний рівень адаптованості.

Цей феномен нерівномірності, на наш погляд, необхідно враховувати і при дослідженні динаміки відношення суб'єктів до якості життя (сприйняття й оцінки людьми умов свого існування і задоволення потреб), бо основні термінальні цінності-потреби: потреба в повазі, теплих стосунках, самоповазі, відчуття приналежності та інші, можуть по-різному задовольнятися в різних суспільних сферах, суспільному та приватному житті, визначаючи різні, іноді достатньо суперечливі та афективно забарвлені оцінки окремих складових психологічної реальності у якій перебуває людина.

Дуже важливою термінальною цінністю, як на рівні окремого індивіда, так і на рівні групи, чи спільноти є почуття безпеки. В умовах, коли ризики для життя та здоров'я почали витісняти виробництво благ, безпека набула ознак ключової характеристики якості життя. У широкому сенсі під безпекою ми розуміємо забезпечення такого стану суспільного буття, при якому вірогідність шкоди фізичному, психічному та соціальному благополуччю внаслідок руйнування умов її життєвого середовища зводиться до мінімуму.

У екологічному вимірі, безпеку як ознаку якості життя можна розглядати з точки зору потенційних або реальних ризиків антропогенної шкоди навколишньому середовищу та забезпечення можливості обирати та тривалий час вести здоровий спосіб життя (під здоровим способом життя розуміється все у людській діяльності, що стосується збереження фізичного, психічного, та соціального благополуччя, все, що сприяє виконанню людиною своїх людських функцій через діяльність з оздоровлення умов праці, відпочинку, побуту [8, с. 10, 15]). У еколого-психологічному вимірі якість життя повинна розкриватися через відчуття гармонії людини зі своїм життєвим середовищем, відсутність стресових ситуацій, які виникають внаслідок погіршення стану оточуючого середовища, невідповідності рівня зростання економічного добробуту рівню його захисту (Д. Фостер).

У соціально-психологічному вимірі проблема якості життя традиційно розглядається в контексті наявних чи вірогідних небезпек, які несуть дисгармонії організації соціальної структури, соціальна несправедливість та соціально-економічна нерівність. Для аналізу якості життя у такий спосіб можуть використовуватися такі його індикатори, як рівень досягнення соціальної злагоди (Е. Дюркгейм), рівень зростання суб'єктивної задоволеності існуванням (П. Сорокін), рівень можливостей творчої реалізації та щастя (Л. Уорд, М. Михайловський), відсутність загроз фізичній і психічній цілісності людини (Д. Маркович).

Важливим соціально-психологічним показником якості життя є також відсутність «соціально заданої ущербності» (Е. Фромм), внаслідок якої, під впливом негативного політичного, економічного і морального клімату суспільства більшість людей відмовляється від досягнення позитивної свободи та самоактуалізації. Слід спеціально наголосити, що соціально-психологічна адаптація не може вважатися виключним мірилом досягнення високої якості життя особи. Вона зможе набути таких ознак лише тоді, коли суспільні норми не вступатимуть у протиріччя із об'єктивними потребами людини, тобто такими, що витікають з вищих гуманістичних цінностей, фундаментальних моральних основ її духовного розвитку. Критерієм і одночасно умовою такого розвитку, вслід за Б.С. Братусем, можна виділити:

- відношення до людини як самоцінності;
- творчий цілеутворюючий характер життєдіяльності, потребу у позитивній свободі, здатність до вільного волевиявлення;
- можливість самопроєктування майбутнього й віру у здійсненість наміченого;

- внутрішню відповідальність перед собою та іншими, минулим та майбутнім і прагнення до знаходження наскрізного загального сенсу життя [1, с. 50].

Отже якість життя як предмет соціально-еколого-психологічного дослідження, на нашу думку, характеризується, насамперед, в межах таких категорій як потреби і цінності, свобода, можливості і вибір, безпека і розвиток, гармонізація та самоактуалізація. Їх застосування справедливо як для характеристики якості життя різних груп населення, суспільства в цілому, так і об'єктивного та суб'єктивного (самовідчуття) аналізу уявлень людини про якість власного життя, яке включає в себе когнітивні (загальна задоволеність особи своїм життям та його окремими сферами) та емоційно-афективні (баланс між позитивними: щастя та задоволення в наслідок відчуття соціальної та особистої компетентності; та негативними: тривога, стрес, фрустрація) переживання (Є. В. Давидова, О. О. Давидов), які опосередковуються досвідом, індивідуальними властивостями та якостями (наприклад, рівнем соціальної інтегрованості, адекватним рівнем самооцінки та особистих домагань тощо).

Наведені суб'єктивні психологічні індикатори дозволяють визначити особливості усвідомлення індивідом особистої цінності різних сфер життя (усвідомлення є надзвичайною здатністю людини – найголовнішою його якістю, – це те, що людина успадкувала біологічно і культурно від попередніх поколінь, чому навчилась за власне життя, що може, уміє, але головне, що почуває і розуміє [7, с. 36]) в термінах його власних норм.

Що ж стосується зовнішньої оцінки ступеня задоволеності особистості важливими можливостями її життя, то ми вважаємо, що уваги заслуговує концепція Центра здоров'я Торонтського університету, згідно з якою до найбільш значущих показників якості життя відносяться «стан особи» (фізичний, психологічний та психічний), «оточуюче середовище» (соціальне, екологічне, локальна громада), «наявна інфраструктура» (можливості власного розвитку, проведення вільного часу, наявність роботи та можливість працевлаштування) [8, с. 16].

Кожна з наведених вище трьох основних складових якості життя розкривається через призму ознак його здорового способу, який базується на відомому визначенні здоров'я, запропонованого ВОЗ:

- 1) задоволення особи своїми зовнішніми даними, професійною успішністю, компетентністю у міжособистісних стосунках, статусом у сім'ї, своїм світосприйняттям;
- 2) задоволення своїм соціальним оточенням, до якого входять сім'я, сусіди, родичі, колеги, товариші по закладу освіти; виз-

начення рівня соціальної напруженості, особливості сприйняття соціальних проблем, задоволення політичною ситуацією, рівень довіри до керівництва та рівень задоволення станом безпеки;

- 3) задоволення рівнем опанування матеріальними та культурними цінностями, проведенням вільного часу, рівнем поінформованості, інтимним життям, громадською активністю [8, с. 17-18].

Окресливши визначальні для якості життя складові фізичного, психічного і соціального здоров'я, автори, таким чином, на нашу думку, побудували своєрідний концептуальний міст між достатньо різними за своїм внутрішнім змістом, соціальними факторами, що не дозволяє собі редукції ознак якості життя до визначення переважно економічних чинників життєвого благополуччя.

Щодо вітчизняної традиції, розглядаючи якість життя, як, в першу чергу, соціально-психологічний феномен, зазначимо, що витоки її оцінки треба шукати в особливостях відображення людиною умов її існування, змінах психічного стану, відповідно до того, чи знаходить особистість у певній сфері соціальних відносин предмет задоволення своїх духовних та матеріальних потреб, і чи сподівається його відтворити у майбутньому. У такий спосіб стан соціальної психіки, його динаміка стає найважливішим з індикаторів стану якості життя, будучи результатом інтегральної оцінки усієї сукупності інформації, яку отримують суб'єкти у той чи інший проміжок часу відносно відповідності їхнього потенціалу, можливостей, статусу рівня особистих домагань, чекань, планів, сподівань (Б. Д. Паригін). Представляється, що моделювання змін психологічного впливу основних показників якості життя на суспільство можна здійснити саме з використанням наведеного соціально-психологічного підходу, так само, як і системно дослідити вплив масової свідомості на визначення «ідеологічної» складової соціального захисту, боротьби з соціальними та екологічними ризиками тощо.

Загалом же слід підкреслити, що, по-перше, в силу своєї міждисциплінарності поняття «якість життя» залишається дискусійним і напевно буде таким залишатися поки не буде вироблена система основних категорій, які б відбивали ключові характеристики досліджуваного явища, розроблена на ґрунті системного підходу стрижнева концепція, яка б принаймні дозволила подолати існуючі недоліки багатофакторних теорій.

По-друге, представляється, що такою стрижневою концепцією повинна стати соціально психологічна теорія якості життя, яка, на нашу думку, здатна найбільш успішно, звісно через призму свого

предмету, інтегрувати результати широкого спектру досліджень: філософських, соціологічних, психологічних, медичних та інших наук про людину та суспільство.

По-третє, ключовим підходом до визначення психологічних характеристик якості життя повинні стати гуманістичні уявлення і принципи щодо аналізу та оцінки практики та сенсу людського буття, зокрема, в контексті розвитку теорій здорового суспільства та нормативного гуманізму.

По-четверте, з психологічної точки зору аналіз якості життя включає дослідження стану соціальної психіки як результату масового відображення об'єктивних умов соціального життя та вивчення системи критеріїв індивідуальної оцінки найбільш значущих його сторін з метою наступної типологізації її когнітивних моделей.

По-п'яте, під якістю життя ми розуміємо систему об'єктивних (науково обґрунтованих) психологічних ознак розвитку індивіда, груп та суспільства в цілому, що постають у якості наявної психологічної реальності та кола потенційних альтернатив, які, реалізуючись завдяки вибору суб'єкта, відповідним чином спрямовують його особистий та соціальний розвиток. В цьому контексті якість життя можна розглядати як предоставлені суспільством можливості для реалізації потреби особи у саморозвитку, самоакцентуації та трансценденції.

Література

1. Братусь Б.С. К проблеме человека в психологии / Б.С. Братусь // Вопросы психологии. — №5. — 1997. — С. 50.
2. Васильев А.Л. Россия в XXI веке. Качество жизни и стандартизация / А.Л. Васильев. — М.: РИА «Стандарты и качество», 2003. — 440 с.
3. Волков Ю.Е. Социальные отношения и социальная сфера / Ю.Е. Волков // Социс. — №4. — 2003. — С. 34-41.
4. Келасьев В.Н. Интегративная концепция человека / В.Н. Келасьев. — СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1992. — 208 с.
5. Обуховский К. Галактика потребностей. Психология влечений человека. / К. Обуховский // [пер. с польск. Станислав Карпенюк]. — СПб.: «Речь», 2003. — 296 с.
6. Плахова О.М. Якість життя населення України в умовах трансформації (соц. аналіз): автореф. дис. канд. наук (22.00.04) / О.М. Плахова. — Х., 2005. — 20 с.
7. Соколов Ю.М. Екологія суспільства (теоретичні проблеми урбоекології): монографія / Ю.М. Соколов. — Одеса: Астропринт, 2001. — 196 с.
8. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи / О. Яременко, О. Балакірева, О. Вакулєнко та ін. — К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. — 207 с.
9. Фромм Э. Здоровое общество / Э. Фромм // Мужчина и женщина. — М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1998. — С. 129-452.
10. Швалб Ю.М. Украина — Россия: социокультурные индикаторы развития гражданского общества / Ю.М. Швалб // Украина — Россия: концептуальные основы гуманитарных отношений / Под ред. О.П. Лановенко. — К.: Стило, 2001. — С. 223-290.

11. Якість життя в Україні: час жити і час виживати : матеріали круглого столу, провед. Центром соціального прогнозування. — К. : ВІРА «Інсайт», 2003. — 112 с.

2.2. Цінності як орієнтири у визначенні якості життя людини

Виходячи з буденних уявлень про якість життя — це показник загального благополуччя людини, яке є більш широким, ніж суто матеріальна забезпеченість. Якість життя може залежати, наприклад, від стану здоров'я, змісту проблем, які вирішує людина, свободи від надмірних стресів і тривоги, упорядкованості вільного часу, рівня освіти, доступу до культурної спадщини.

За визначенням ВООЗ якість життя розуміється ступенем сприйняття окремими людьми або групами того, що їх потреби задовольняються, а необхідні для досягнення благополуччя та самореалізації можливості надаються. З цього випливає, що сутність якості життя має соціально-психологічну природу. При цьому суть «якості» становить **оцінка** людиною власної задоволеності різними аспектами свого життя, які пов'язані з рівнем її запитів.

На думку іншої групи експертів ВООЗ, якість життя являє собою індивідуальне співвідношення цілей людини у суспільстві, її планів і можливостей з місцем індивіда у житті суспільства в контексті культури та систем цінностей цього суспільства. Дане визначення вносить більш урбанізований і соціальний зміст у поняття якості життя.

Існують й інші підходи до визначення якості життя. Згідно них — це суб'єктивний показник задоволення людських потреб, ступінь комфортності людини як внутрішньо, так і у межах свого соціуму.

Так чи інакше, якість життя базується на системі цінностей людини. Поняття «цінність» використовується у різних галузях науки для означення об'єктів та явищ, їх властивостей, а також абстрактних ідей, які вміщують у собі суспільні ідеали та виступають завдяки цьому еталоном того, як має бути.

Не дивлячись на те, що проблема цінностей у науці залишається однією з недостатньо розроблених і дискусійних, більшість вчених, розкривають зміст терміну «цінність» через наступні ознаки: значущість, нормативність, корисність, необхідність (В. П. Тугарінов, О. Г. Дробницький, В. О. Василенко, С. Ф. Анісімов, Л. М. Архангельський, П. С. Гуревич та ін.).

Так, В. П. Тугарінов, який одним із перших присвятив увагу вивченню проблеми цінностей, визначає їх як «...явища (або боки, властивості явищ) природи та суспільства, які корисні, потрібні людям історично певного суспільства або класу в якості дійсності, мети або ідеалу» [8].

О.Г. Дробницький усвідомлює у цінностях форму прояву певного типу відношень між суб'єктом та об'єктом, у якому останнє «...виступає як відношення людини до предмета або відношення предмета до людини, а потім і як властивість предмета, зовнішнього людині» [6].

На думку В.О. Василенко, категорія цінності розкриває один із суттєвих моментів універсальної взаємозалежності явищ, а саме «момент значущості одного явища для буття іншого» [5].

Г.Ф. Анісімов визначає цінність як «позитивне значення даного предмету або його властивості для конкретного суб'єкта діяльності (індивіда, класу, суспільства)» з точки зору того, наскільки цей предмет здатний задовольняти певну потребу [2].

Стверджується, що цінність — це певне відношення між суб'єктом і об'єктом, нереалізована можливість, що потребує своєї реалізації. У філософському словнику дається наступне визначення цінностей: «специфічно соціальні визначення об'єктів навколишнього світу, що виявляють їх позитивне або негативне значення для людини і суспільства (благо, добро і зло, прекрасне і жахливе, що криються в явищах суспільного життя та природи)». У ньому також відзначається, що «відносно суб'єкта (людини) цінності служать об'єктами його інтересів, а для його свідомості виконують роль повсякчасних орієнтирів у предметній і соціальній дійсності, означень його різних практичних відношень до оточуючих предметів та явищ» [10].

Особливою конкретикою відрізняється визначення П.С. Гуревича, який розуміє цінність як «особистісно забарвлене ставлення до світу, що виникає не тільки на основі знання, але й власного життєвого досвіду людини».

Таким чином, не дивлячись на різницю у визначеннях, усі вони, тим не менш, задовольняють ту вимогу, що фіксує єдність, злиття об'єктивного і суб'єктивного, раціонального та емоційного у змісті даного поняття, акцентують увагу на тому, що важливе і необхідне для визначення якості життя, духовного розвитку кожної окремої людини та людства у цілому.

Відмічається, що емпірично цінність проявляється як потяг суб'єкта до предмету своєї потреби, корисність, необхідність якої попередньо визначені в оцінці. За своїм онтологічним статусом цінність, таким чином, є суспільне відношення й як така не може бути зведена ні до предмету об'єктивного світу, ні до якогось духовного утворення.

Мірою «людяності» суспільної людини розглядається культура. Відмічається, що як культурна істота людина співвідноситься з оточуючим світом не тільки на рівні своєї абстрактної соціальності (як

носій цінностей), а й на рівні свого неповторного індивідуального існування, тобто як власне цінність.

Як специфічно світоглядна, пов'язана з розробкою вихідних моделей людського світовідношення, людська орієнтація у світі, через всю історію культурної самосвідомості людства проходить проблема відношення людини та природи. Специфічно людське ставлення до природи, за якого вона стає умовою загальнолюдського у людині, вважається важливим показником культури людини.

В. М. Межуєв, що розробляв проблему культури та історії, пише, що «...сама історія і є історія ставлення людини до природи, історія зміни та розвитку цього ставлення» [7]. Природа не тільки передують культурі у часі, а й є постійною і необхідною умовою її наступного існування та розвитку. Визначаючи культуру як «людське ставлення до природи, що виникає у ході історії та повністю розкривається лише на її певній сходинці», він відмічає, що не всяке ставлення людини до природи, як воно безпосередньо спостерігається у історії, може бути охарактеризовано як дійсно «людське ставлення», і, отже, як культура. І далі: «У цьому зв'язку культура виражає не будь-яке емпіричне і тому завжди приватне ставлення людей до природи, а їх загальне (важливе для всього суспільства) ставлення, що відповідає загальному (а не історично обмеженому і зникаючому) існуванню людини в історії.

Цікавою уявляється і історія життя, як цінності. Не дивлячись на те, що цінність життя є неоднаковою у різних культурах, вона тлумачиться в усі часи все ж таки як святиня, хоча й несе у собі різне обґрунтування (релігійне, раціонально-пізнавальне, підсвідоме).

Таким чином, система цінностей є внутрішнім стрижнем культури, об'єднуючою ланкою всіх галузей духовного виробництва, всіх форм суспільної свідомості, яка певним чином перетворюється в історичному процесі. Переходи від одного етапу взаємодії людини і певного змісту культурних цінностей до іншого відбуваються мимовільно, а обумовлюються всім ходом суспільно-історичного розвитку, у міру визрівання соціальних потреб і появи необхідних науково-технічних засобів та умов.

Прослідкувати, як змістовний аспект ціннісної орієнтації розкривається у численних філософських, психологічних, соціологічних працях науковців минулого й сучасності — задача, що виходить за межі нашого дослідження. Розглянемо лише декілька підходів. Так, у запропонованій О. Г. Дробницьким класифікації цінностей, заснованій на ідеї автономності моралі, самодостатності добра, безумовності моральної вимоги, виділяються цінності предметні та цінності свідомості. С. Ф. Анісімов, класифікуючи цінності за рівнями

суспільного буття та суспільної свідомості, виділяє абсолютні цінності та антицінності. В. Момов ділить цінності на існуючі, актуальні та цільові або бажані, можливі. Термінальні, тобто цінності-цілі та інструментальні або цінності-засоби запропоновані у дослідженні В. О. Ядова. В. М. Сагатовський, з позиції аналізу логічно можливих варіантів взаємодії трьох елементів — «Я», «Ти», «Він» за допомогою категорії «суб'єкт», дає системну класифікацію цінностей. Набір цінностей за В. О. Караковським — людина (абсолютна цінність), сім'я, праця, знання, культура, вітчизна, земля, мир.

Досить цікаво розглядаються цінності у колективній праці групи англійських дослідників. На їхню думку це: фундаментальні, «ліберальні» цінності (свобода, рівність і раціональність); духовні цінності, які ближче не визначаються (це, на їх погляд, деяка інтегративна якість, свого роду ставлення до світу, для ілюстрації чого автор (Дж. Халл) каже про «російську духовність»); моральні цінності, що об'єднуються розрізненням добра і зла; екологічні цінності; цінності політичної демократії, перш за все громадянськість; цінності мистецтва, здоров'я та здорового способу життя [11]. Хоча цінностей відповідно до даної концепції є відносно небагато, автори відзначають необхідність інтегрального підходу до виховання, всебічного розвитку особистості, побудови освітнього процесу з пріоритетом «прояснення» та «переживання» цінностей, а не «прищеплювання».

Багатьма дослідниками висловлюється думка про те, що вся множина функціонуючих цінностей у своєму змісті логічно підходить до обмеженого числа специфічних ціннісно-сміслових центрів, які грають роль ціннісних основ моральності та можуть бути виражені узагальненими ціннісними поняттями.

На рівні явища ціннісне відношення виникає завдяки ефекту проблематичності: суб'єкт, яким рухає актуальна потреба оволодіння предметом цієї потреби, потрапляє у стан невизначеності, так як досягнення необхідного предмета знаходиться під питанням, воно не гарантовано, проблематично для суб'єкта. Потреба трактується як вимога, нужда, очікування, прагнення чогось, чого не вистачає, бажаного предмету, як специфічна сутнісна сила, що керує поведінкою та діяльністю людини, як основа формування мети діяльності та потужна сила у досягненні поставленої мети.

Підняття будь-якої, приватної, особистої потреби відображає у собі розширення та задоволення всієї системи матеріальних і духовних потреб суспільства. Людина на основі своїх цінностей вибудовує ієрархію своїх потреб, піднімає їх і підтримує, розвиває цю систему протягом усього життя. Потреби, як «спонукаючі сили спонукаючих сил» лежать у вихідному пункті людської діяльності,

над ними надбудовується складна мотиваційна сфера. У дослідженнях підкреслюється, що коли ми формуємо окрему потребу особистості, то ми у дійсності стимулюємо мотивації того чи іншого типу поведінки.

У концепції А. Маслоу, класифікація потреб засновується на ієрархії від нижчого до вищого рівня: фізіологічні, безпеки, потреби у соціальних зв'язках, у самоповазі, у самоактуалізації. Дана класифікація дозволяє зробити припущення про те, що процес зростання потреб є процес, в якому відбувається перетворення внутрішнього світу особистості під впливом усвідомлення, прийняття цінностей, і що зміна у потребах фіксується як особистісні перетворення. Позиція А. Маслоу дозволяє побачити прийнятне майбутнє (потенційно гармонічну поведінку) і потяг до неї.

Ця концепція дозволяє стверджувати, що відповідне присвоєння індивідом соціальних норм і цінностей, становлення соціально-типового, становлення особистості може реалізовуватися тільки у тій діяльності, яка виступає основою, що забезпечує розвиток потреб.

Не дивлячись на те, які потреби визнаються ведучими, вони розглядаються як внутрішні джерела активності, закладені у задатках, функціях, тенденціях, здібностях і т.п., загально визнано, що потреби є джерелами активності особистості. Концепцію зростання потреб, таким чином, можна уявити як процес перетворення внутрішнього світу особистості, набуття ціннісного світу, переживання, не залежне безпосередньо від зовнішнього світу, зміну якості життя.

Виходячи із викладеного вище можна запропонувати ієрархічну модель засвоєння особистістю цінностей в онтологічному ключі (рис. 2.1). На наш погляд, спочатку людина засвоює цінність життя, потім цінність гуманізму і наостанок цінність свободи. Відповідно змінам у системі цінностей, змінюється і якість життя людини.

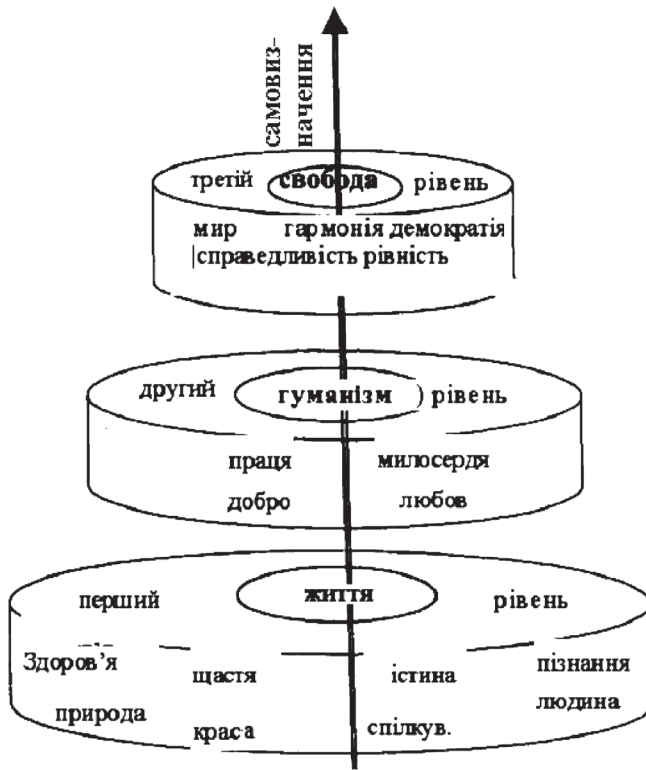

Рис. 2.1. Ієрархічна модель особистісного присвоєння загальнолюдських цінностей

Цінності, близькі до «життя» (щастя, здоров'я, природа, спілкування, людина, пізнання, істина), в основному присвоюються у період первинного орієнтування особистості у світі.

Друга група цінностей (мілосердя, добро, любов, праця) об'єднуються цінністю «гуманізм» пізніше. І, нарешті, засвоєння і прийняття цінностей групи «свобода» відбувається ще пізніше. Причому слід підкреслити, що виділена модель досить умовна і відображає лише ідеальну послідовність засвоєння особистістю ціннісного змісту, яке відбувається протягом усього життя і не обов'язково у такій послідовності. Більш того, можливі варіанти зупинки розвитку або підміни цінностей (різноманітні девіації).

Вказані цінності є об'єктом ціннісного ставлення, тобто тим, з чим суб'єкт взаємодіє та що чим є для нього цінність. Науковці від-

мічають, що суб'єктивний чинник цінності не слід при цьому отожднювати зі свідомістю, що суб'єктом ціннісного ставлення є, перш за все, людина як матеріальна і практично діюча істота.

Всі дослідники сходяться на думці, що, не дивлячись на те, на чому заснована цінність і ким вона використовується для виконання функцій, що приводять до рішень, «куди більш значиме, чи приймається цінність людьми даної культури, чи сприяє вона прийняттю соціально прийнятних рішень, налагодженню здорового, благополучного суспільного та особистого життя», формуванню ціннісних відносин [3]. На останок, цінністю уявляється все те, що сприяє ефективному функціонуванню «людської природи», розвитку біопсихічних здібностей індивіда, задоволенню його інтересів, розвитку творчих задатків.

Дослідники, порівнюючи людину зі світом оточуючих її цінностей, виділяють три іпостасі її існування в аксіологічному ключі: ціннісно-креативну (Р.Б. Перрі, В.Т. Ганжин), оцінкову (П. Тейяр-де-Шарден) і ціннісно-онтологічну сторони особистості людини (М.О. Бердяєв, М.О. Лосський, П.Ф. Флоренський та ін.)

Ціннісне ставлення до оточуючого світу, відповідно даним сферам, уявляються у вигляді складної системи компонентів, які функціонують у динамічній єдності. Система розглядається у трьох площинах: когнітивно-емоційній, мотиваційній та поведінковій. Ціннісне ставлення людини до оточуючого світу з філософських позицій, таким чином, може бути охарактеризоване як єдність, взаємозв'язок трьох головних сторін:

- пізнання оточуючого світу та об'єктивних ціннісних відношень;
- пізнання загальнолюдського та індивідуального ціннісного світорозуміння;
- ролі особистості у процесі ціннісного орієнтування.

В кінцевому підсумку, цінністю уявляється все те, що сприяє ефективному функціонуванню «людської природи», розвитку біопсихічних здібностей індивіда, задоволенню його інтересів, розвитку потенційних творчих задатків.

Причому завжди існують певні умови, що впливають на означений процес:

- внутрішні умови — певні психічні стани, які у певних умовах закріплюються й перетворюються у властивості особистості у результаті змін мотиваційної, інтелектуальної і ціннісно-оцінкової сфер особистості;
- зовнішні фактори — діяльність і вимоги інших членів суспільства (сім'ї, педагогів, значущих дорослих тощо).

В основному проблема цінностей розглядалася з точки зору ідеального і менше з точки зору практики. В сучасну епоху цивілізаційного прогресу й становлення нового мислення розширились парадигмальні рамки й етична проблематика теорії цінностей. У зв'язку зі змінами відносин між людиною і природою, самим життям виникла необхідність уточнення теорії моралі, утвердження нового, екологічного мислення, серед принципів якого одним із основних стає пріоритет загальнолюдських моральних цінностей.

Таким чином, аналіз багатьох досліджень аксіологічних проблем дозволяє зробити висновки:

1. Аксіологічні орієнтири в широкому сенсі мають історичний характер, втілюючи в кожен епоху національні та загальнолюдські цінності духовного життя суспільства, і складають одну з сутнісних основ культури суспільства.

2. Аксіологічні орієнтири — це дієві явища спрямованості свідомості, що проявляються у суспільно значущих справах і вчинках. Вони необхідні як дійсні цілі та ідеали. За системою цінностей можна визначити готовність особистості до змін світу, суспільної свідомості та природи, орієнтири поведінки.

Цінності, ціннісні орієнтації не є статичними. Вони відповідають конкретному історичному моменту у розвитку суспільства і культури, стану освіти і духовного життя окремої людини.

3. Саме система цінностей людини є вирішальним чинником її суб'єктивної якості життя, бо тільки порівнюючи ті чи інші параметри якості життя зі своїми цінностями, вона може визначити ступінь задоволеності чи незадоволеності ним.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Жизненные перспективы личности / К. А. Абульханова-Славская // Психология и образ жизни личности. — М. : Наука, 1987. — 30 с.
2. Анисимов С. Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С. Ф. Анисимов. — М. : Мысль, 1988. — 253 с.
3. Архангельский Л. М. Ценностные ориентации и нравственное развитие личности / Л. М. Архангельский. — М. : Прогресс, 1987. — 64 с.
4. Бороздина Л. В. Притязания и самооценка / Л. В. Бороздина, Л. Видинска // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. — 1986. — №3. — С. 21–31.
5. Василенко В. А. Ценности и ценностные отношения / В. А. Василенко // Проблема ценности в философии. — М.-Л., 1966. — 234 с.
6. Дробницкий О. Г. Проблемы нравственности / О. Г. Дробницкий. — М. : Наука, 1977. — 334 с.
7. Межуев В. М. Культура и история (Проблема культуры в философско-исторической теории марксизма) / В. М. Межуев. — М. : Наука, 1977. — 199 с.
8. Тугаринов В. П. Природа, цивилизация, человек / В. П. Тугаринов. — Л. : Класс, 1978. — 219 с.
9. Философский энциклопедический словарь [Электронный ресурс] // Гл. ред. : Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. — М. : Сов. Энциклопедия, 1983. — 840 с. — Режим доступа : <http://www.edudic.ru/fil/162/>

10. Хесле В. *Философия и экология* / В. Хесле. — М., 1994. — 344 с.
11. *The Environment and Science and Technology Education* / Ed. A. V. Baer et al. — Oxford etc. Pergamon Press, 1987. — 298 p.

2.3. Психологічний зміст категорії «якість життя»

Важливим питанням у вивченні якості життя є розробка інструментарію, за допомогою якого можна було б вимірювати або порівнювати її рівень. Існуючі на сьогоднішній день методики можна поділити на дві групи, умовно названі «імпліцитні» і «експліцитні». В перших, що не спираються на конкретну модель, якість життя задається певною мірою інтуїтивно, найчастіше загальною сумою або соціально-економічних об'єктивних показників різних сфер життя, або рівнів задоволеності — незадоволеності тими чи іншими його сторонами. Друга група методик ґрунтується на тих чи інших теоретичних моделях, в більшості з яких робиться спроба поєднати названі вище типи показників. Разом з тим, методик вимірювання рівнів якості життя, які б базувалися на психологічних теоретичних моделях, на сьогоднішній день недостатньо.

Аналізуючи дослідження зі способу й оцінки якості життя в цілому, визнають [5], що вони характеризувалися:

- а) коротким періодом існування (активний творчий час даного напрямку склав 20-25 років);
- б) проблемністю в об'єднанні в єдине ціле теоретичних моделей і емпіричної практики;
- в) сильним впливом ідеологічного замовлення, прагненням довести переваги соціалістичного способу життя.

На початку 90-х років ХХ століття дослідження способу життя, що колись займали головуюче місце в радянській соціології, майже повністю припинилися. Вітчизняні учені повернулися до аналізу окремих сторін повсякденного життя людей: бідності і рівня життя, здоров'я і освіти, масової свідомості і мотивації поведінки, злочинності і девіантної поведінки.

Серед методів дослідження способу життя й оцінки його якості найпоширенішими є:

- метод «соціальних показників»;
- метод «технологічного оцінювання»;
- метод «динаміки мотиваційних профілів»;
- метод «бюджету часу».

Сутність методу «**соціальних показників**» зводиться до наступного.

По-перше, основна складова — *визначення типології показників* (соціальних цінностей), які характеризують спосіб життя людини у конкретному суспільстві (конкретній групі).

Наприклад, у 1975-1978 рр. науковий колектив під керівництвом І. В. Бестужева-Лади виділив такі чотири групи [3]:

- 1) праця;
- 2) побут;
- 3) політична діяльність;
- 4) культурна діяльність.

Потім ця структура була розширена до 14 блоків, включивши:

- діяльність у побуті;
- показники шлюбу і сім'ї;
- освіту;
- національні відносини;
- антигромадські явища.

Була розширена і система показників умов життя (блоки матеріального добробуту, соціального забезпечення, транспорту і зв'язку, навколишнього середовища) і введений додатково блок показників стилю життя (життєва орієнтація).

Шелдон і Ленд дають наступну типологію показників [13]:

- здоров'я – 29 показників;
- суспільна безпека – 23 показники;
- освіта – 20 показників;
- праця – 28 показників;
- прибуток – 24 показники;
- житло – 17 показників;
- дозвілля-рекреація – 11 показників;
- демографія – 15 показників.

Тут поняття «якість життя» включає в себе соціальні показники здоров'я, освіти, праці, доходів, житла, дозвілля-рекреації населення.

Найбільш повно визначає систему соціальних показників Я.В. Рейзема [10]. Через ці показники він будує модель категорії «спосіб життя», що зв'язує всі найважливіші сторони способу життя: економіку, ідеологію, культуру, соціальне буття, екологію. Ця модель задається наступним переліком змістовних одиниць (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Класи і підкласи основних показників способу життя

I. Управління: поєднання матеріальних і моральних стимулів		
II. Об'єкти управління	1. Праця	а) поліпшення соціально-економічних і виробничих умов праці
		б) творчий характер праці
		в) скорочення ручної праці
		г) скорочення малокваліфікованої праці
		д) скорочення важкої фізичної праці
	2. Прибуток	а) збільшення доходів
		б) підвищення рівня споживання
		в) вдосконалення структури споживання
		г) задоволення попиту на товари народного споживання
	3. Житло	а) розширення житлового будівництва
		б) підвищення якості житла
	4. Послуги	а) розширення видів і збільшення об'єму послуг, пов'язаних з полегшенням домашньої праці
б) розширення видів і збільшення об'єму послуг, пов'язаних з поліпшенням відпочинку		
III. Якість життя	1. Освітній рівень	
	2. Культурно-технічний рівень	
	3. Медичне обслуговування	
	4. Стан навколишнього середовища	
	5. Забезпечення матері і дитини, забезпечення народжуваності, охорона сім'ї	
	6. Виховання дітей	
	7. Тривалість життя	
	8. Тривалість трудової діяльності	

IV. Економічна ефективність	1. Ефективність виробництва	
	2. Продуктивність праці	
	3. Якість продукції	
	4. Економне використання матеріальних ресурсів	

Показники способу життя представляють взаємодію базису і надбудови на інформаційному оперативному рівні. Виділення оперативних (функціональних) показників способу життя органічно пов'язане з такими фундаментальними характеристиками суспільства, як історична перспектива, рівень розвитку науки і культури, соціально-економічна характеристика класового складу.

По-друге, визначення норм щодо кількісних характеристик даних показників у конкретний момент часу в конкретних соціальних групах. Частина з них береться зі щорічних звітів міністерства статистики та відповідних установ. Зокрема, у США відбирається близько 150 показників, які характеризують суспільство з погляду безпосереднього відтворення соціально-біологічної якості життя.

По-третє, відслідковування динаміки змін, щодо норм і розхилів кількісних характеристик в певний інтервал часу.

Метод **«технологічного оцінювання»** полягає цілеспрямованому систематичному застосуванні знань, мистецтва і досвіду в області функціонування і обслуговування людей. Взагалі, технологічне оцінювання — це облік прямих і непрямих довгострокових дій конкретних видів нововведень на суспільство і людину з погляду їх бажаності або небажаності.

У загальному вигляді метод «технологічного оцінювання» включає наступні процедури:

1. Формування проблеми в термінах причин і показників із включенням всіх «за» і «проти».
2. Ідентифікація нововведень і альтернатив у загальних показниках.
3. Ідентифікація можливих впливів на зовнішнє середовище.
4. Огляд аналогічних ситуацій з метою встановлення загальної лінії можливих впливів.
5. Створення спеціалізованої моделі впливу.
6. З'ясування на моделі характеристик нововведень на суспільство майбутнього з урахуванням нововведень і без них, включаючи дію постійних чинників зовнішнього оточення.
7. Аналіз змін з урахуванням ефектів окремих нововведень.

8. Виявлення можливих дій на основну структуру моделі, які можуть спричинити її зміни.
9. Оцінка змін, які можуть вплинути на профіль майбутнього, якщо структура моделі буде змінена.
10. Використання 6, 7 і 9 кроків для визначення можливої комбінації альтернатив.
11. Опис результатів у ключових змінних. Визначення сфери найбільш сильного можливого впливу

Ідею методу «динаміки мотиваційних профілів» одним з перших запропонував Дж. Фоулес [12]. Аналізуючи масову рекламу (зокрема, друковану) у різні періоди часу, він вибудовує мотиваційний тезаурус, передбачаючи прямий зв'язок між рекламою і реальною зацікавленістю соціальних груп. Відповідно до концепції А. Мюррея була складена таблиця мотивацій (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Таблиця мотиваційних профілів Дж. Фоулеса

Потреби	Тип прагнення
Потреба в досягненні	Прагнення до подолання труднощів і управління
Потреба в придбанні	Прагнення до оволодіння чинниками, що викликають прагнення
Потреба в спілкуванні (афіліації)	Прагнення до співпраці
Потреба в автономії	Прагнення до незалежних дій відповідно до бажань
Пізнавальна потреба	Прагнення до задоволення допитливості
Потреба в перевазі	Прагнення до нерівності
Потреба в домінуванні	Прагнення до контролю поведінки інших осіб
Потреба в самодемонстрації	Прагнення справляти враження, бути в центрі уваги
Потреба в уникненні небезпечних ситуацій	Прагнення уникнути дії небезпечних чинників
Потреба в психологічній недоторканності	Прагнення дотримувати психологічну дистанцію, уникати підризу самоповаги
Потреба в здійсненні заступництва	Прагнення підтримати і захищати кого-небудь
Потреба у порядку	Прагнення добиватися узгодження і ясності
Потреба в бездіяльності	Прагнення до релаксації, розслаблення
Потреба в розвазі	Прагнення до ігрових ситуацій
Потреба у визнанні	Прагнення до престижу і шани
Потреба у враженнях	Прагнення до естетичної насолоди
Потреба в сексі	Прагнення до еротичних відносин
Потреба в отриманні допомоги	Прагнення бути опікуваним і таким, що захищається

На основі цих 18 типів зіставлялися мотиваційні профілі. Для цього опубліковані реклами інтерпретувалися за наявністю в них кожного із вказаних типів мотивації.

Мотивації дешифрувалися за шкалою стереотипних асоціацій, що створюються масовими комунікаціями: наприклад, картинка чоловіка і жінки, що розмовляють в салоні літака, співвідносилася з потребою в афіліації, зображення ковбоя на сигаретах «Мальборо» — з потребою в автономії і т.д. Єдність асоціацій досягалася узгодженням думок кодувальників (відсоток узгодження — 98). Частота тих або інших типів інтерпретувалася як прояв інтенсивності тієї або іншої потреби і отримувала потім відповідний вираз у відсотках.

Метод «бюджету часу».

В основу даного методу дослідження способу і якості життя береться ідея кількісного розподілу календарного (соціального) часу принагідно до різних типів сфер буття людини (групи людей). В даному підході календарний час розглядається як своєрідний ресурс, котрий кожна людина витрачає більш-менш специфічно. Саме кількісне навантаження на різні типи витрат і визначають тут спосіб життя.

Найчастіше серед сфер буття людини розглядаються типи її діяльності. Отже, пропонується реєструвати або оцінювати кількість часу з обмеженого (днем, добою, тижнем тощо), який було витрачено на ту чи іншу діяльність.

Вид діяльності — досліджувана одиниця сукупної діяльності людини, пов'язана із задоволенням специфічних потреб (наприклад: читання, переглядання телепередач, шиття, сон і т.д.). При вивченні бюджетів часу виділяють до 100, 300 і більше одиниць класифікації видів діяльності.

Крім вказаних використовуються інші спеціалізовані поняття, наприклад: баланс часу, робочий і позаробочий час, групи видів діяльності, основні («первинні») і одиничні («вторинні») види діяльності, типологія проведення часу, втрати часу, резерви часу.

За прийнятою в статистиці класифікацією в добовому фонді часу виділяються наступні елементи:

- 1) робочий час і час, пов'язаний з роботою, час на ведення домашнього господарства, на роботу в особистому підсобному господарстві, на садовій, дачній земельній ділянці і т.д.;
- 2) час на виховання дітей;
- 3) вільний час;
- 4) час на задоволення фізіологічних потреб (зокрема сон);
- 5) інші витрати часу.

У соціології прийнята інша класифікація:

1) оплачувана робота і види діяльності, пов'язані з нею;

2) домашня праця і задоволення побутових потреб;

3) задоволення фізіологічних потреб;

4) вільний час (освіта, суспільна діяльність, відпочинок і розваги та ін.).

Робочий час і час, пов'язаний з роботою, складається з робочого часу за основною діяльністю, на наднормовій і додатковій роботі, а також часу пересування до місця роботи і назад, що включає очікування транспорту, тривалість поїздки на роботу і пересування пішки.

Згідно з теоретико-емпіричними дослідженнями уявлення про довкілля [4] і результатами певних емпіричних досліджень ми пропонуємо виділяти наступні типи діяльності:

- сон;
- домашні справи;
- пересування у транспорті;
- професійна діяльність;
- навчання;
- хоббі;
- спілкування з рідними безпосереднє;
- спілкування з рідними по телефону;
- спілкування з друзями безпосереднє;
- спілкування з друзями по телефону;
- активні ігри;
- пасивні ігри;
- перегляд ТБ, відео;
- читання художньої літератури;
- читання публіцистики;
- читання спеціальної літератури;
- інше _____.

Для оцінки якості життя або задоволеності різними його аспектами в контексті даного методу використовують ідею «бажаності і реальності» [6; 7]. За основу його підходу було взято ідею Л. Сева про реальний і бажаний бюджети часу у житті особистості. Саме їх схожість чи розбіжність є показником задоволеності або незадоволеності життям. Порівнюючи конкретні пункти часового бюджету можна визначити так звані «больові точки» життя і розвитку особистості: адекватність самооцінки й рівня домагань, перспективи особистісного поступу, задоволеність теперішнім. Окрім бажаного і реального бюджетів В.Ф. Моргун вводить фантастичний, який можна назвати «дійсно бажаним», оскільки звичайний бажаний

розподіл часу є похідним від реального, тобто він задається наявною діяльністю в контексті актуального способу життя людини. Проте, фантастичний бюджет часу визначає бажаний спосіб життєорганізації особистості. У відповідності з цим, бажаний і фантастичний бюджети можна інтерпретувати як показники мотиваційної сфери. Реальний бюджет часу не має однозначного пояснення. Так, можна говорити про різну значущість даного показника для різних вікових груп. Зокрема, у шкільному віці йдеться, передусім, про здібності і працездатність.

Розглянуті вище методи емпіричного дослідження способу життя дозволяють будувати вимірювальний інструментарій й стосовно якості життя. При чому, остання трактується або як відповідність певним статистичним чи суб'єктивним нормам, або як задоволеність якомога ширшого спектру потреб. Теоретична модель, що лежить в основі подібного підходу запропонована В. Цапфом [9]. За критерієм суб'єктивності-об'єктивності він вводить параметр «благополуччя», який може приймати позитивне і негативне значення. В результаті виходить чотири характеристики якості життя – (1) істинне благополуччя; (2) адаптивне благополуччя; (3) диссонансне благополуччя і (4) неблагополуччя (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Теоретична модель якості життя В. Цапфа

Благополуччя		суб'єктивне	
		позитивне	негативне
об'єктивне	позитивне	<i>істинне</i>	<i>дисонансне</i>
	негативне	<i>адаптаційне</i>	<i>неблагополуччя</i>

Реалізація подібної моделі викликає серйозні складнощі в безпосередніх дослідженнях. По-перше, кількість соціальних індикаторів (або об'єктивних показників благополуччя) перевищила 100. Це створює суттєві проблеми на етапі збору емпіричного матеріалу. По-друге, норма об'єктивних показників є величиною змінною й у часі, й у просторі, тобто в різних місцях (Київ, Нью-Йорк, Бомбей, Пекін, Житомир, Ужгород, Хмельовик) і в різні роки (1920-ті, 1950-ті, 1980-ті, 1990-ті) відповідні показники будуть різними. По-третє, негативна суб'єктивна оцінка у задоволенні тієї чи іншої потреби в певний проміжок часу не може бути адекватним показником «неякісності» життя, адже згідно дефіцитарної теорії потреб основною рушійною силою активності є незадоволеність.

Тим не менш, в огляді [9, с. 102] наголошується, що згідно результатів американських психологічних досліджень джерелом якості

життя є **задоволеність** особистих потреб. У цьому сенсі проаналізовані підходи будуються на таких концептах:

- «ідеал», де якість життя означає реалізацію певного життєвого ідеалу;
- «гедонізм», де якість життя означає задоволеність якомога ширшого спектру потреб;
- «достаток», де якість життя трактується можливістю задоволення якомога ширшого спектру потреб;
- «базові потреби», в даному випадку якісним є життя, в якому задоволені потреби «бути», «мати» і «кохати» [14].

Інша група методів психологічних досліджень якості життя об'єднана діяльнісною парадигмою. В них розглядаються щонайменше два структурних компоненти діяльності – інструментальний і цільовий. Так, Р. Вінхувен [15] у своєму підході пропонує розглядати психологічну (внутрішню) і соціальну (зовнішню) сторони інструментів (потенціалу, шансів) і цілей (результатів) життєдіяльності (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Теоретична модель соціально-психологічних складових якості життя Р. Вінхувена

	Зовнішні характеристики	Внутрішні характеристики
Життєві шанси	<ul style="list-style-type: none"> – екологічні; – соціальні; – культурні; – економічні; – інші 	<ul style="list-style-type: none"> – фізичне здоров'я; – психологічне здоров'я; – знання; – навички і вміння; – інше
Життєві результати	<ul style="list-style-type: none"> – соціальна корисність; – професійна корисність; – міжособистісні зв'язки; – інше 	<ul style="list-style-type: none"> – суб'єктивна оцінка результативності; – домінуючі настрої; – загальна оцінка

Якісно іншу ідею вимірювання психологічної складової якості життя на основі діялісного підходу запропонували М. Сігрі, Г. Самлі, А. Мідоу [9]. Тут критерієм якості стає невідповідність зовнішньо чи суб'єктивно заданій нормі, й, також, несуб'єктивна задоволеність. Якість життя якості утворюється взаємною відповідністю компонентів її життєдіяльності на різних соціальних рівнях – мікро-, мезо-, макро- і мега- або світовому. Отже, дослідниками розглядається відповідність:

- цілей і можливостей (інструментів) щодо їх досягнення;
- довгострокових і короткотермінових результатів;
- можливостей і результатів життєдіяльності.

Література

1. Августин. Исповедь / Августин. — К. : Наукова думка, 1988. — 150 с.
2. Бергсон А. Опыт о непосредственных данных сознания : соч. в 4 т. / А. Бергсон. — Т. 1. — М. : Московский клуб, 1992. — С. 50-155.
3. Бестужев-Лада И. В. Образ жизни как философско-социологическая категория / И. В. Бестужев-Лада // Социальные показатели способа жизни советского общества. — М., 1980.
4. Вернік О. Л. Особливості образу довілля в свідомості підлітків : дис. на здобуття вчен. ступ. канд. психол. наук / О. Л. Вернік. — К., 2004. — 164 с.
5. Добренков В. И. Социология: 3 том: Социальные институты и процессы / В. И. Добренков, А. И. Кравченко. — М. : Социологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 2003-2004. — 624 с.
6. Моргун В. Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування / В. Ф. Моргун // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 2. — С. 27-40.
7. Моргун В. Ф. Опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини / В. Ф. Моргун. — Полтава : «Оріяна», 2002. — 22 с.
8. Непомнящая В. А. Методологические проблемы психологии — иллюзии и реальность. Возможность использования понятия «качество жизни» в психологии / В. А. Непомнящая. — Томск, 2005. — С. 593-597.
9. Рейзема Ю. В. Информационный анализ социальных процессов / Ю. В. Рейзема. — М. : Наука, 1982. — 199 с.
10. Шитцова Т. В. Понятие события и философское обоснование гуманитарных наук у Бахтина / Т. В. Шитцова. — Virtus (Czech Republic) : Research Support Scheme, 2000. — 124 с.
11. Fowles J. Mass advertising as a social Forecast. A proposed method the futures research / J. Fowles // Futures. — 1975. — vol. 7. — № 2.
12. Land K. Social indicator models. An overview / K. Land // Social indicator models / Eds. : K. Land, S. Spilerman. — N. Y., 1975.
13. Rodgers C. S. Post-traumatic stress disorder and quality of life in women / C. S. Rodgers, C. B. Allard & P. Wansley // Handbook of Disease Burdens and Quality of Life Measures / V. Preedy & R. R. Watson (Eds.). — New York : Springer Verlag, 2009. — P. 38-52.
14. Veenhoven R. Happy life-expectancy: a comprehensive measure of quality-of-life in nations / R. Veenhoven // Social Indicators Research. — 1996. — Vol. 39. — P. 1-58.

Частина II.

ЧИННИКИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ

Розділ 3. СЕРЕДОВИЩНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Вплив факторів середовища на суб'єктивну оцінку якості життя

Особливості впливу агресивного середовища на людину

Ознакою сьогодення є надзвичайні навантаження на психіку людини та негативний вплив на її стан здоров'я. Це постійний шум, негативна інформація, забруднення повітря та води. Всі ці фактори є такими, що руйнують здоров'я людей та їх психіку і, у зв'язку з цим, такі фактори середовища можна назвати агресивними.

Говорячи про основні підходи до вирішення проблеми агресії як проблеми екології життєвого простору особистості варто наголосити, що ця проблема не стільки індивідуальної поведінки, скільки взаємодії людини з іншими людьми та із середовищем у цілому. Отже, агресію потрібно розглядати як взаємодію агресора та жертви.

У таких наукових галузях, як фізика і хімія, існує поняття агресивності середовища. Воно виражається у спрощенні та руйнуванні складних систем. За аналогією можна запропонувати поняття агресивності екологічного середовища, що руйнує як людей, що у ньому знаходяться, так і себе як систему.

Що стосується агресивної взаємодії осіб, то у цьому випадку спостерігається спрощення психологічних конструктів, коли відкидається будь-яка соціальна відповідальність особистості, і вона діє тільки відповідно своїм примхам, здійснює свої забаганки без урахування інтересів інших. При цьому не обов'язково агресор знаходиться у стані гніву чи страху.

Агресивними по відношенню до людини можуть бути також не інші люди, а фактори середовища, які можуть бути як природними, так і антропогенними.

У процесі дослідження взаємодії людини та середовища нами була запропонована класифікація факторів середовища. Виходячи з цієї класифікації, проаналізуємо можливі агресивні прояви кожного із зазначених факторів.

Перш за все, ми розрізняємо фактори середовища за їх походженням: природні, антропогенні, техногенні і соціальні.

Тут слід зазначити, що з розвитком науки і техніки люди все більше і більше навчалися протистояти агресії природного середовища — різним природним катаклізмам, таким як посухи, блискавки, повіні і навіть землетруси та цунамі. З іншого боку — постійно зростає агресивність антропогенного і техногенного фактору — це численні техногенні катастрофи, техногенне перевантаження середовища, витіснення природного фактору техногенним. Більш того, антропогенний фактор починає провокувати агресію природного середовища. Наприклад, існують версії, що ядерні випробування, які проводяться під землею, провокують землетруси. До антропогенного фактору середовища ми також відносимо інформаційний фактор. Зокрема, такий вид інформації, як реклама, котра останнім часом стає все більш і більш агресивною. Причому, її агресивність виражена, перш за все, не стільки якісно, скільки кількісно. Останнім часом реклама переслідує людей на кожному кроці: у засобах масової інформації (газети, журнали, телебачення, радіо, Інтернет); на вулиці (величезні білборди вздовж шляхів, заборонені об'яви на стовпах та навісах біля зупинок); на транспорті (особливо у такому найбільш розповсюдженому його виді, як метро); рекламні листівки також кидають у поштові скриньки та роздають перехожим на вулицях; рекламні оголошення можна почути через гучномовці. У людини в результаті такого масованого застосування реклами виникає відчуття постійного переслідування. Особливо згубно реклама діє на дітей та підлітків, які ще не виробили механізмів захисту від такого активного втручання у їх життя.

Потужною складовою у цьому класифікаційному підході є соціальний фактор середовища, який є також дуже важливим у своїй взаємодії з окремою особистістю. Говорячи про агресивність соціального фактору середовища, слід згадати, перш за все, про виникнення радикально налаштованих груп, які переслідують певні деструктивні цілі. Це, наприклад, групи, основою створення яких є ксенофобія (скінхеди, фашисти, тобто ті, хто вважає за необхідне знищувати ті чи інші етнічні групи). З початку XXI століття усе впевненіше набирає обертів таке жахливе явище, як тероризм, що також має певне соціальне підґрунтя.

Другий підхід до класифікації факторів середовища — це класифікація за дією на певні органи сприйняття — зорові, слухові, нюхові, вібраційні та деякі інші.

До зорових факторів у свою чергу належать предметно-просторові та інформаційні елементи середовища (засоби масової інформації, реклама). Прикладом агресивного предметно-просторового середовища може бути перевантажені або монотонні урбаністичні

ландшафти, які гнітюче діють на людину. Агресію можуть у собі нести і так звані рекламні бігборди, що стоять уздовж автомобільних трас, відволікаючи увагу водіїв і призводячи до аварій і катастроф на дорогах. Агресивними за своєю сутністю, на наш погляд, є також модні глянцеві журнали, які нав'язують певні стереотипи способу життя. Прихованою метою цих журналів є, як правило, формування стійкого незадоволення собою та своїм матеріальним середовищем, що у свою чергу призводить до виникнення потреб, які у принципі не мають межі насичення. В результаті споживачі такої журнальної продукції, з одного боку, стають рабами потреб, які були штучно сформовані, а з іншого — впадають у відчай від того, що ці потреби їм ніяк не вдається задовольнити, і вони абсолютно не можуть досягнути тих стандартів, які їм постійно нав'язуються. Наприклад, чоловікам нав'язується такий стереотип: чоловік повинен мати престижну роботу (не залежно від того, чи відповідає вона його психічному складу), бути заможним, мати молоду і красиву дружину (бажано — фотомодель) і т. ін. Жінці у свою чергу потрібно мати фігуру, яка називається «90-60-90», мати стандартну зовнішність, яка у цей часовий проміжок класифікується як гарна і мати вік не більше 21 року. Усі інші різновиди людей, за логікою таких видань, просто не мають право на існування. Так, один відомий західний модельєр сказав таке: «Якщо жінка має розмір одягу більший, ніж 42, може вже не турбуватися про свою зовнішність. Їй вже все одно нічого не допоможе». Сутність цього умовиводу є такою: жінкам, які мають розмір одягу більший, ніж 42, не варто жити. Через це і вмирає величезна кількість молодих жінок та дівчат-підлітків по усьому світі від психічних відхилень та анорексії. Згідно з даними ВООЗ, булімією та анорексією страждають до 4% жінок від 14 до 20 років. В Україні спостерігається такий же відсоток.

На сьогоднішній день в Україні набуває обертів ще один агресивний чинник середовища — це ігрові автомати та заклади, де проводяться азартні ігри. Вони нав'язливо цілодобово миготять різнокольоровими вогниками у громадських місцях, на зупинках і навіть у житлових будинках. Завдяки цим закладам з'явився новий вид залежності — ігрова залежність, жертвами якої стають не тільки підлітки та юнацтво, але й дорослі люди, наприклад, пенсіонери.

Все більш і більш агресивною за своєю дією на людину є також продукція кіномистецтва. Причому, агресивними стали вже не тільки фільми для дорослих, а й дитячі мультфільми. Кілька років тому увесь світ сколихнуло повідомлення про те, що японські діти масово втрачали свідомість під час перегляду мультфільму, у якому, як потім з'ясувалося, відбувалася така зміна картинок і кольорів, яка

травматично вплинула на стан дітей. Що стосується агресивних фільмів для дорослих, то до цієї категорії належать, на наш погляд, не тільки фільми, де є вбивства та насильство, а й ті, які приховано нав'язують глядачеві певні стандарти способу життя: якщо ти багатий і у тебе є будинок, вілла на березі моря, машини, яхти, молода і красива дружина — це правильно і тільки так повинно бути, якщо ж ні, то таке життя, власне, не має сенсу.

До агресивних слухових факторів середовища можна віднести шум, що має антропогенне походження (автомобілі, літаки та інша техніка), так звану психоделічну музику, а також нецензурну лексику, яка все частіше лунає не тільки на вулицях, але й під час показу кінофільмів.

Агресивними нюховими факторами можуть бути не тільки викиди в атмосферу різних шкідливих виробництв, загазованість повітря, яке спричиняють автомобілі, але й отруєння повітря з метою скоєння терористичного акту, як це відбулося кілька років тому в Токійському метро.

Прикладом агресивного вібраційного фактору може бути автотраса, розташована близько від будинків. Якщо вона неправильно прокладена, то важкі автомобілі, що проїжджають по ній, можуть провокувати поштовхи аналогічні 1-2-бальному землетрусу.

І, нарешті, фактори середовища нами поділяються за наслідками впливу на людину: шкідливі, корисні і нейтральні. На перший погляд здається, що вплив того чи іншого агресивного фактора середовища на людину буде тільки негативним. Але це не завжди так. Все буде залежати від того, як відреагувала людина на певний агресивний фактор. Наприклад, якщо у місцевості, яка до цього сильно не потерпала від землетрусів, трапився землетрус, і після того там були посилені протисейсмічні заходи, що допомогли уникнути жертв у наступному, більш потужному землетрусі, то такий вплив можна назвати відносно позитивним. За аналогією, у будь-якому випадку, якщо агресивна дія середовища мобілізувала людину і стимулювала її екологічну діяльність, то такий вплив можна певною мірою вважати позитивним.

Оскільки, як ми вже зазначали, агресію потрібно розглядати, перш за все, як взаємодію агресора і жертви, то у даному випадку агресором є той чи інший фактор середовища, а жертвою — людина (при цьому слід зазначити, що, як правило, за агресивними факторами середовища знову ж таки стоїть людина, яка породила ці фактори). Характерним для жертви є відчуття того, що вона потрапила у ситуацію вимушеності і беззахисності. Слід зазначити, що коли ми починаємо розглядати розвиток конфлікту за агресивною схе-

мою, то усі його учасники (як жертви, так і агресори) починають переживати ситуацію як ситуацію вимушеності. Найбільш наглядним прикладом тут є психологія заручника: як тільки ми починаємо будувати життя за агресивним сценарієм, ми потрапляємо у ситуацію заручника.

Що ж потрібно робити людині, аби не потрапити у заручники до агресивних факторів середовища?

Ми виділяємо такі стратегії поведінки людини у агресивному середовищі:

- протистояння з метою подолання (якщо людина або група людей має на це сили і можливості);
- уникнення (якщо не може);
- пасивне пристосування (тимчасове або постійне);
- активне пристосування – тобто зміна самого середовища.

Отже, які кроки потрібно зробити для того, щоб знівелювати вплив негативного середовища на психіку та життя людини?

Перш за все, потрібно з'ясувати, наскільки потужним та стійким є певний агресивний фактор та яку стратегію поведінки можна до нього застосувати: протистояння, уникнення, пасивне пристосування чи активне пристосування.

Наприклад, економічно розвинута держава може застосувати систему мінімізації наслідків землетрусу. Разом із тим, організація евакуації населення при загрозі тайфуну є прикладом стратегії уникнення. Пасивне пристосування до шуму за вікнами оселі полягає у тому, що йому не надають значення, активне пристосування у цьому випадку буде виражатися, наприклад, у тому, що господарі поставлять потрійні склопакети, що стануть на перепоні цьому шуму.

Після визначення якості, потужності та стійкості агресивного фактору середовища можна розробляти заходи, які стосуються мінімізації впливу цього фактору на людину.

Важливим у заходах з мінімізації впливу на людину агресивних факторів середовища є урахування вікових особливостей. Певні агресивні фактори середовища є більш загрозливими для однієї вікової категорії, інші – для іншої. Наприклад, вважається, що агресивна реклама більш згубно діє на дітей та підлітків, а будь-яка негативна інформація про природні катаклізми, про теракти, про політичні події – вражає людей літнього віку. Також будуть відмінності у взаємодії із агресивними факторами середовища у представників різних статей. У зв'язку з цим перед психологами постає завдання розробки моделі взаємодії особистості з агресивними факторами середовища у контексті вікових та статевих відмінностей.

Крім того, дія будь-якого екологічного фактору має певний масштаб, відбувається на певному рівні. Це рівні — мікросередовища, мезосередовища, макросередовища та мегасередовища. Безумовно, що для людини найбільш керованим та контрольованим буде мікросередовище, а найнедоступнішим для контролю та управління — мегасередовище.

Отже, характер людської активності у взаємодії з довкіллям, яка може перетворювати середовище, окремі його компоненти або пристосовувати людину до них, доцільно розглядати як основу виділення рівнів середовища, важливих для вирішення завдань екологічної психології. Адже поведінка людини у довкіллі та її психічний стан буде значно залежати від того, чи зможе вона перетворювати, змінювати своє оточення, чи вона лише може пристосовуватися до нього, захищаючись від певних факторів цього середовища.

Так, Д. Голд наводить такий приклад: «Різноманіття варіантів поведінки людини під час дії факторів середовища можна продемонструвати на прикладі шуму. Людина, яка потерпає від сильного шуму, як правило, намагається протистояти йому. Вона може або вимкнути джерело шуму, реально змінивши таким чином оточення, або спробувати пристосуватися до нього, використавши навушники, зайнявши себе якоюсь справою, нарешті, вона може піти з шумного місця. Встановлено, що чим більш активно людина може управляти шумом, тим більш спокійно вона до нього ставиться, і тим слабкіший негативний вплив шуму на психіку. Найбільше шум заважає тим, хто знаходиться під його впливом і не може зарадити цьому» [1].

Разом із тим, важливо зазначити, що людина також може виступати як агресор по відношенню до довкілля. Сьогодні ми можемо спостерігати, як люди вирубують ліси, знищують біорозмаїття, забруднюють воду та повітря, руйнують ландшафти, виснажують та нищать ґрунти, потрясають планету ядерними вибухами. На таку агресію довкілля відповідає також агресією по відношенню до людини. Воно відповідає на це повеннями, посухами, цунами та землетрусами. Отже ситуація, що склалася у системі людина — довкілля є загрозливою як для довкілля, так і для людини, яка, власне, не може існувати поза довкіллям та без довкілля. Щоб уникнути катастрофи, яка загрожує системі людина — довкілля і яка з кожним роком стає все більш реальною, потрібно змінити концепцію взаємодії людини та довкілля. З цією метою ми пропонуємо певні принципи екологічної психології, які можуть стати основою нової концепції взаємодії людини та довкілля.

Чинник часу в суб'єктивній оцінці якості життя

В основу методу нашого дослідження образу і якості життя береться ідея кількісного розподілу календарного часу відносно різних типів сфер життя людини. У даному підході календарний час розглядається як своєрідний ресурс, який кожна людина витрачає більш-менш специфічно, а спосіб життя проектується в кількісне навантаження різних типів витрат. Пропонується реєструвати або оцінювати кількість часу з обмеженням (в день, цілодобово, тижнем тощо), яку було витрачено на ту або іншу діяльність або сферу буття.

Відзначимо, що при дослідженні бюджетів часу в соціологічних або статистичних дослідженнях виділяють до 100 (й більше) одиниць класифікації видів діяльності [2; 3]. Очевидно, що такий підхід у визначенні складових бюджету часу відносно психологічного дослідження є надмірно інформативним та таким, що важко реалізується.

Тому ми пропонуємо два варіанти критеріїв для виділення «статей» витрат часу. По-перше, це може бути структура відносин особистості (за О. Ф. Лазурським [4]). Сюди, серед іншого, входять: «Я», матеріальні цінності, навколишні люди, природа, праця, навчання, етика, наука, мистецтво і т.п.

По-друге, витрата часу може бути згрупована відповідно до векторів спрямованості особистості (Є. О. Клімов) — на справу (навчання, професійна діяльність, хобі тощо), на себе (сон, перегляд телепередач і т.д.), на інших (спілкування з друзями і рідними, безпосередньо і по телефону та ін.).

Для оцінки якості життя або задоволеності його різними аспектами в контексті даного методу використовується ідея «бажаності і реальності» (Л. Сев, В. Ф. Моргун [5]). Саме схожість або відмінність реального і бажаного бюджетів часу є показником задоволеності чи незадоволеності життям.

Крім того, оцінка якості життя в даному контексті може бути сформована на основі відповідності структури бюджету часу з домінуючою позицією в структурі відносин (спрямованості) особистості.

Отже, **метою** нашого дослідження є вивчення особливостей і динаміки розвитку способу і якості життя сучасної студентської молоді від перших років навчання до випуску. **Об'єктом** дослідження є сучасний спосіб і якість життя як динамічна сторона усталеного способу взаємодії людини з оточуючим середовищем. **Предмет** дослідження — структура та функції психологічних характеристик у процесі організації способу життя і задоволеність ним у студентів.

В ході організації і проведення досліджень ми просили респондентів оцінити середній час, що вони витрачають в тиждень на різ-

ні заздалегідь задані напрямки діяльності. Варто відзначити, що на відміну від прийнятого у соціологічних дослідженнях способу *реєстрації* витраченого часу в нашому завданні фігурувала *оцінка*, тобто суб'єктивний параметр. В подальшому з'ясувалося, що сумарний оцінений час у годинах в різних респондентів досить часто суттєво відрізнявся від загальної кількості годин у тижні (168). Це дало можливість говорити про ще одну характеристику способу життя, яку ми умовно назвали «рівень адекватності».

Отримані дані ми аналізували за декількома напрямками. Перше, проводили порівняння між «бажаним» і «реальним» бюджетами. По-друге, знаходили кореляції у сферах діяльності стосовно часу, що витрачається. По-третє, відслідковували відмінності у різних групах досліджуваних — за статевим і віковим критерієм. Щодо останнього — це були студенти перших курсів і випускники.

Відзначимо, що не можна порівнювати час, який витрачається різними студентами, в його абсолютному значенні, оскільки 20 годин на тиждень на спілкування з рідними в респондента, в якого усього у тижні 280 годин, і ті ж самі 20 годин в респондента із загальним обсягом часу у тижні 180 годин — суттєво різні. Тому перед процедурою порівняння ми перетворювали абсолютні показники витрати часу у відносні — відсоток у загальному обсязі сумарного часу на тиждень.

Вибірка досліджуваних складала 142 студенти вищих навчальних закладів м. Києва. З них 76 юнаків і 66 дівчат, 74 — студенти першого і другого курсів, 68 — випускники. Дані збиралися восени 2007 — взимку 2008 року.

Найперше, що нас цікавило в отриманих даних — наявність зв'язку між рівнем адекватності реальної оцінки часу і показником якості життя як різниці між реальним і бажаним часом. Тобто, чи можна стверджувати, що якщо людина неадекватно оцінює час у власному житті, то вона не є задоволеною його розподілом. Для перевірки даної гіпотези ми знаходили коефіцієнт кореляції Пірсона. У цілому за вибіркою його значення становило — 0,09, що свідчить про відсутність лінійного зв'язку між даними характеристики. Більше того, в конкретних підгрупах вибірки — у юнаків і дівчат, а також в студентів-початківців і старшокурсників даний показник так само є близьким до 0.

Окремо показник неадекватності в середньому дорівнює 1,26. Дуже близькими до нього (1,265 і 1,259) встановлено значення показників у підгрупах за статтю. Однак, у підгрупах за віком виявлено тенденцію щодо збільшення його значення. Так, серед студентів молодших курсів він дорівнює 1,23, а у випускників наближається

до 1,29 (див. рис. 3.1). Це дає підстави говорити про вікові особливості прояву даної характеристики. Тобто з віком і входженням у професійні стосунки неадекватна оцінка часу збільшується.

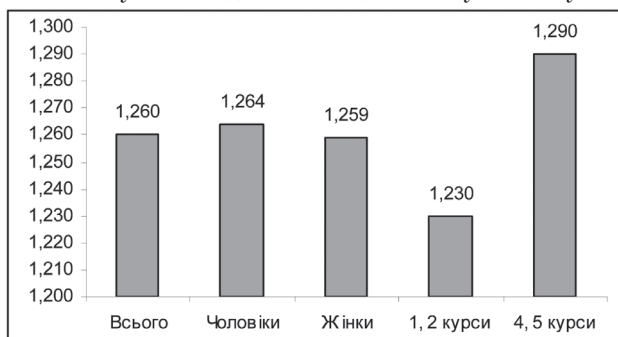

Рис. 3.1. Показник неадекватності оцінки часу

Наступним параметром досліджувався показник якості життя як ступень відповідності між оцінками реального і бажаного часу. Слід зазначити, що в середньому даний показник дорівнює 85%. Достатньо близькими до нього виявилися показники в підгрупах жіночої і чоловічої статі — 86% і 83% відповідно. Такі ж самі значення виявилися і в підгрупах молодших і старших студентів. Такі дані дають змогу говорити про певну незалежність якості життя від вікової і статевої характеристики людини.

Тепер щодо конкретних усереднених даних за сферами діяльності. Перш за все ми аналізували оцінки часу, який витрачається на сон. Це є специфічне провадження часу, яке з одного боку є найважливішим стосовно складової «здоров'я» в структурі якості життя, а з іншого боку в цілому оцінюється найбільш адекватно. Середній коефіцієнт часу, що витрачається на сон дорівнює 29%, що складає близько 7 годин на добу. Досить цікавим є факт незначного коливання цього показника в усіх досліджуваних підгрупах — менше 1%. Показник бажаної оцінки є очікувано більшим (майже 35% або 8 годин і 24 хвилини на добу) й також майже не змінний щодо підгруп.

Решта основних зведених результатів дослідження представлена на рис. 3.2. Звертає на себе увагу наступне. Знов очікувано майже усі респонденти (жители мегаполіса та його околиць) бажають витратити якомога менше часу на транспорт і дорогу (майже у два рази — з 9% до 5%). Цілком задовольняє студентів час, який вони витрачають на домашні справи, професійну діяльність, пасивні ігри, читання газет, журналів і спеціальної літератури. В той же час, вчитися вони

прагнуть значно менше, що може свідчити про установки до навчання, ставлення до якості освіти чи до змін, пов'язаних із переходом до Болонської системи. Тим не менш, даний показник є найбільшим серед інших (майже 19%, враховуючи читання спеціальної літератури, або більше 4,5 годин на добу, включаючи вихідні).

На другому місці у витраті активного часу йде спілкування з друзями – 13% (близько 3,5 годин), який у бажанні досягає 15% й зрівнюється з часом, що витрачається на навчання. Також більше часу студенти бажають витратити на спілкування з рідними (з 8% до 11%), на хобі (з 6% до 8%), на активні ігри (з 3,5% до 5%) і на читання художньої літератури (з 3% до 4%). Відзначимо, що активні ігри (тобто заняття фізичним навантаженням) і читання художньої літератури стоять на останніх позиціях у діяльності студентів.

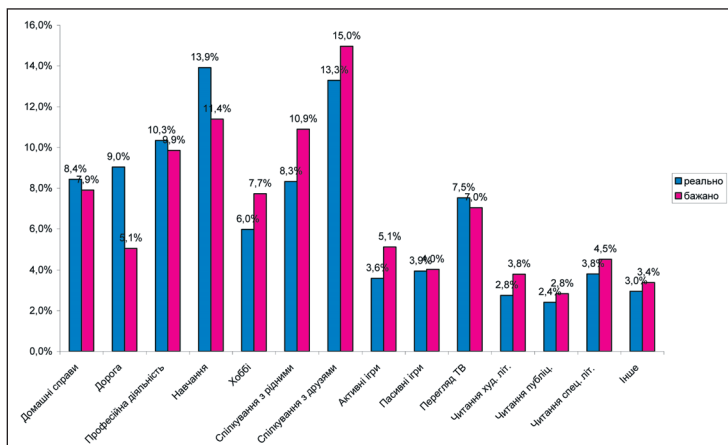

Рис. 3.2. Загальний розподіл оцінки часу за напрямками діяльності

Впорядкувавши сфери діяльності за оціненим витраченим часом ми отримали наступний усереднений результат (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Значущість сфер діяльності за критерієм кількості оціненого часу

№	Сфера
1.	Сон
2.	Навчання
3.	Спілкування з друзями
4.	Професійна діяльність
5.	Дорога, транспорт
6.	Домашні справи

7.	Спілкування з рідними
8.	Перегляд ТВ, відео
9.	Хобі
10.	Пасивні ігри
11.	Активні ігри
12.	Читання художньої літератури
13.	Читання газет, журналів

Наступним кроком аналізу було порівняння результатів оцінки реального і бажаного часу у підгрупах вибірки за статевою ознакою (див. рис. 3.3). Перше, що звертає на себе увагу, — ставлення до навчання. Якщо хлопці на цей напрям діяльності (разом з читанням спеціальної літератури) витрачають трохи менше 15%, то в дівчат даний показник сягає майже 21,5%. Хоча бажання в обох підгрупах однакові — витратити на навчання менше часу. В інший бік коливається показник витрат на професійну діяльність — від 11,5% у юнаків до більше 9% в дівчат. Але, якщо хлопці цілком задоволені ситуацією й навіть бажають збільшити даний показник, то студентки в середньому хочуть витратити на це менше 8% часу.

Відзначимо ті сфери, окрім навчання, в яких переважають особи жіночої статі. Це — спілкування з рідними і читання художньої літератури. Цікавим є факт більшого бажання, ніж у хлопців, спілкуватися з рідними і займатися домашніми справами. Разом з тим, в осіб чоловічої статі суттєво більшими є показники реальної оцінки часу спілкування з друзями (15% проти 11%) і пасивних ігор (в тому числі відеоігор) (5% проти 3%).

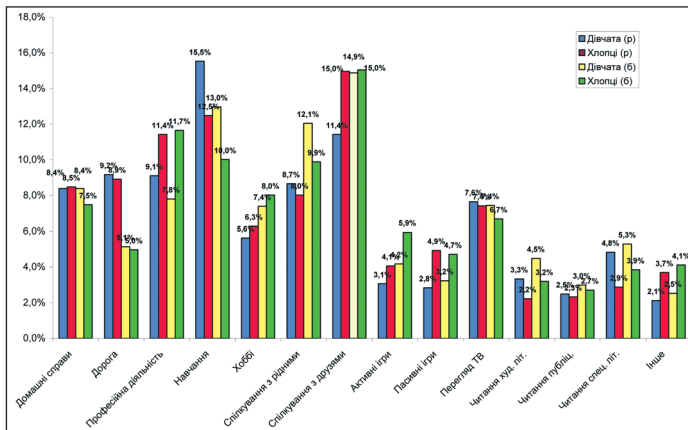

Рис. 3.3. Статевий розподіл оцінки часу за напрямками діяльності

Тепер порівнюємо спосіб життя в контексті часу, що витрачається в студентів молодших і старших курсів. На рис. 3.4 можна бачити, що суттєві зміни відбуваються в наступних напрямках. По-перше, майже вдвічі збільшується час, що відводиться на професійну діяльність (з менш ніж 7% до 13%). Разом з тим збільшується час, який витрачається на дорогу (з 8% до 10%), і зменшуються показники навчання (з 19% до 16,5%) і хобі — майже вдвічі (з 8% до 4,5%). Також, зменшується час на спілкування з рідними і друзями й на читання художньої літератури.

Стосовно порівняння реального і бажаного часу, майже в усіх показниках відбуваються аналогічні зміни. Виключення складають лише перегляд ТБ, відео (на старших курсах намічається тенденція до зменшення), й читання художньої літератури, в якому виявляються зворотні тенденції.

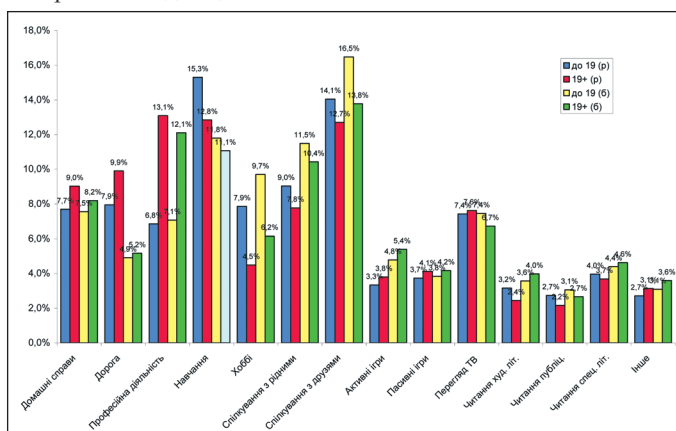

Рис. 3.4. Віковий розподіл оцінки часу за напрямками діяльності

Висновки. В результаті проведеного емпіричного дослідження виявлено, з одного боку, суттєві відмінності у способі організації життя студентів-початківців і випускників, які пов'язані насамперед з професіоналізацією життєдіяльності, а з іншого боку, відсутність між ними суттєвих змін в якості життя як показника різниці між бажаним і реальним.

Слід відзначити, що бюджет часу є лише однією з характеристик способу і якості життя. Для більш повного і глибокого аналізу й перевірки отриманих результатів необхідним є застосування й інших методів вивчення. Крім того, в планах нашого дослідження є розширення вікового діапазону від школярів до соціально зрілих дорослих з різним типом провідної діяльності.

Література

1. Голд Д. Психология и география: Основы поведенческой географии / Д. Голд. — М.: Прогресс, 1990. — 304 с.
2. Бестужев-Лада И. В. Образ жизни как философско-социологическая категория / И. В. Бестужев-Лада // Социальные показатели способа жизни советского общества. — М., 1980.
3. Добренъков В. И. Социология: 3 том: Социальные институты и процессы / В. И. Добренъков, А. И. Кравченко. — М.: Социологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 2003-2004.
4. Лазурский А. Ф. Опыт классификации личностей // Вестник психологии, криминальной антропологии и гипнотизма. — 1908. — Вып. 5. — С. 193-206.
5. Моргун В. Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування / В. Ф. Моргун // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 2. — С. 27-40.

3.2. Ризики сучасного світу як спонукальні стимули до трансформації способу життя

На даний час спектр визначень та трактовок поняття «спосіб життя» досить широкий, його змістовне наповнення для різних наук (економіки, соціології, культурології, психології) принципово різниться. Ми беремо за основу запропоноване Ю. М. Швалбом положення про те, що «специфічним змістом поняття способу життя виступають форми організації життєдіяльності індивіда або груп людей» [5, с. 295]. Для опису форм організації життєдіяльності Ю. М. Швалб вирізняє наступні засади:

- спосіб життя є сукупністю стійких засобів і форм організації соціокультурного життя людей і розповсюджується на всі рівні соціальності;
- спосіб життя являє собою набір цінностей і норм, які детермінують розповсюдження і передачу від покоління до покоління визначених моделей поведінки;
- спосіб життя являє собою визначену цілісну характеристику буття індивіда і соціуму [5, с. 296].

Протягом віків спосіб життя визначався територіальним розташуванням соціуму: природно-ландшафтними умовами з однієї сторони, і культурно-традиційними нормами компактно проживаючого етносу — з іншої. Межі держав і навіть окремих їх територіальних одиниць (князівств, маєтків, хуторів) були визначними як для форм організації продуктивної діяльності, так і для відносин у сім'ях і кланах, традицій харчування, цілительства, виживання, захисту від природних негараздів та зовнішньотериторіальних загроз.

Коли звичний розмірений уклад XIX століття змінився бурхливим розвитком продуктивних сил і науково-технічною революцією XX-го, а XXI-ше століття відзначилось небаченими раніше процесами глобалізації, техніки, технології, моделі поведінки, способи ви-

живання, які раніше перевірялись і відточувались століттями, сьогодні впроваджуються в життя, не проходячи достатньої апробації і без необхідного передбачення ближніх, а тим більше і віддалених наслідків.

Аналіз подій і явищ сьогоденної багатогранної дійсності вимагає спеціальних структурних підходів. Найбільш придатним є середовищний екопсихологічний підхід, направлений на розробку моделей включення індивіда, груп і суспільства в різноманітні системостворюючі середовища: природну, антропогенну, виробничу, підприємницьку, соціальну, освітню, культурну, інформаційну [4]. В кожному з цих середовищ в наш час спостерігається нестабільність і непевність, що дозволило соціологам назвати сучасне суспільство суспільством суцільного ризику, де невивчені і неочікувані наслідки набувають характеру панівної сили [1].

За основу приймаються наступні визначення понять ризику і небезпеки. Небезпека — це характеристика об'єктивних умов життєдіяльності, що несуть загрозу смерті чи втрат (матеріальних, моральних, здоров'я фізичного та / або психічного тощо). Ризик — це прийняття рішення діяти в умовах ситуації, яку ми оцінюємо як небезпечну, і вибір між можливими варіантами дій [3].

Процеси глобалізації призвели до того, що суб'єктами діяльності все частіше виступають не окремі індивіди, а групи людей — від невеликих об'єднань до всепланетних організацій. Наприклад, розглядаючи сучасну екологічну ситуацію, можна, в цілому, вважати її небезпечною, і переведення екологічних небезпек у ризики необхідно здійснювати на всіх рівнях соціальних утворень. Інформування про зміни глобальних температурних показників, стан повітря, зменшення запасів прісної води, зникнення цілих видів тварин і рослин, прогноз наслідків активного втручання людини у природні процеси — контроль ситуації, і заходи з обмеження забруднення навколишнього середовища — управління ризиком, здійснюються державними організаціями і міждержавними органами. Так, для світової спільноти і окремих держав екологічний стан планети є ситуацією ризику. В той же час, при розгляді системи «індивід — екологічне середовище», екологічна ситуація на планеті в цілому є небезпечною, але окремі її складові можуть бути переведені діями суб'єкта у ризиковані і піддатися управлінню, якщо поінформованість суб'єкта про конкретну небезпеку (контроль ризику) стане для нього стимулом до відповідної діяльності. В той же час, знання про небезпеки без можливості впливати на ситуацію (коли це прерогатива організацій, великих і малих груп) можуть внести напруження у сприй-

няття життєвого середовища і суттєво впливати на суб'єктивну оцінку якості життя.

Можна припустити, що сприйняття особистістю екологічних небезпек і реакція на них різняться залежно від статі, віку, роду занять, психічних і психологічних особливостей конкретної людини. І, якщо найбільш стійкі психологічні типи зможуть зайняти конструктивну позицію відносно існуючих ризиків, то для менш адаптованих осіб вони стануть фактором невротизації. Причому, чим вище освіта, ґрунтованість і поінформованість особистості (контроль), тим довшим і складнішим буде для неї перелік можливих негативних впливів.

Природне середовище продукує: небезпеки, стихійні лиха, що відбуваються внаслідок розломів та руху земної кори — землетруси, цунамі; космічні загрози — бомбардування планети кометами та астероїдами; зміни клімату, що викликані циклічними коливаннями земної вісі. Для людства ці явища — небезпеки, хоча перші кроки в прогнозуванні стихійних лих — контроль, і мінімізації їх згубних наслідків — переведення небезпек у ситуацію ризику вже проводяться. Існують дані, що природні катаклізми мають менш виражений вплив на психіку людини, ніж катастрофи техногенного і екологічного характеру [2].

Антропогенне середовище. У результаті своєї діяльності протягом століть людина створила штучне середовище, яке спочатку органічно вписувалось у природне, проте з початку ХХ-го століття стало інтенсивно руйнувати останнє, ставлячи під загрозу не тільки природу, але і благополуччя існування Людини. Процеси і стани, що їх продукує виробнича діяльність, спровокували зміни клімату, повені, засухи, забруднення повітря і води, перенасичення ґрунтів хімічними речовинами, порушення екологічного балансу, глобальне потепління і т. ін.

Окремо виникла проблема утилізації застарілої техніки, боеприпасів, складів прострочених хімічних речовин, радіаційних, промислових та побутових відходів, що займають цілі полігони. Людина створила загрози і в космосі, наповнивши навколосезний простір відходами людської діяльності.

Розв'язання глобальних екологічних проблем потребує уваги і зусиль державних і всепланетних організацій. В ХІХ столітті не було необхідності створювати подібні структури. Сьогодні ж захист навколишнього середовища став невід'ємною частиною життя суспільства і цивілізації, багато людей зайняті цією невідкладною справою як в професії, так і в громадських організаціях. Задачі, що виникають, потребують зміни ментальності і способу мислення кожної кон-

кретної людини, формування специфічних мотивів і навичок, регуляторних механізмів поведінки і діяльності.

На побутовому рівні антропогенне середовище сформувало багато чинників і обмежень, що визначають зміни в поведінці і традиціях попередніх віків. Так, не можна пити воду з міського водогону чи неперевіреного колодезя, а ще при житті старшого покоління пили воду з Дніпра і Десни. Не можна, радіючи літньому дощу, танцювати під теплими каплями — дощ може бути кислотним або нести радіацію. Необхідно слідкувати, щоб діти не грали поблизу ліній високовольтних передач, автомобільних магістралей — це може відбитися на здоров'ї і т. ін.

Ознакою часу у містах України стали аварії, що виникають в результаті зношеності мереж комунального хазяйства та порушень правил їхньої експлуатації — вибухи газу, відключення будинків від джерел теплопостачання, пожежі, масові захворювання мешканців з причини несправних водогонів. Нормою життя стали фільтри для води, вода з бюветів, покупка питної води у магазині. Чисте повітря, натуральні продукти — скоріше виключення, ніж правило.

Виробниче середовище має в Україні свої особливості. За роки незалежності, а це вже два десятиліття, не побудовано жодного нового крупного промислового підприємства. Багато заводів і фабрик були доведені до банкрутства та розкрадені. Серед тих, що продовжують працювати, практично немає таких, де модернізація обладнання і технологій мінімізували б ризики виробничих травм и нещасних випадків. У часи СРСР профспілки керувались комітетами партії, і у робітничого класу не існувало традицій захисту своїх прав. Із знищенням минулого порядку, настанням всездозволеності влади, більшість населення зайнята, насамперед, здобуванням засобів до виживання і не тільки не в змозі, але і психологічно не готова боротися за свої права і мінімізувати ризики виробничого середовища. Тим не менше, рано чи пізно, небезпеки виробництва мають стати стимулом до зміни поведінки, життєвої позиції, діяльності з переводу небезпечних ситуацій у ризиковані з наступною мінімізацією негативних впливів. Формування нових стратегій поведінки стає нагальною потребою наступної генерації працівників.

Соціально-економічне середовище. Для функціонування суспільства визначальним є рівень економічного розвитку, тому об'єднання для розгляду економічного та соціального середовища є природнім. В ХХІ столітті вже не існує держав, які б не декларували соціальну направленість своєї політики, і не оголошували людину найвищою цінністю. Тим не менше, соціальне середовище є джерелом багатьох специфічних небезпек: від можливості стати жертвою дрібного хулі-

гана, великого шахрая, піратського нападу або терористичного акта до необхідності брати участь у локальних і глобальних військових конфліктах; від втрати роботи як засобу до існування до загублення завойованого статусу як найбільшої цінності в житті; від втрати звичного кола спілкування в результаті вимушеного переселення до повної зміни етнічного оточення в погоні за більш високими стандартами життя. Всі ці події, процеси і явища потребують активної життєвої позиції, здібності приймати нестандартні рішення, свідомо регулюючої діяльності з трансформації способу життя.

Інформаційне середовище набуло змін від ледве існуючого в ХІХ столітті (окремі газети і журнали) до практично всеохоплюючого в ХХІ-ому. Можна сказати, що воно агресивне не тільки за змістом — нескінченна реклама, величезні об'єми інформації, широкі спектри думок і ставлень, нав'язливі чужі висновки, які ми пропускаємо через свою свідомість, доповнюються постійним звучанням і мерехтінням аудіо- і відеоапаратури. Тиша стала винятком. Масований вплив на психіку людини є небезпекою занепасти і психічне і соматичне здоров'я.

Окреме місце займає Інтернет, як надзвичайний засіб обміну інформацією, спілкування, розширення кругозору, доступу до світових даних і знань. Проте виникає загроза інтернет-залежності, занурення у віртуальний світ, уходу від реальності як однієї з форм девіантної поведінки. Регулювання, дозування, фільтрація інформаційних потоків стає необхідним елементом повсякденного життя сучасної людини.

Культурне середовище, етнос. Глобалізаційні процеси провокують нівелювання традиційно-культурних відмінностей у способі життя різних держав і народів. Зараз можна говорити про загальноєвропейську культуру, ісламський світ, відмінний спосіб життя африканських народів, народів Південної Америки, культурні традиції США. В кожному з цих великих утворень народи ще розмовляють різними мовами, але, разом з тим, вже активно використовуються мови міжнаціонального спілкування (наприклад, англійська). Ще зберігаються історичні пам'ятки, пам'ятки архітектури та живопису, народний фольклор, проте поп-культура вже завоювала і продовжує завойовувати голови і серця, знижуючи духовний і інтелектуальний рівень населення. Нові реалії стали загрозливими для культурної самобутності народів аж до загублення національної самоідентичності. Для збереження і розвитку культурного середовища народів з'явилась необхідність вироблення регуляторної політики держав і діяльності здорових національних сил.

Середовище сімейних стосунків. З кінця XIX століття поступово, а після світових війн в процесі бурного розвитку технічного прогресу і інтенсивної урбанізації швидкими темпами порушувалась передача від покоління до покоління моделей сімейних відносин. Патріархальну сім'ю, в якій співіснували і підтримували одне одного декілька поколінь близьких родичів, замінила сімейна пара з дітьми. Швидкими темпами зростає число неповних сімей і сиріт при живих батьках. Виникає генерація, якій не відомі традиції відносин між поколіннями, моделі створення сімейного комфорту і захищеності, побудови сімейних міжособистісних відносин як праобразу адаптаційних механізмів у соціумі. Серед молоді переважає західна модель сім'ї, коли на перше місце як у юнаків, так і у дівчат ставляться задачі професійної і кар'єрної самореалізації, матеріального забезпечення, досягнення високих стандартів життя. Створення сім'ї, народження дітей відтермінується на пізніший час. Як наслідок, збільшується число патологічних пологів і патологій новонароджених. Інститут сім'ї переживає не найкращі часи. Патріархальна сім'я пішла у небуття, а нова модель ще не сформувалась. Без направленої, усвідомленої регуляції сімейних відносин виникає небезпека втрати або деформації індивідуального сімейного середовища.

Можна стверджувати, що в усіх середовищах свого існування людство згенерувало специфічні небезпеки. Переведення цих небезпек у ризики стало невід'ємною частиною змісту способу життя. Рівень продуктивності такої діяльності багато в чому визначає його якість.

Література

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек // Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; послесл. А. Филиппова. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.
2. Бикмухаметова Н.З. Экологический кризис и человек: проблема взаимовлияния / Н.З. Бикмухаметова, Р.З. Кузина // Гуманитарные и естественнонаучные факторы решения экологических проблем и устойчивого развития : материалы третьей международной научно-практической конференции (Новомосковск, 22-23 сентября 2006 г.). — Новомосковск: НФ УРАО, 2006. — С. 11-13.
3. Солнцева Г.Н. О психологическом содержании понятия «риск» / Г.Н. Солнцева // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. — 1999. — №2. — С. 14-22.
4. Швалб Ю.М. К определению экпсихологических систем / Ю.М. Швалб // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка. / За ред. Максименка С.Д. — Т. 7. — Вип. 1. — К., 2003. — С. 426-433.
5. Швалб Ю.М. Эколого-психологические измерения образа жизни / Ю.М. Швалб // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка / За ред. Максименка С.Д. — Т. 7. — Вип. 5. — Ч. 2. — К., 2005. — С. 294-301.

3.3. Безпека інформаційного середовища в сучасних реаліях. Еколого-психологічний підхід

Проблема організації інформаційного простору життя людини, окремих соціальних груп (страт), соціуму в цілому турбує не одне покоління вчених у різних галузях технічної та, особливо, гуманітарної наук. Якщо з технічної точки зору йдеться про розробку все нових, більш ефективних, засобів масової комунікації, то у філософському вимірі мова йде про осмислення трансформацій, які відбуваються у сучасному світі у бік становлення та розвитку «інформаційного суспільства», конкретизуючись, зокрема, у соціально-психологічному дослідженні процесів утворення, функціонування та розвитку соціальних інститутів, які здійснюють не тільки швидке та регулярне розповсюдження інформації, а й забезпечують її пошук та обробку (засоби масової інформації (ЗМІ)); їх впливу на зміни у масовій суспільній свідомості, кодування стану соціальної психіки; визначення рис інформаційного середовища людини, його впливу на такі вагомні показники якості життя, як фізичний, психологічний та психічний стан особистості, а саме, відсутність загроз для фізичної і психічної цілісності особистості (Д. Маркович), досягнення нею творчої реалізації та щастя (Л. Уорд, М. Михайловський).

Сучасний інформаційний простір надає значно більші, порівняно з попередніми десятиріччями, можливості для саморозвитку особистості, опанування культурними надбаннями людства, пошуку та отримання оперативної інформації тощо. Поширення нових комунікаційних технологій, створення технічних можливостей для інтерактивного телебачення та, особливо, інтерактивного (онлайн) діалогу в мережі Інтернет є значним кроком у задоволенні потреби людства у масовому духовному спілкуванні. Однак, мовою Станіслава Лема, кожна без виключення нова технологія має аверс корисності і одночасно реверс нових, невідомих до певного часу бід [4, с. 348]. І якщо корисність тих чи інших нововведень визначається самою логікою науково-технічного прогресу, то загрози або ризики, які несуть в собі нові інформаційно-комунікативні технології для розвитку суспільства та особистості, потребують постійної дослідницької уваги. Саме деяким з таких, вже актуальних загроз, і присвячений даний розділ.

Історично значний поштовх до вивчення феноменів впливу ЗМІ на масову аудиторію зробило поширення телебачення. У сучасному світі сприйняття соціальної дійсності значною мірою відбувається саме за рахунок цього «вікна у світ». Телебачення — не тільки цінне джерело отримання вражень та інформації, а й вагомий інститут

національної та культурної соціалізації людини з дитинства і протягом всього життя.

Пропагуючи певні соціальні моделі поведінки, телебачення, згідно з соціально-когнітивним підходом (А. Бандура та ін.), безпосередньо впливає на поведінку дітей та молоді, яка їх спостерігає та наслідуює, принаймні експериментуючи з ними в реальному житті. В еру телебачення діти соціалізуються і починають виконувати дорослі ролі набагато раніше, ніж це було декілька сторіч тому [8, с. 49]. Телебачення у такий спосіб, як і інші ЗМІ, відіграє роль своєрідного інформаційно-психологічного чинника запуску механізмів акселерації розвитку сучасних дітей.

Телебачення формує почуття причетності до всього світу, його культури, загальносвітових подій, створює символічну картину реальності, яка безпосередньо впливає на свідомість. Кольори, в які розфарбована ця картина, залежать від багатьох індивідуально-психологічних (когнітивних, афективних та ін.) і соціальних (досвід, рівень освіти та ін.) чинників. Однак, дуже важливу роль у формуванні образу світу відіграють також технології подання інформації, тривалість отримання повідомлень. Так, згідно з теорією культивування (Дж. Гербнер та ін.), чим більше часу людина проводить перед телевізором, тим більше її сприйняття світу наближається до того відфільтрованого образу реальності, який вона бачить на екрані. Зокрема, широке коло досліджень, проведених в Америці та Європі, свідчить, що перегляд великої кількості телепередач сприяє уніфікації поглядів, втраті індивідуальності у власних оцінках соціальної реальності; поширення масової культури в її найбільш спотворених формах (демонстрація насильства, сексуальної розбещеності та ін.) призводить до формування відповідного погляду щодо оточуючої дійсності, яка здається більш жорстокішою, цинічною, ніж насправді [8, с. 47]; широке застосування в якості «якоря уваги» сенсаційних повідомлень про злочини, техногенні та природні катастрофи створює у телеглядача образ «суспільства тотального ризику», сприяючи зниженню критичності мислення внаслідок підвищення рівня тривожності, переживання інших негативних психоемоційних станів [5, с. 12].

Все це не тільки створює загрозу індивідуальному психологічному здоров'ю реципієнта, а й стану соціальної психіки значної частини суспільства (поширення проявів дезадаптивної поведінки внаслідок фрустрації, депресії, агресії, інших психоемоційних розладів). Страх реальності, штучно сформований в ході спостереження за зовнішнім середовищем за допомогою повідомлень ЗМІ, може

привести і до виникнення чи посилення вже існуючої залежності від віртуальності телебачення та Інтернету.

В останньому випадку мова йде як про своєрідне застрявання на безпечному переживанні загроз, які вибірково відшукуються у повідомленнях ЗМІ, так і про відхід від реальності повсякденного життя у віртуальні розваги, віртуальне життя в цілому. При цьому, для досягнення цієї мети найбільш зручним є саме Інтернет, у якому одностороння комунікація еволюціонувала до інтерактивного або транзактивного зв'язку (транзактивність означає зміну ролей — перехід до таких міжособистісних комунікаційних відносин, в яких кожна сторона може по черзі виступати в ролі відправника, одержувача або передавача інформації [2, с. 396]), охоплюючи своїм змістом практично всі сфери життя сучасної людини.

Поступово займаючи лідируючі позиції як джерело інформації, Інтернет (звісно там, де є до нього доступ) впевнено витісняє на другий план традиційні ЗМІ, надаючи, зокрема, такі послуги, як Інтернет-телебачення, Інтернет-радіо, Інтернет-преса і бібліотека, перегляд відео матеріалів та фільмів он-лайн. В цьому глобальному просторі є місце для будь-яких інформаційних потоків. Однак, «реверсом» цієї технології є те, що кожен користувач може представити будь-яку інформацію, яка може бути або неправдоподібною, або дезорганізуючою, або відверто шкідливою, яка несе небезпеку як для конкретного користувача, який її сприймає, так і для суспільства в цілому.

Саме в Інтернеті сьогодні можна побачити екстремістські матеріали. Інтернет активно використовується злочинцями і для злочинних цілей. Інформація, що отримує користувач в ході так званого Інтернет-серфінгу, може приховувати небезпеку для соціалізації неповнолітніх, яка не усвідомлюється, але наносить шкоду психосексуальному розвитку, самооцінці молодої людини (наприклад, за рахунок розповсюдженій у Мережі інформації порнографічного характеру, в якій переважно домінує «мачизм» та створюється образ пікірної та доступної жінки та ін.).

Інтернет простір, зокрема, через залучення до он-лайн ігор, здатен прищеплювати навички асоціальної поведінки неповнолітнім. У реальному житті такі особи нерідко сприймають світ як ворожий, де стратегії «виживання» примітивізуються до інстинктивно-агресивних на фоні емоційної холодності до страждань жертви, ігнорування соціальних заборон та норм.

В цілому ж О.А. Гульович виділяє такі наслідки демонстрації агресії в ЗМІ і зокрема Інтернеті, як:

1. Когнітивні і поведінкові (навички агресивної поведінки; сприйняття цієї форми поведінки як соціально бажаної, зняття заборон;

зміна образу реальності, переоцінка частоти насильства в реальному житті, сприйняття світу як ворожого; увага до епізодів агресії; спрощення стратегій для оцінки агресивної поведінки людини; пониження чутливості до страждань жертви і т.д.).

2. Емоційні наслідки (страх, злість, огида, задоволення).

3. Інші когнітивні і поведінкові наслідки, наприклад, ігнорування подробиць події і засвоєння гендерних ролей [3, с. 240].

Іншою проблемою є відсутність ефективних інформаційних фільтрів. Мова йде не про цензуру в її класичному розумінні, бо в Мережі це скоріше питання не стільки зовнішнього, скільки внутрішнього морально-правового контролю з боку самих трансляторів інформації, а також вільного свідомого вибору дорослої людини, яку інформацію споживати. Йдеться про такі фільтри, які б сприяли очищенню інформаційного потоку від інформаційного сміття.

У Мережі сьогодні існує понад 150 млн сайтів (за деякими підрахунками їх число наближається до 190 млн, включаючи персональні), і їх кількість постійно збільшується. А отже, людина, яка прагне отримати необхідну інформацію за будь-яким запитом, тоне у посиланнях, які їй надає пошукова система, будучи «недостатньо інтелектуальною», щоб відокремити «зерна від половини». Як зазначав С. Лем: «...про підключення до Інтернету я не можу думати без побоювань... тому що знаю, що надлишок традиційної інформації, що доходить до мене з паперу, а не з екрану (монітору), призвів до того, що я вже фактично взагалі яких-небудь інших речей, крім чисто наукових, не читаю, тому що на інші мені вже не вистачає часу. І це без всяких фальшивок, вірусів і т.п.» [4, с. 354]. А отже, такий стан призводить не тільки до неефективного використання часу, а й до інформаційного перевантаження і, як наслідок, до зниження творчих потенцій, а згодом — можливих невротичних розладів, наслідки яких відбиваються на якості професійного та особистого життя.

В дещо іншому ракурсі останнє справедливо й відносно тієї категорії користувачів Інтернет, які, прагнучи до віртуального спілкування, охоче занурюються у віртуальне існування. «Мережева комунікація, завдяки анонімності, невидимості, безпеці, дає можливість створити мережеву ідентичність, досягаючи віртуального управління почуттями про себе» [5, с. 79], Можливість посилати та отримувати особисті повідомлення від великої кількості «співрозмовників» надає відчуття причетності до великого суспільного кола, проте виключає інтеракцію.

Відмова від реального соціального спілкування, або його суттєве звуження на користь чатів та соціальних мереж є першою вагомою ознакою залежності від Інтернету. Віртуальна активність у та-

кий спосіб підмінює активність соціальну. Мотивація досягнення зміщується у бік визнання віртуальною референтною групою за рахунок реально існуючих соціальних зв'язків, цінність яких поступово все більше знижується. Приналежність до символічних співтовариств створює ілюзію наявності міцних соціальних зв'язків, руйнування яких породжує розчарування та може викликати негативні афективні реакції, у тому числі, впритул до суїцидальних намірів, насамперед, у дітей. В цілому ж, Інтернет-залежна поведінка, в більшій чи меншій мірі, але завжди супроводжується страхом реального життя та тісно корелює з депресивними станами.

Залежність від медійного та інтерактивного простору, сприяючи послабленню психологічного захисту, робить людину більш піддатливою різноманітним маніпуляціям з боку ЗМІ, зокрема, засобами реклами, одними з головних провідників якої сьогодні є телебачення та Інтернет. Мова йде про масове розповсюдження образних, експресивно забарвлених повідомлень, які, апелюючи до емоцій, цінностей, потреб людини, що знаходяться в основі прийняття нею рішень, до її бажань, очікувань та надій, мають на меті спонукати до певного вибору та відповідного вчинку.

Будучи здатною зачіпляти фундаментальні світоглядні основи буття людини шляхом здійснення пропаганди того чи іншого образу життя, окремих його якісних складових, реклама може нести приховані соціальні та політичні загрози, а також загрози, пов'язані із завуальованим впливом на психіку людини внаслідок використання певних психотехнологій (особисті повідомлення, наприклад, в мережі Інтернет, НЛП, технології 25 кадру та ін.).

Останнє потребує спеціального докладного аналізу. Ми ж звернемося до деяких «реверсних» питань, пов'язаних саме з соціальними наслідками недоброякісної реклами.

Так, кінцевою метою будь-якої рекламної агітації є отримання прибутку замовником і розповсюдником (у даному випадку ЗМІ). Отже, чим інтенсивніша (за кількісною ознакою) реклама, тим вона вигідніша. Але надмірне використання реклами, навіювання думки про те, що придбання тих або інших товарів зробить людину щасливішою, привабливішою або сприятиме вищому статусу в суспільстві, приводить до деформації системи цінностей людини, підміняючи стимули внутрішнього, духовного розвитку стимулами споживання.

Орієнтована на споживання система цінностей, узята в масштабах всього суспільства, приводить до формування комплексу неповноцінності у тих груп населення, які з фінансових причин не можуть скористатися рекламованими товарами. Особливо це стосується

молоді і підлітків, які з огляду на вік менш критично, ніж дорослі, сприймають примари оволодіння матеріальним багатством.

У 2009 році нами було проведено опитування студентів Київських вузів, за результатами якого слід констатувати, що сучасна інфляція, тотальне зростання цін значно погіршили якість життя студентів та їх родин. Зокрема, 41,61% респондентів вказали, що тільки на їжу та комунальні послуги витрачається шістдесят відсотків сімейного доходу; 26,85% молодих людей відповіли, що витрачається сорок відсотків сімейного бюджету, 23,49% витрачає вісімдесят відсотків та 7,38% — двадцять відсотків від загального доходу сім'ї. І тільки один студент відповів, що їх сім'я витрачає на їжу та комунальні послуги менше десяти відсотків [7, с. 161].

На цьому фоні реклама красивого життя сприймається молоддю досить агресивно. І хоча пропаганда способу життя забезпеченої людини сама по собі нічого поганого не несе, негативним моментом в ній є те, що способи досягнення добробуту і пов'язана з цим праця залишаються ніби «за кадром», створюючи враження, що наявність багатства є лише питанням бажання [1].

Іншими словами, пропагується результат, а процес його досягнення ніяк не акцентується. В результаті з'являються певні групи людей, які знаходяться в стані психологічної готовності до здійснення несанкціонованих дій, що мають на увазі збагачення будь-яким шляхом — від дрібної кишенькової крадіжки до привласнення державної власності. Подібна система цінностей і відповідних їй дій, зведена ЗМІ за допомогою формування установок і стереотипів у соціальну норму, веде до руйнування моральності, до знецінення людського життя і як наслідок — до ігнорування законодавчих правових норм, що сприяє прогресуючій криміналізації суспільства.

Інформація, що відноситься до охорони здоров'я, також стала родючою і надзвичайно популярною темою багатьох передач на телебаченні, використовуючи природну зацікавленість глядачів питаннями збереження власного здоров'я. Такі передачі безумовно мають сенс щодо підвищення обізнаності та профілактики ризикованої для здоров'я поведінки хоча б невеликої частини населення. Однак «оборотною стороною медалі» незваженої подачі інформації стає посилення страху певної частини аудиторії перед невиліковними чи тяжкими захворюваннями та їхніми носіями, що в свою чергу може привести до фобій стосовно власного здоров'я та дискримінації хворих, які знаходяться поруч.

Реклама нетрадиційних методів лікування не менш соціально небезпечна, так як відмова від традиційної діагностики та лікування може призвести навіть до летальних випадків. Це ж саме стосується

й реклами офіційних лікарських засобів (переважно іноземного виробництва), безконтрольний прийом яких може нанести значну шкоду здоров'ю (на нашу думку таку рекламу не потрібно забороняти, але вона повинна бути підконтрольна органам охорони здоров'я).

За останні роки для мільйонів людей джерелом інформації в лікарській сфері лікування став Інтернет. Там можна знайти безліч інформації (іноді хибної та потенційно шкідливої) щодо діагностики та терапії різноманітних хвороб, придбання (як правило безконтрольне, навіть без консультації фармацевта) медикаментів.

А отже, виходячи з того, що головною ознакою якості життя є якість здоров'я людини, саме питанням можливого маніпулювання темою захисту від хвороб в комерційних цілях в ЗМІ слід приділяти спеціальну увагу, як з точки зору переведення такого роду інформації в площину державного контролю та правового захисту прав користувачів, так і у площину контролю етичного з боку медійників (те ж стосується і недоброякісної реклами продовольчих та споживчих товарів).

Також істотну шкоду наносить реклама алкоголю, навіть слабоалкогольних напоїв. З одного боку, мова йде про суперечність такої реклами ідеям розповсюдження серед населення принципів дотримання здорового способу життя. А з іншого — така реклама створює своєрідну інформаційну підтримку початку алкоголізації молоді. Зрозуміло, що рівень алкоголізації в сучасній Україні має великі історико-культурні коріння. Більшість неповнолітніх вже з малку мають досвід спостереження вживання спиртного дорослими, і як показує практика, переважна кількість випадків коштування алкоголю пов'язана з цікавістю і відбувається дома. Але втягнення у алкогольну аддикцію шляхом реклами слід вважати аморальним, навіть якщо мова йде про пиво.

Проведене нами опитування студентів Київських вузів показало, що серед різних чинників алкоголізації виділяються, окрім відмічання пам'ятних подій, коли вживання алкоголю уявляється масовою свідомістю невід'ємним та прийнятним елементом способу життя:

1. Вживання спиртних напоїв задля задоволення, підвищення настрою, зняття стресів, напруги, а також у зв'язку з невмінням використовувати вільний час.
2. Через погані житлові умови.
3. Неподілену любов.
4. Дисфункції сімейної взаємодії.

Отже вимальовується класична картина, притаманна аддикції, — прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану за допомогою вживання спиртного.

Якщо ж проаналізувати зміст принаймні половини рекламних роликів, які присвячені пиву на телебаченні, то можна звернути увагу на те, що, по-перше, головними діючими особами є саме молодь, по-друге споживання пива асоціюється саме з відходом від сірої буденності, отриманням позитивних емоцій, створенням атмосфери, сприятливої для спілкування тощо.

Але найбільш небезпечним уявляється прихована (завуальована) реклама аддиктивної поведінки, коли, зокрема, на телебаченні, нібито за сценарієм, увага глядачів привертається до «незначущих» на перший погляд деталей: пияцтва героїв, образу заможного життя, елементом якого є споживання дорогого алкоголю, тютюну, а іноді і наркотичних речовин (згадаємо також і сучасні молодіжні комедії).

У такій ситуації ефективність антиаддиктивної пропаганди, якщо не зводиться нанівець, то більшість її потенціалу втрачається заради подолання шкідливих наслідків реклами алкогольних напоїв.

Отже, реклама, маючи вагоме значення (як позитивне, так і негативне) для соціального розвитку, як і будь-які інші інформаційно-комунікативні технології, потребує особливої уваги і, за принципом Лема «аверс — реверс», продовження досліджень у цій сфері з метою своєчасного виявлення, а ліпше — прогнозування потенційних ризиків інновацій, що впроваджуються в інформаційне середовище.

Узагальнюючи ж усе вищесказане, слід зазначити, що проблема організації якісного життя людини у сучасному інформаційному суспільстві безпосередньо пов'язана з якістю та безпечністю інформаційного середовища, до якого людина залучена і яке значною мірою моделює соціальне та духовне життя суспільства.

Література

1. Науменко Т. В. Психологические методы воздействия на массовую аудиторию [Электронный ресурс] / Т. В. Науменко // Вопросы психологии. — 23 декабря. — 2003. — Режим доступа : <http://xromo.com/ruskolan/tolpa/psih.htm>
2. Брайант Дженнингз. Основы воздействия СМИ : пер. с англ. / Брайант Дженнингз, Томсон Сузан. — М. : Издательский дом «Вильямс», 2004. — 432 с.
3. Гулевич О. А. Психология коммуникации : учебное пособие / О. А. Гулевич. — М. : НОУ ВПО Московский психолого-социальный институт, 2008. — 384 с.
4. Лем С. Молох : [сб. : пер. с пол.] / Станислав Лем. — М. : АСТ: Транзит-книга, 2005. — 781 с.
5. Мальковская И. А. Профиль информационно-коммуникативного общества (обзор зарубежных теорий) / И. А. Мальковская // Социс. — 2007. — №2. — С. 76-85.
6. Матвиенко О. В. О некоторых аспектах организации безопасной информационной среды в современных реалиях / О. В. Матвиенко // Актуальні проблеми психології:

- Екологічна психологія : збірник наукових праць / За ред. акад. Максименка С.Д. – Т.7. – Вип. 20. – Ч.2. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 316 с.
7. Матвієнко О.В. Сучасний погляд студентської молоді на деякі аспекти свого буття / О.В. Матвієнко // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С.Д. – Т.7. – Вип. 21. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 292 с.
 8. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций / Р. Харрис. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2003. – 448 с.

3.4. Екопсихологічні характеристики педагогічної взаємодії та їх вплив на особистісний розвиток учнів

Упродовж останніх років широкого розповсюдження набули дослідження якості життя різних груп населення як інтегральної характеристики їхнього фізичного, психологічного, емоційного та соціального функціонування. При цьому спеціалістами зауважується, що основні характеристики якості життя населення формуються і проявляються у взаємодії людей із зовнішніми об'єктами та між собою, в їх здатності адаптуватися до оточуючого світу, виживати, відтворюватися та задовольняти свої життєвозначущі потреби.

У широкому розумінні слова «взаємодія» виступає тією філософською категорією, що відтворює процеси впливу об'єктів (чи суб'єктів) один на одного, рівно як і їхню взаємну зумовленість, відображає об'єктивну та універсальну форму руху, розвитку, котра визначає існування та структурну організацію будь-якої системи. Категорія «взаємодії» охоплює всі види соціальних процесів і людської діяльності (працю, пізнання, спілкування, виховання, навчання тощо), вказуючи на взаємний зв'язок соціальних явищ як на рівні суспільства в цілому, так і на рівні функціонування його окремих груп та індивідів.

Стосовно освітніх систем представлений підхід реалізується в дослідженнях І.П. Булах, І.О. Зимньої, М.М. Заброцького, О.В. Киричука, Ю.М. Кулюткіна та інших авторів. Вихідною при цьому є теза, що педагогічна взаємодія «характеризується активністю, усвідомленістю, цілеспрямованістю взаємних дій обох сторін, які виступають у позиції суб'єктів, де узгоджена дія результується і поперджується психічним станом контакту» [9, с. 405].

Відповідно до принципу екологічності (Ю.М. Швалб) слід оцінювати як екологічну ту взаємодію, котра створює двосторонні умови для розвитку значущих компонентів системи [23]. Іншими словами, якщо характеристики середовища поліпшують умови розвитку людини, то можна говорити про наявність тут екологічно позитивного зв'язку. Останній стає по-справжньому екологічним, якщо своїми діями людина збагачує умови функціонування та розвитку ком-

понентів середовища, а найвищий рівень екологічності буде мати та діяльність людини, котра, розвиваючи елементи довкілля, буде створювати сферу для власного розвитку.

В іншій роботі науковець [24] виокремлює основи для психо-екологічної оцінки різних середовищ. На його думку, «...відношення «людина — культурне середовище» може визначатися через категорію «доступність»; «людина — соціальне середовище» — через категорію «справедливість»; «людина — організаційно-управлінське середовище» — через категорію «законність»; «людина — господарчо-економічне (професійне) середовище» — через категорію «задоволеність»; «людина — освітнє середовище» — через категорію «особистісна зорієнтованість»; «людина — міжособове середовище» — через категорію «фасилітативність»; «людина — інформаційне середовище» — через категорію «чесність»; «людина — природно-ландшафтне середовище» — через категорію «захищеність» [там же, с. 317]. Наголосимо, саме особистісний розвиток учасників педагогічної взаємодії визначає рівень екологічності останньої і, як наслідок, забезпечує належну якість їх життя.

Сформульовані положення можуть виступити методологічними при дослідженні педагогічної взаємодії як чинника якості життя її учасників. Екологічною в сучасних умовах, відповідно до сказаного вище, слід оцінювати таку педагогічну взаємодію, котра створює умови для розвитку учня як суб'єкта власної діяльності. При цьому найвищий рівень екологічності буде у тієї взаємодії вчителя з учнями, завдяки якій створюються ще й умови для професійного і особистісного розвитку самого вчителя. Саме такий характер педагогічної взаємодії буде позитивно впливати на забезпечення належної якості життя як учнів, так і самих педагогів.

Зупинимося узагальнено [більш детальний аналіз див. у 5; 8] на тих теоретичних позиціях, котрі лягли в основу проведених нами експериментальних досліджень впливу педагогічної взаємодії на якість життя учасників останньої.

Сучасна вітчизняна соціальна психологія (К.А. Абульханова-Славська, В.В. Москаленко, В.О. Татенко та ін.) традиційно розглядає взаємодію через призму активності особистості [див. 18, с. 438-444]. Активна взаємодія між людьми розуміється як функція діяльності (предметно спрямованої активності) та поведінки (пасивної взаємодії між людьми). При цьому розрізняють індивідуальну (за формулою «мета — засоби — результат») та спільну діяльність (власне взаємодіяльність), виділяючи при цьому такі їх компоненти як когнітивний, емоційно-комунікативний та практичний. Останні, зрозуміло, по-різному представлені в індивідуальній та спільній

діяльностях. У спільній діяльності, на відміну від індивідуальної, названі компоненти представлені більш повно, окрім того, визначальним виступає саме емоційно-комунікативний компонент. Автори цього підходу, близького і нам, наголошують на єдності взаємодіяльності зі спілкуванням, при цьому спілкування включається до взаємодіяльності як його сторона, окремий аспект.

В роботах Г.О. Балла, С.Л. Братченко, В.М. Галузяка, М.М. Заброцького, Я.Л. Коломінського, О.В. Киричука, С.Д. Максименка, С.О. Мусатова, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелевої, Т.С. Яценко та інших обґрунтовується розуміння педагогічного спілкування як глибинної характеристики педагогічної діяльності, різновиду професійного спілкування, через яке відбувається соціально-психологічна взаємодія вчителя з учнями. Змістом такої взаємодії виступає обмін інформацією, пізнання особистості учнів, здійснення виховних впливів, створення оптимальних умов для розвитку мотивації навчання школярів і забезпечення творчого характеру їх учбової діяльності тощо.

Екологічність педагогічної взаємодії, таким чином, загалом являє собою той ідеальний конструкт, котрий завбачає у згорнутому вигляді природність та можливість розвитку всіх учасників педагогічної взаємодії, що в свою чергу пов'язано з трансцендентною позицією вчителя, переживанням ним власної цілісності та інтегрованості. Різний рівень екологічності педагогічної взаємодії, як уже відмічалось вище, знаходить своє вираження, передусім, в типологічно-стильових характеристиках педагогічного спілкування.

Зрозуміло, що педагогічна взаємодія не носить симетричного характеру, а учитель є, насамперед, її організатором, адже саме він визначає цілі, зміст, добирає ефективні організаційні форми та методи тощо, здійснюючи тим самим керування міжособистісною взаємодією в системі «я та учні». Нагадаємо, як характеризував процес навчання Г.С. Костюк: «Навчання — це керування учінням, тобто учбовою діяльністю учнів, спрямованою на оволодіння знаннями, вміннями й іншими суспільними цінностями, а через нього й керування психічним розвитком учнів, становленням їхніх розумових, ідейних, моральних, трудових та інших якостей» [20, с. 20].

Характер такого керування істотно впливає на якість життя як учнів, так і самих педагогів, оскільки саме від нього істотно залежить і суб'єктивна привабливість стосунків, що виникають між учасниками педагогічної взаємодії, і оцінка можливості досяжності її цілей, і рівень задоволеності нею її учасників.

Зрозуміло, що таке керування за своїм змістом та характером може бути досить різним. Так, суспільства, зорієнтовані на авто-

ритаризм та жорстку ієрархію соціальних ролей, у здійсненні соціальних впливів віддають перевагу імперативним стратегіям, адміністративному, економічному, соціально-психологічному або і прямому фізичному тиску. Суб'єктність людей (котрі виступають тут у ролі реципієнтів впливів та тиску) при цьому ігнорується, її лише вимушено терплять у тому мінімальному обсязі, котрий технологічно необхідний для реалізації вказівок, що надходять «згори». Сказане повною мірою стосується і освітніх систем. «Можна говорити, — пише С.Д. Максименко, — що традиційна система навчання спрямована на те, щоб максимально «об'єктувати» учня. Таке навчання дуже мало сприяє розвитку, а якщо і сприяє, то лише через опір» [15, с. 128].

Таке авторитарне керування пов'язане з реалізацією монологічної стратегії педагогічної взаємодії (якщо мати на увазі запропонований Г.О. Ковальовим [10] загальний підхід до визначення останніх). За останньої лише педагог виступає в ролі повноцінного суб'єкту діяльності, «носія істини», що стосується як її імперативного, так і маніпуляційного проявів. У першому випадку учень виконує задані педагогом дії, запам'ятовує роз'яснені знання, розв'язує запропоновані задачі тощо. У другому, — прямі вказівки замінені створенням таких умов діяльності (часто досить складних), коли вона розгортається у наперед визначеному напрямку, забезпечуючи тим самим досягнення поставлених педагогом цілей.

Водночас не слід забувати, що педагогічне маніпулювання здебільшого пов'язане з ширюю турботою про краще майбутнє для учня. Просто вчитель переконаний, що останній ще не спроможний збагнути, що для нього буде корисним, він ще не в змозі сам ставити перед собою цілі, і, отже, за нього це має робити вчитель. Задля справедливості зауважимо, що монологічна стратегія педагогічної взаємодії аж ніяк не заперечує використання вчителем, поряд з іншими, і діалогічних процедур, однак останні тут відіграють лише допоміжну, службову роль.

В контексті завдань реформування освіти такої педагогічній взаємодії властивий мінімальний рівень екологічності (зауважимо водночас, що вона може мати значно більшу екологічність щодо досягнення інших цілей, приміром, щодо формування добросовісних виконавців тощо). Більш високий рівень екологічності буде у педагогічній взаємодії, пов'язаній з іншим типом керування, більш адекватним вимогам сучасного реформування освіти. Г.О. Балл, аналізуючи наукову спадщину Г.С. Костюка, підкреслює: «...поняття керування, як воно трактується Г.С. Костюком та його учнями, позбавлене авторитарного звучання. Водночас воно узгоджене зі змістом одноймен-

ної кібернетичної та загальнонаукової категорії, яка охоплює такі впливи на об'єкт керування, що забезпечують дотримання певних параметрів його функціонування. При цьому способи керування мають повною мірою враховувати специфічні властивості об'єкта (коли йдеться про людину, то це, зокрема, її здатність до розвитку, саморуху, творчості), а мета керування цілком може передбачити вдосконалення зазначених властивостей» [2, с. 21].

Так, в дослідженні психологічних проблем індивідуального підходу в навчанні Г. С. Костюк [11, с. 76-86] наголошує, що індивідуальний підхід полягає не просто у врахуванні індивідуальних особливостей учнів, але й у розвитку цих особливостей, що має сприяти становленню особистості як унікальної неповторної цілісності. Розкриває він і реальний зміст поняття «зони найближчого розвитку», показуючи, що суть допомоги дитині, про яку говорив Л. С. Виготський, полягає саме у створенні такої системи взаємин з нею, за якої дорослий допомагає розвитку суб'єктності та індивідуальності дитини.

Аналізу такого типу керування присвячено ряд психологічних досліджень [див., наприклад, 17; 19], в яких, зокрема, показано, що тут мова йде, власне, про керування процесами керування, здійснюваними учнем щодо власної діяльності. Вчитель не просто пропонує певні цілі, але й домагається, щоб останні були внутрішньо прийняті учнями; він не лише розробляє способи досягнення цих цілей, але й створює умови для того, щоб ці способи були освоєні учнями; він не тільки оцінює результати діяльності учнів, але й формує в них здатність до самооцінки тощо.

В роботах Г. С. Костюка [20, с. 19-32] обґрунтовується також необхідність підтримки всебічного розвитку учня як суб'єкта даної форми активності, а не лише забезпечення його функціонування (як об'єкта керування) в певних параметрах. Описує він і способи такого керування: «Вчитель виховує учнів своїм ставленням до навчання, його організацією, стосунками з учнями, спілкуванням з ними, своєю ерудицією, багатством духовних інтересів, принциповістю, справедливістю, вимогливістю до учнів» [там же, с. 21]. Сказане, власне, і є стислою характеристикою діалогічної взаємодії вчителя з учнями, у ході якої виникає спільна діяльність, що ґрунтується на взаємному розумінні педагога та учня, на спільності інтересів, узгодженості мотивів, цілей, настанов, ціннісних орієнтацій, що відображають рівні потреб суб'єктів.

Г. О. Ковальов, аналізуючи монологічну та діалогічну різновиди стратегій педагогічної взаємодії [10], виділяє такі основні принципи організації останньої: емоційна та особистісна відкритість партнерів; психологічна орієнтація на актуальні стани один одного;

довірливість та відвертість вираження почуттів. За умови дотримання цих принципів виникає спільний психічний простір та часова протяжність у процесі взаємодії вчителя з учнями, їх емоційне «буття разом», де взаємодії в об'єктному, монологічному розумінні вже не існує, а її місце займає психологічна єдність суб'єктів.

Принципова специфіка діалогічної взаємодії полягає, насамперед, у орієнтації педагога на співробітництво з учнем, визнанні принципової особистісної рівноцінності з ним у діалозі та спільній творчості, коли за учнем визнається право на власну позицію, яку, звичайно, слід обґрунтовувати. Вчитель, користуючись своїми досвідом і знаннями, звертає увагу на її слабкі сторони, але він принципово з повагою ставиться до думки учня і, за необхідності, вносить корективи до власної позиції.

Ми провели ряд експериментальних досліджень, спрямованих на вивчення тих відношень, що виникають між учасниками педагогічної взаємодії, і які можуть слугувати ілюстрацією до характеристики якості життя учнів та педагогів у контексті зазначених вище параметрів.

Особливості комунікативних налаштувань педагогів

Передусім ми зацікавилися комунікативними налаштуваннями педагогів з метою виявлення їх орієнтації на застосування монологічних чи діалогічних стратегій міжособистісної взаємодії. Можливість застосування з цією метою різних модифікацій тесту «Інтерперсональна діагностика» Т. Лірі обґрунтовується в роботах [16; 25].

Для співвіднесення отриманих емпіричних даних з відповідними налаштуванням особистості розраховувалися значення узагальнених параметрів V (домінування-підпорядкування) та G (співробітництво-агресивність). Параметр V описує узагальнену характеристику статусно-рольових орієнтацій педагога. Його позитивні значення вказують на виражене прагнення вчителя (та наростання останнього відповідно до зростання значень параметру) до лідерства та домінування у спілкуванні, а негативні – на наявність тенденції відмовлятися від лідерства, на схильність до підпорядкування, відмови брати на себе відповідальність за свої рішення та дії. Параметр G, в свою чергу, представляє узагальнену характеристику стильових особливостей поведінки педагога у спілкуванні з учнями. Його позитивні значення свідчать про прагнення вчителя (і зростання цього прагнення відповідно до збільшення значень) співпрацювати з учнями, встановлювати з ними дружні та ділові взаємини, спрямовані на досягнення конструктивних результатів у спільній діяльності, а негативні, навпаки, свідчать про домінування агресив-

но-конкурентної спрямованості особистості вчителя, котра заважає спільній діяльності, руйнує та унеможлиблює взаємини співробітництва з учнями.

На основі теоретичного аналізу та узагальнення оцінок незалежних експертів (у ролі останніх виступили викладачі кафедр педагогіки і психології – 28 осіб), значення параметрів V і G, більші за 2 бали, можна інтерпретувати як свідчення про орієнтацію особистості на діалогічну стратегію міжособистісної взаємодії. Виняток становлять особи, які, при значеннях параметру G, більших за 2 бали, отримали значення параметру V, більші за 10 балів, що свідчить про акцентуацію у них прагнення до лідерства, несумісну з діалогічним характером взаємодії з іншими.

Значення параметрів V і G, котрі лежать у межах від 0 до 2 балів, можна інтерпретувати як відсутність чіткої комунікативної позиції особистості у педагогічних ситуаціях, коли, однак, наявний потенціал розвитку комунікативних налаштувань у напрямку побудови діалогічної взаємодії з партнерами по спілкуванню. Водночас, якщо хоча б один із названих параметрів має значення, менші за –2 бала, то це інтерпретується як орієнтація на застосування тих чи інших різновидностей монологічної стратегії професійної міжособистісної взаємодії. При цьому значення параметрів V і G, котрі лежать у межах від –2 до 0 балів, свідчать про відсутність чіткої педагогічної позиції особистості при наявності тенденції до розвитку орієнтації на застосування монологічних стратегій міжособистісної взаємодії.

Всього дослідженням було охоплено 675 вчителів. З них 125 осіб мали до 3 років стажу педагогічної праці (період адаптації до професійно-педагогічної діяльності), 185 - від 3 до 10 років (період формування професіоналізму), 205 - від 10 до 25 років (період реалізації досягнутого рівня професіоналізму), а 160 - понад 25 років (період завершення професійної діяльності).

Загалом по вибірці з'ясувалося, що лише 12% респондентів виявили комунікативні налаштування, пов'язані з орієнтацією на застосування діалогічних стратегій взаємодії, а ще 17% характеризуються наявністю тенденції до розвитку відповідних комунікативних налаштувань. У решти (а це понад 70% від загального числа опитаних) принаймні один з вищеназваних параметрів (а то й обидва) мали негативні значення. Отримані дані можна інтерпретувати як їхню орієнтацію на використання передусім монологічних стратегій взаємодії з учнями, а комунікативну компетентність таких педагогів можна оцінити як таку, що не відповідає вимогам сьогоденної педагогічної практики.

Показово розглянути відповідні дані в залежності від педагогічного стажу. Так, у вчителів-початківців комунікативні налаштування, пов'язані зі застосуванням діалогічних стратегій взаємодії, виявлені лише у 5% досліджуваних (наявність тенденції до їхнього розвитку притаманна ще 7%). У групі становлення професіоналізму таких виявилось відповідно 15 і 20%, у групі реалізації наявного професіоналізму — 9 і 16%, а в групі завершення професійно-педагогічної діяльності (понад 25 років педагогічного стажу) — 4 і 8% відповідно.

Більш детальний аналіз даних тесту Т. Лірі дозволяє говорити про ряд значущих тенденцій. Так, виявлено, що орієнтація на застосування діалогічних стратегій міжособистісної взаємодії (рівно як і потенціал до розвитку відповідних комунікативних налаштувань) пов'язані з акцентуацією в досліджуваних 7 і 8 (практично завжди) та 1 (у більшості випадків) октантів. Мова йде про такі домінуючі характеристики, як *відповідальність та великодушність* (на рівні вираженого альтруїзму, м'якосердя та, навіть, сформованих гіперсоціальних налаштувань), *готовність до співробітництва* (на рівні прагнення акцентувати свою належність до даної соціальної спільноти, нарочитої демонстрації доброзичливості до інших, вираженої схильності до компромісної поведінки) та, водночас, *схильність до лідерства та влади* (на рівні вираженого вміння бути хорошим організатором, сформованих якостей керівника, які у ряді ситуацій можуть доходити до дидактичності та імперативної потреби керувати). Водночас у цієї категорії досліджуваних виявлені найнижчі показники за 4 октантом. Іншими словами, їм зовсім нехарактерні такі характеристики, як *скептицизм та недовірливість* (часто навіть на рівні реалістичності суджень та вчинків, не кажучи вже про критицизм, підозрливість та недовіру до оточуючих).

Серед педагогів, зорієнтованих на переважне застосування монологічних стратегій міжособистісної взаємодії з учнями, найчисельнішою постала група, для якої значення параметру G знаходиться у межах від 2 до 10, а параметру $V < 0$ (понад 30% від загального числа опитаних). Тут ми маємо справу з акцентуацією 5 і 8 октантів, тобто з вираженим домінуванням *відповідальності та великодушності* (на рівні вираженої готовності допомагати оточуючим, розвинутого почуття відповідальності, демонстративного альтруїзму, надмірної послужливості та наявності гіперсоціальних налаштувань) та *залежності та покірливості* (на рівні надмірного конформізму, дуже високої залежності від думки і підтримки інших). Найменш вираженим для цієї категорії обстежуваних став 2 октант, тобто їм зовсім не притаманне *прагнення до домінування* (навіть на рівні впевненості

в собі, незалежності, готовності до змагання з іншими). Слабо вираженим є і 1 октант, тобто у них нерозвинуте *прагнення до лідерства* (часто навіть на рівні наявності сформованих якостей керівника, вміння бути порадником та організатором тощо).

Досить значною (понад 15% від загального числа опитаних) постала група вчителів, в яких значення параметру $G > 10$ балів, а параметру $V < 0$. Характерною для цієї категорії обстежених постає акцентуація 8, 7, 5 і 6 октантів. Мова йде, знову ж таки, про домінування *відповідальності* (на рівні вираженої готовності допомагати оточуючим, підкресленого альтруїзму, надмірної послужливості та наявності гіперсоціальних налаштувань) та *залежності* (на рівні надмірного конформізму, дуже високої залежності від думки і підтримки інших). Названі характеристики утворюють специфічний симптомокомплекс, котрий включає ще й *орієнтацію на конвенційність* (на рівні прагнення підкреслити свою належність до більшості, надмірного вияву доброзичливості до інших, готовності до компромісної поведінки за будь-яких умов), *покірливість* (на рівні переживання домінуючого почуття провини, яке приводить до самоприпущення та повної поступливості). Водночас зовсім невираженим є 3 октант, тобто зовсім не виявляється такі характеристики, як *агресивність і пряmlinійність* (навіть на рівні готовності бути настирливим у досягненні мети та безпосереднім у стосунках).

Досить близькою за своїми характеристиками до описаної постає група досліджуваних (біля 10% від загального числа), для яких обидва параметри отримали негативні значення. Тут ми маємо справу з акцентуацією 4, 5 і 8 октантів. Тобто мова йде про розвиток дуже специфічного симптомокомплексу характеристик, який включає, з однієї сторони, *схильність до недовірливості та скептицизму* (на рівні нонконформізму, критицизму, підозрливості, невдоволення всім та всіма) та, водночас, *покірливість* (на рівні явно вираженого переживання почуття провини, яке спричинює повну поступливість та самоприпущення) і *гіпертрофовану відповідальність* (на рівні гіперсоціальних налаштувань, надмірної послужливості, акцентованого альтруїзму тощо).

Частина досліджуваних (дещо більше 10% від загального числа) характеризуються тим, що для них жоден тип міжособистісних взаємин не є яскраво вираженим, домінантним. Між іншим, у зв'язку з цим постає природне запитання, а наскільки педагогічна діяльність для цієї категорії респондентів є їхнім покликанням?

З метою глибшого з'ясування особливостей психологічної детермінації розвитку орієнтації на той чи інший тип педагогічної взаємодії досліджуваним було запропоновано заповнити опитувальник,

котрий включав шкали з виявлення інтровертованості-екстравертованості, характеру локусу суб'єктивного контролю, особливостей комунікативної сфери особистості та сформованості схильності до соціономічних видів професійної діяльності.

Узагальнення зібраної інформації дозволяє окреслити психологічний портрет педагогів, комунікативні налаштування яких пов'язані із застосуванням діалогічних стратегій міжособистісної взаємодії з учнями. Вони характеризуються досить вираженою потребою відповідати соціальним нормам, певною схильністю до ідеалізації гармонійності міжособистісних взаємин та деякої екзальтованості в прояві своїх переконань, та, особливо, почуттів, емоційним «включенням» до ситуацій «тут і зараз». Їм притаманний синтетичний стиль розумової діяльності. Вони легко освоюють різноманітні соціальні ролі, доброзичливі, альтруїстичні, готові до самопожертви, гнучкі у міжособистісних стосунках, артистичні, схильні до проявів милосердя і добродійності. Прагнуть справити сприятливе враження на оточуючих, намагаються відповідати їхнім очікуванням тощо.

Окрім того, було виявлено, що за даними HAND-TEST таким особам також притаманні — більшою чи меншою мірою — директивно-агресивні тенденції, однак останні врівноважуються добре вираженими тенденціями до соціального кооперування та співробітництва, розвинутою емоційністю та емпатією, високою комунікабельністю, котрі поєднуються з потребою у підтримці з боку інших людей, очікуванні розуміння з їхнього боку тощо. Результатом описаних тенденцій постає виражена готовність таких осіб будувати взаємини з іншими людьми як на діловому, так на особистісно-емоційному рівні. Водночас однією із серйозних проблем для цієї категорії обстежених є проблема пригніченої (або витісненої) агресивності, що породжує підвищену напруженість, соматизацію тривоги, схильність до психосоматичних захворювань, розвиток вегетативного дисбалансу внаслідок блокування відповідних поведінкових реакцій.

Ряду досліджуваних властиві ще й такі індивідуально-психологічні характеристики, як емоційна нестійкість, високий рівень тривожності при низькій агресивності, підвищена залежність від впливів зовнішнього середовища, виражена потреба виливати на оточуючих свою дружелюбність, залежність самооцінки від думки значущих інших. Спостерігаються ознаки особистісної нестабільності та гіперконтролю, висока чутливість до емоційного стану групи, залежність від нього. Частині обстежених притаманні виражена мотивація досягнення, перфекціонізм, підвищений рівень домагань та тенденція до домінування тощо.

Особливості професійних цінностей педагогів

Загальновідомо, що учасники міжособистісної взаємодії керуються у своїх діях певними вимогами один до одного. Педагоги, лідери взаємодії з учнями, значною мірою при цьому залежать від результатів індивідуального освоєння існуючої в суспільстві системи педагогічних цінностей, що знаходить своє вираження у вигляді певних імперативів, які і виявляються у подальшому в конкретних актах педагогічної взаємодії.

Для виявлення системи професійних цінностей і налаштувань, притаманних педагогам сьогодні, проводилася спеціальна ділова гра. Слід було визначити якості, котрі найточніше характеризують «хорошого учня», «ідеального учня», «хорошого вчителя», «ідеального вчителя» та «успішного дорослого» (людину, яка самостійно добилася успіху). При цьому враховувалось, що професійна мова істотно відрізняється від побутової своєю конвенційністю, однак у педагогічному середовищі рівень останньої значно нижчий у порівнянні, наприклад, з юридичним чи математичним. Як наслідок, часто спостерігається істотна невідповідність між семантичним значенням слова та тим, котре йому приписується, в силу чого учасникам гри пропонувалось ще й виробити у процесі колективної пізнавальної діяльності прийнятних для всієї групи трактування запропонованих характеристик. Робота виконувалася спочатку індивідуально, потім продовжувалася в групах (по 5-6 осіб), а на завершення проводилася колективна дискусія з метою узгодження виявлених суперечностей.

Всього дослідженням було охоплено 230 педагогів (вчителі-предметники, які працювали в середніх і старших класах, розділені для участі в діловій грі на десять команд). Узагальнення результатів їхньої роботи здійснювалось так: якості, яка була поставлена командою на перше місце, приписувалось 5 балів, на друге — 4 бали, на третє — 3 бали, на четверте — 2 бали, і, врешті решт, якість, яка зайняла останнє, п'яте місце, отримувала 1 бал. Потім підраховувалась сума балів, приписаних відповідній якості всіма командами. Вага якості розраховувалася за формулою $N = A/p$, де N — вага, A — сума балів, приписаних командами даній якості, p — загальне число команд (у нашому випадку p склало 10). У підсумку ми отримали такі психологічні портрети для рольових позицій учня:

«Хороший учень»: вихований (вага якості — 3,8 бала), добросовісний (2,2), працьовитий (2,1), наполегливий (1,8), старанний (1,6). Йому притаманні: допитливість, людяність, ерудованість, активність, відповідальність (вага цих якостей склала 0,8-0,9 бала), а також розвинуті інтелект, здібності та сумлінність (0,4-0,5 бала).

Називалися також (менше 0,3 бала) такі характеристики, як творчий, уважний, порядний, цілеспрямований, доброзичливий, товариський, добрий і скромний.

«Ідеальний учень» є здібним, обдарованим (2,9 бала), з високими моральними якостями (2,5), цілеспрямованим (1,7), наполегливим (1,4), ерудованим (1,6) і вихованим (1,1). Йому приписують творчість, добросовісність, комунікабельність, ініціативність і працьовитість (0,8-0,9 бала), людяність, старанність, активність, розвинуті пізнавальні інтереси (0,4-0,5 бала). Називалися також (менше 0,3 бала) самостійність, порядність, прагматичність, дисциплінованість, доброта, принциповість та дотепність.

В контексті отриманих результатів цікаво розглянути уявлення респондентів про рольову позицію вчителя. Так, «хороший вчитель», на їхню думку, є людяним, доброзичливим (по 3,8 бала), професіоналом (2,7), компетентним (1,8), таким, хто любить і поважає дітей (1,2), вміє керувати ситуацією в класі (1,1). Йому притаманні інтелігентність, справедливість, професійне покликання, вимогливість (0,8-0,9), добросовісність, вміння розкрити потенціал кожного учня, комунікабельність, творчість, дотепність, організованість, цілеспрямованість, працьовитість та вміння керувати собою (0,4-0,5 бала). Називалися також (менше 0,3 бала) винахідливість, організаторські здібності та ерудиція.

«Ідеальний вчитель», на думку респондентів, це, передусім, професіонал (3,5), людяний, доброзичливий, з розвинутою емпатією (3,1), ерудований (2,2), забезпечує стабільно високі результати в роботі (2,1), інтелігент (1,2). Також йому притаманні і інші характеристики: комунікабельність, компетентність, наявність покликання, талану, творчість, вимогливість, готовність повністю віддаватися роботі (0,8-0,9 бала). Він є справедливою та терпимою людиною, інтелектуалом, моральним прикладом (зразком учням для наслідування), хорошим організатором, спроможним розкрити можливості кожного учня (0,4-0,5 бала). Також називались (менше 0,3 бала) такі характеристики, як дотепний, з почуттям гумору, вміє керувати собою, мудрий, працьовитий, щасливий та ініціативний.

Водночас «успішний дорослий» в очах респондентів це особа підприємна (4,2), наполеглива (4,2), думає перш за все про власний успіх (4,1), цілеспрямована (2,2), комунікабельна (1,9), незалежна (1,5), вміє прогнозувати майбутнє та критично мислити (1,1). Йому притаманні готовність до ризику, практичність, адаптивність, хитрість (0,8-0,9 бала) та, водночас, компетентність, амбіційність, холоднокровність і самовпевненість (0,4-0,5 бала). Називалися також (менше

0,3 бала) професіоналізм, вольовий характер, фізичне здоров'я, інтелект, працьовитість, інтелігентність та наявність удачі.

Проведений аналіз отриманих даних дозволяє вказати на наступні важливі тенденції.

Образ «успішної людини», змальований учасниками гри, носить досить таки негативний характер, хоча саме успішна людина є соціальним замовленням школі. Погоджуючись з розмірковуваннями Е. Фромма [22], що сучасне суспільство придушує спонукання людини жити повнокровним життям, її прагнення бути вільною та любимою (а така людина в сучасному світі була б значно меншою мірою здатна виконувати приписані їй соціальні функції, вона б протестувала проти хворого суспільства та вимагала б соціально-економічних змін), все ж таки виділимо конструктивне: в суспільстві сьогодні існує запит (і це визнають самі педагоги) на людину самостійну, підприємливу, незалежну, комунікабельну, здатну критично думати та схильну до ризику.

Самооцінка вчителів якісно відрізняється від образу «успішної людини». Основна увага в ній зосереджується на характеристиках, притаманних добросовісному, старанному і компетентному виконавцю (професіонал, доброзичливий, компетентний, любить і поважає дітей, вміє керувати ситуацією в класі тощо). Більше того, оцінюючи перспективи свого професійного та особистісного розвитку, респонденти не вбачають необхідності в кардинальних змінах (відмінності між образом «ідеального вчителя» та «хорошого вчителя» носять лише кількісний характер). Іншими словами, респонденти досить чітко розуміють, які індивідуально-психологічні та особистісні якості необхідні для досягнення успіху в сучасному житті, вельми негативно оцінюють такий набір якостей, бачать, що їм вони аж ніяк не притаманні, водночас не намагаються (більше того, навіть не вважають за необхідне, якщо судити з їх уявлень про «ідеального вчителя») розвивати їх у себе.

Серед педагогічних уявлень про «хорошого» учня домінують якості, які змальовують прагнення вчителів до злагоди у шкільному середовищі, внаслідок чого більш позитивно оцінюються діти, котрі є більш керованими і легше піддаються педагогічним впливам. Важливо, що і в образі «ідеального» учня повністю відсутні такі характеристики як критичність мислення, самостійність, дух змагання, наявність власних переконань тощо (все те, що робить людину успішною в соціально-економічному житті). По суті, мова йде про наявність істотної розбіжності між соціальним замовленням школі і тим, який особистісний тип там реально формується сьогодні. Гіпотетично цю розбіжність можна зрозуміти як вираження під-

свідомого прагнення педагогів створити собі більш комфортні умови діяльності.

Підтвердженням сказаному можуть послугувати дані наступного експерименту. Вчителям було запропоновано назвати слова, за допомогою яких вони найчастіше оцінюють розвиток учнів у професійному спілкуванні з колегами. При цьому малося на увазі, що суб'єктивна семантика, згідно концепції О. Ю. Артем'євої [1], являє собою систему смислів, яка не лише опосередковує процес інтеріоризації людиною соціально-культурного досвіду, а ще й є засобом формування суб'єктивного досвіду. Суб'єктивна семантика професійної свідомості, відповідно, є індивідуальною системою значень та смислів, яка в процесі засвоєння суб'єктом досвіду професійної діяльності обумовлює зміни в образі світу людини та сприяє виникненню професійного ставлення до дійсності. Відповідно названі параметри оцінки будуть виступати тими суб'єктивними чинниками, що визначають, які сторони розвитку особистості учнів знаходяться, передусім, у полі уваги педагогів.

Вага кожного такого параметру визначалася за формулою $N = A/B$, де N – вага, A – кількість педагогів, які назвали відповідне дієслово, а B – загальна кількість опитаних. Число названих слів коливалося від 3 до 18 (при середньому значенні 6,8).

Оцінюючи отримані результати, зауважимо, насамперед, що більшість респондентів зіштовхнулися з серйозними труднощами при виконанні поставленого завдання, що свідчить про слабкий рівень розвитку у них педагогічної рефлексії. Проявилось це в тому, що було названо багато слів, котрі не мали ніякого відношення до оцінки розвитку особистості учня, в силу чого були віднесені нами до категорії «випадкові» (її узагальнена вага склала 2,1 бала). Про це ж свідчить частота використання респондентами понять «розвивається» (вага 0,6 бала), «росте» (0,3) та «дорослішає» (0,2), які можна розцінити як своєрідні метафоричні інтегральні індикатори розвитку учнів, за яким у знятому вигляді стоїть багато конкретних соціальних, педагогічних і психологічних показників.

Найбільшу вагу (0,7 бала) отримав параметр «вчиться», що є гарною ілюстрацією, на що, насамперед, звертають увагу педагоги, будуючи своє взаємини з учнями. Близькими до нього є і ряд інших понять, запропонованих респондентами: «думає» (0,6 бала), «розумнішає», «читає» (по 0,2), «спостерігає», «пізнає», «співає», «танцює» (0,1) тощо.

В багатьох випадках респонденти називали дієслова, які стосувалися зовнішніх проявів розвитку дитини, його виявлення в певних діях: «працює» (0,3), «бігає», «стрибає», «виконує» (0,2), «грається»

(0,1). При цьому досить великою була узагальнена вага (0,6 бала) понять, в яких зверталася увага на негативні з точки зору вчителя сторони поведінки учнів як показники їх розвитку («бешкетує», «лінується», «хитрує», «заважає», «нахабніє», «набридає» тощо).

Майже відсутні у відповідях поняття, які вказують на розвиток взаємин учнів з іншими людьми. Сумарна вага останніх («співчуває», «співробітничає», «допомагає» тощо) склала лише 0,3 бала. Така ж картина спостерігається із поняттями, які вказують на внутрішню — духовно-психологічну — сторону розвитку особистості (сумарна вага останніх склала 0,2 бала).

Оцінюючи отримані результати, вкажемо, передусім, на виявлені особливості, котрі свідчать про істотний вплив індивідуальних цінностей та власного життєвого досвіду вчителів на характер оцінних процесів, на слабкий розвиток у вчителів педагогічної рефлексії, на наявність істотних суперечностей між спрямованістю оцінних процесів та сьогоденними суспільними вимогами до школи, на дуже збіднений набір тих — соціальних, індивідуально-типологічних, соціально-психологічних тощо — параметрів, за якими здійснюється педагогами оцінка учнів, що, вочевидь, негативно впливає на якість життя останніх (рівно як і самих педагогів).

Особливості взаємних очікувань педагогів та учнів

Особливості професійних цінностей та налаштувань учасників експерименту логічно знаходять своє виявлення в їхніх очікуваннях на певні інтеракції зі сторони учнів (результати опитування піддавалися контент-аналізу для виділення типових очікувань, вага яких визначалася за формулою $V = A/N$, де V — вага, A — кількість респондентів, які назвали відповідну інтеракцію, а N — загальна кількість респондентів). Всього дослідженням було охоплено 168 педагогів.

Аналіз отриманих даних засвідчив, що відповідні очікування вчителів (тут і далі вони будуть називатися у порядку зменшення значущості) концентруються навколо двох полюсів (вага решти очікуваних інтеракцій істотно менша, або й зовсім незначна): по-перше, характер міжособистісних взаємин з учнями (педагоги розраховують на «розуміння зі сторони учнів» (вага склала 0,83), «дисциплінованість учнів» (0,4), «співробітництво учнів з учителем» (0,37), «доброзичливість учнів» (0,3) та ін.); по-друге, актуальний рівень розвитку учнів (педагоги сподіваються на «виявлення учнями інтелектуальних умінь» (0,83), «наявність в учнів пізнавальних інтересів» (0,5), «адекватний прояв учнями сформованості психічних процесів» (0,3), «наявність в учнів нормативного рівня знань» (0,27)

тощо). Вага решти очікуваних інтеракцій істотно менша, або й зовсім незначна.

Описані імпліцитні уявлення педагогів, виявляючись у характері та специфіці їхньої взаємодії з учнями, впливають тим самим на якість життя останніх. Адже очевидно, що місія вчителя полягає не в тому, щоб очікувати виявлення учнями вже сформованих інтелектуальних умінь або ж високого рівня розвитку у них психічних процесів, а в тому, щоб цілеспрямовано формувати одні та тренувати другі. Не менш очевидно, що сподівання вчителів на «розуміння зі сторони учнів» та їхню «готовність співробітничати зі вчителем» є професійно наївними та такими, що ігнорують вікові та індивідуально-психологічні можливості учнів.

Окрім того, такі уявлення ще й суперечать очікуванням учнів від взаємодії з учителями, про істотну значущість яких зроблені переконливі висновки в цілому ряді досліджень. «Відмовляючись від виконання прийнятих норм поведінки на уроці, — пише, наприклад, І. М. Веренікіна, — учні тим самим прагнуть (неусвідомлено, звичайно) перевести спілкування з учителем зі сфери ділових взаємин знову ж таки в сферу особистісної взаємодії» [4, с. 76].

Для дослідження сподівань учнів на певні інтеракції від педагогів ми скористалися психогеоетричним тестом у поєднанні з методом вільного інтерв'ю. Учасникам експерименту було запропоновано прорангувати фігури (квадрат, трикутник, прямокутник, коло, зигзаг) відповідно до асоціативного зв'язку останніх з тим, чого вони очікують від педагогів. Аналіз даних здійснювався так: геометричним фігурам приписувався певний бал (від 1 до 5, відповідно до отриманого місця), а потім розраховувалася їхня вага як середнє арифметичне всіх отриманих оцінок.

Насамперед привертає увагу відсутність єдності учнівських оцінок (що справедливо як для підлітків, так і для старшокласників) очікуваної поведінки педагогів, що опосередковано виявляє різнобій у вимогах вчителів до учнів та відсутність педагогічно доцільних і продуманих стильових особливостей у їх ставленні до учнів.

До інших тенденцій, як специфічних для певних вікових груп, так і загальних для всіх учасників експерименту, віднесемо наступне. Явним лідером очікувань учнів став симптомокомплекс, пов'язаний з геометричною фігурою «коло» (вага для підлітків склала 3,7, для старшокласників — 3,5 бала). Мова йде про очікування домінуючої зацікавленості педагогів у гарних міжособистісних взаєминах з учнями, здатності співпереживати, співчувати, високої чутливості, вміння «читати» співрозмовника, твердості в моральних проблемах та в ситуаціях порушення справедливості. Поряд з цим — про готов-

ність відмовлятися від лідерства, схильність уникати ситуацій, де потрібно зайняти чітку позицію та приймати так звані «непопулярні» рішення.

Саме такий тип взаємодії з педагогами є найбільш бажаним як у підлітковому віці, так і на етапі ранньої юності (в останньому випадку дещо менше, оскільки для старшокласників таке ж значення має симптомокомплекс дій педагогів, пов'язаний з геометричною фігурою «трикутник» (вага для підлітків склала 3,3, для старшокласників — 3,4 бала). Мова тут йде про очікування достатньо активної позиції педагогів, їхньої спроможності чітко виділяти головне та концентрувати зусилля на його досягненні, готовності, зазвичай, добиватися свого, впевненості в собі, причому пов'язаної, як правило, з потребою бути правим у більшості випадків, з гіпертрофованим налаштуванням на успіх, з прагненням приймати рішення за інших. Можна сказати, що при орієнтації на такий стиль міжособистісних взаємин люди зазвичай схильні бачити лише те, що хочуть побачити, вони не люблять міняти прийняті рішення, надто категоричні, не враховують позицію інших і, як правило, діють по-своєму, всупереч думці інших.

Вага симптомокомплексу, асоціативно пов'язаного з фігурою «квадрат», отримала у підлітків значення 3,3, а у старшокласників 2,8 бала. Мова йде про схильність вчителів уникати емоційно напружених ситуацій, їхнє домінуюче прагнення остерегатися конфліктів. Організованість, логічність і послідовність мислення, зазвичай, поєднуються зі схильністю до планування, чіткої організації та контролю за поведінкою, водночас наполегливість часто переходить в упертість за наявності вираженого потенціалу до співробітництва.

Останнє місце в узагальненій картині (особливо в очікуваннях старшокласників) займає тип поведінки вчителів, асоціативно пов'язаний з фігурою «прямокутник» (2,4 для старшокласників та 2,9 бала для підлітків). Мова йде про стан невизначеності, коли люди незадоволені тим способом життя, який вони ведуть, а тому зайняті пошуками чогось кращого. Основне тут — відчуття невизначеності, заплутаності в проблемах, і, як наслідок, непослідовність і непередбачуваність у словах та вчинках.

Невисокі — що взагалі-то дивно, особливо коли мова йде про старшокласників — бали (2,5 — для старшокласників, 2,7 — для підлітків) отримав симптомокомплекс, асоціативно пов'язаний з фігурою «зигзаг». Це — творчість, готовність до загострення конфлікту з метою вироблення нової концепції, яка б діалектично його «знімала», схильність до постійних змін, нетерпимість до статичності тощо.

Для осмислення отриманих даних посилаємось на розмірковування відомого представника гуманістичної психології К. Роджерса: «Зараз я підхожу до свого головного відкриття, яке надзвичайно важливе для мене. Я б його сформулював так: я усвідомив величезну цінність того, що я дозволяю собі розуміти іншу людину. Те, як я сформулював це, може вам здатися дивним. Хіба є необхідність дозволяти собі розуміти іншого? Я думаю, що так. Наша перша реакція на висловлювання інших людей — негайна оцінка чи судження, а не розуміння. Коли хтось висловлює свої почуття, переконання чи думки, в нас виникає прагнення оцінити це як правильне, дурне, ненормальне, нерозумне, неправильне. Дуже рідко ми дозволяємо собі розуміти, що значать слова іншої людини для неї самої». Далі Роджерс роз'яснює, чому він дозволяє собі таке розуміння іншої людини: «Я думаю, це відбувається тому, що в розумінні іншого є певний ризик. Якщо я дозволю собі по-справжньому розуміти іншого, це розуміння може змінити мене. А ми всі боїмося змін. Нелегко дозволити собі розуміти іншого, емпатійно цілком і повністю увійти до його внутрішнього світу. Це відбувається рідко» [21, с. 59-60].

Приведені слова К. Роджерса можуть послугувати методологічним принципом для пояснення (і подальшої роботи з корекції) отриманих нами даних емпіричного дослідження. Описані вище імпліцитні уявлення педагогів, які виявляються в специфіці їх взаємодії з учнями, є, водночас, проявом механізмів психологічного захисту, котрі набули виражених негативних функцій (надмірної центрації на собі та своїх проблемах, нечутливості до внутрішнього світу та особистісної проблематики інших, переконаності в тому, що вчитель має змінювати інших (учнів), не змінюючись при цьому сам, відриву від реальності з наступною дезадаптацією особистості тощо).

Водночас учні, навпаки, хотіли б бачити вчителя (очікування називаються у порядку зменшення їх значущості) здатним до співпереживання, співчуття та розуміння дитячих проблем, твердим в моральних рішеннях та в ситуаціях, де мова йде про порушення справедливості. Поряд з цим — готовим відмовлятися від авторитарного стилю лідерства, але й енергійним, впевненим в собі, спроможним чітко виділити головне, сконцентрувати всі сили на його досягненні і, як правило, добитися свого.

Критерії оцінювання педагогами учнів

Здійснена нами теоретична рефлексія дозволяє розглядати структуру спілкування як фундаментальну єдність процесів відображення учасниками спілкування один одного, взаємин між ними і взаємозвернень (В. М. М'ясищев), оскільки між інформацією

про учасників спілкування і міжособовими стосунками, комунікацією і саморегуляцією поведінки людини у процесі спілкування, змінами у її внутрішньому світі існує органічний взаємозв'язок (Б. Г. Анан'єв).

Центральною проблемою педагогічного спілкування виступає проблема пізнання вчителем особистості учнів. Формування уявлення про іншу людину будується на основі інформації різного характеру. За словами О. О. Бодальова, це насамперед інформація «про стійкі особливості іншої людини, яка накопичується і зберігається в пам'яті тривалий час, використовуючись при загальній оцінці актуальних та потенційних можливостей цієї людини і впливаючи на вироблення загального підходу до неї. Потім індивід може володіти більш конкретною та обмеженою інформацією, яка говорить йому лише про готовність людини до діяльності... і про характерну для неї поведінку в умовах цієї діяльності. Нарешті, існує поточна оперативно-регуляційна інформація про поведінку, стан і можливості людини, отримувана при взаємодії з нею в даний момент... і використовується негайно» [3, с. 93]. Зі сказаного випливає, що пізнання вчителем учня будується на накопиченні інформації про стійкі якості його особистості, про особливості виконання ним рольових функцій, про специфіку здійснення ним поточних процесів вирішення конкретних задач (процесуальна оцінка).

У психологічній літературі наголошується, що формування уявлення вчителя про особистість учня опосередковане наявністю у нього «імплицитної концепції особистості», що є вираженням засвоєних психолого-педагогічних знань (дуже часто це не стільки наукові знання, скільки вжиткові уявлення), вікових, соціальних, соціально-психологічних, статевих, професійних та інших стереотипів, осмислення власного досвіду взаємодії з учнями та іншими людьми тощо.

На рівні свідомості така концепція виявляється у вигляді певної системи критеріїв, через призму яких учитель і здійснює відбір інформації, аналіз і оцінку особливостей особистості учнів. Для вивчення останніх обстежуваним (всього 320 осіб) було запропоновано назвати ті шкали, за якими вони оцінюють учнів (форма представлення довільна, обов'язковою була лише вимога називати обидва полюси застосовуваних шкал). Власне, мова йде про модифікацію методики особистісних конструктів Дж. Келлі для визначення параметрів оцінки і критеріїв аналізу, на основі яких відбувається особистісне сприйняття людини, коли не даються готові параметри, а респондентам пропонується самостійно конструювати шкали оцінки, маючи на увазі реальних учнів, з якими вони працюють.

З метою подальшого аналізу зібрані дані групувалися за категоріями, а потім розраховувалася вага останніх як середнє арифметичне від отриманих оцінок. Контент-аналіз відповідей мав за мету оцінити як рівень когнітивної складності та диференційованості запропонованої респондентом системи критеріїв, так і професійну спрямованість останньої та її відповідність психологічним теоріям.

Загалом число критеріїв, запропонованих педагогами для оцінювання учнів, склало лише 7,3, що вказує на дуже звужений діапазон тих індивідуально-типологічних властивостей, котрі знаходяться в полі уваги вчителя. Індивідуальні варіації запропонованих шкал перебували в межах від 2 до 20, при цьому лише незначна кількість респондентів назвали 10 і більше якостей, що свідчить як про істотний вплив індивідуальних цінностей та життєво-педагогічного досвіду вчителів на процес оцінювання учнів, так і про поверховий характер пізнання ними особистості учнів.

Називаючи шкали оцінювання, педагоги допускали багато семантичних помилок при визначенні антиніомічних якостей, що істотно впливає на чіткість, послідовність та глибину пізнання та оцінки особистості учнів. Водночас багато респондентів взагалі обмежилося лише формуванням загального недиференційованого враження про учнів («хороший — поганий», «вихований — невихований», «приємний — неприємний», «дисциплінований — недисциплінований» тощо), що є неприйнятним з професійного погляду.

Зупинимося детальніше на тих тенденціях, що впливають із аналізу отриманих даних. Категоризація масиву останніх свідчить, що найбільшу вагу отримала категорія «властивості, котрі відображають ставлення учнів до навчання та школи» (1,25 бала, 17% від загальної кількості шкал, названих респондентами). До типових прикладів шкал цього типу можна віднести: «наявність знань — їхня відсутність», «допитливий — байдужий», «хоче вчитися — не хоче», «розвинуті пізнавальні інтереси — нічим не цікавиться», «виконує домашні завдання — не готується до уроків» тощо. Більше ніж у половині випадків протилежні полюси шкал визначалися вкрай банально, просто як заперечення чогось. Шкал, названих лише кількома респондентами, виявилось менше 10%, водночас майже 70% респондентів пропонували одні й ті ж шкали. Поряд з більш загальними критеріями оцінки досить широко використовувалися і такі, що стосувалися дуже конкретних речей («підказує на уроці — не підказує», «має гарний почерк — пише неохайно» тощо).

Близькою за своєю смисловою спрямованістю до розглянутої є категорія «властивості, котрі відображають ставлення учнів до різних видів діяльності» (1,02 бала, 14% від загальної кількості шкал).

Ось деякі характерні приклади: «працьовитий — лінивий», «само-стійний — несамостійний», «організований — неорганізований» тощо. Тут ми знову зіштовхуємося з тим, що пропонуються, насамперед, шкали, котрі оцінюють найбільш загальні характеристики особистості, а у визначенні протилежних полюсів шкал респонденти відчувають себе дуже невпевнено, часто допускаючи семантичні помилки при визначенні антиномічних особистісних якостей.

Показово, що вчителі звертають явно недостатню увагу на ті якості учнів, які ми віднесли до категорії «здібності» (0,41 бала, 9% від загальної кількості запропонованих шкал). Ось деякі характерні приклади: «здібний — нездібний», «допитливий — тугодум», «розумний — тупий» та ін. При цьому привертає увагу, по-перше, висока питома вага більшості запропонованих шкал (серед останніх менше 20% були названі 2-5 респондентами); по-друге, та обставина, що названі шкали носять здебільшого вкрай загальний і професійно недостатньо диференційований характер; по-третє, вчителі, пропонуючи свої конструкції відповідних шкал оцінювання, використовували, зазвичай, не психолого-педагогічні знання, а метафоричні уявлення із життєвої психології.

Інтегрування розглянутих категорій («властивості, котрі відображають ставлення до навчання і школи», «властивості, котрі відображають ставлення до різних видів діяльності» та «здібності») виявляє абсолютного лідера (2,79 бала, 37% від загальної кількості названих шкал). По суті, тут мова йде про те, що вчителі у своєму оцінюванні учнів концентрують увагу, передусім, на особливостях виконання ними своїх рольових функцій. Здійснений якісний аналіз отриманих даних вказує, що при цьому позитивно оцінюються, в першу чергу, ті індивідуально-типологічні та особистісні характеристики учнів, які виявляють їх керованість та добросовісне виконання своїх функціональних обов'язків. Водночас такі якості, як критичність мислення, самостійність, дух змагання, наявність власних переконань тощо, або взагалі випадають з поля уваги вчителів, або займають (при некоректності у більшості випадків запропонованих формулювань) антагоністичні полюси запропонованих вчителями шкал.

Досить значущою (1,13 бала, 16% від загального масиву шкал) виступила категорія «властивості, котрі виявляють ставлення учнів до інших людей». Типовими прикладами тут можуть послугувати: «добрий — злий», «добророзумний — злопам'ятний», «співчутливий — жорстокий», «поважає старших — себелюб» тощо. Цікаво, що біля 80% шкал, віднесених до цієї категорії, були названі лише 1-2 рази. Надзвичайно поширеними виявилися семантичні помилки при визначенні антиномічних якостей особистості учня (понад 30% випад-

ків), водночас більше ніж у половини шкал протилежний полюс визначався банально до примітивності («злий — не злий», «жорстокий — не жорстокий», «співчутливий — не співчутливий» тощо), що опосередковано вказує на недостатню глибину та диференційованість пізнання учасниками експерименту особистості учнів.

Близькими за своєю смисловою спрямованістю до описаної категорії є шкали, віднесені нами до категорії «властивості, котрі відображають ставлення учнів до соціуму» (0,58 бала, 8% від загального масиву). Типові приклади: «вихований — невихований», «слухняний — неслухняний», «колективіст — індивідуаліст», «ввічливий — грубіян» тощо. Кидається у вічі, що респонденти у більшості випадків застосовують шкали оцінювання найбільш узагальнених особистісних характеристик, а при визначенні протилежних полюсів шкал вони, як і в попередніх випадках, зіштовхуються з істотними труднощами.

Сумарна вага цих двох категорій складає 1,71 бала (24% від загальної кількості названих респондентами шкал), що вказує на значущість для вчителів при пізнанні учнів оцінювати стійкі якості їхньої особистості, які знаходять своє виявлення у стосунках з іншими людьми.

12% від загальної кількості названих шкал зайняли ті, що були віднесені нами до категорії «індивідуально-типологічні характеристики учнів» (вага даної категорії склала 0,86 бала). Типовими прикладами тут є: «врівноважений — дратівливий», «уважний — неуважний», «швидкий — повільний», «активний — пасивний», «флегматик — непосидючий» тощо. Аналіз отриманих даних дозволяє вказати на такі, на наш погляд важливі, тенденції. Коло тих індивідуально-типологічних властивостей, котрі перебувають в полі уваги вчителів при пізнанні ними особистості учнів, досить звужене, а серед останніх домінують (майже у 60% випадків) ті, котрі виразно виявляються передусім у навчальній діяльності. При конструюванні шкал даного типу респонденти користуються не стільки психологічними поняттями, скільки метафорами та побутовими стереотипами.

11% від загальної кількості зайняли шкали, віднесені нами до категорії «особливості поведінки учнів» (вага даної категорії склала 0,83 бала). Кидається у вічі низька вага окремих шкал (майже 70% із них пропонувалися лише 1-2 респондентами), що опосередковано виявляє домінування в оцінці поведінки учнів не стільки педагогічних принципів вчителів, скільки їхніх індивідуальних цінностей та життєвого-педагогічного досвіду. Важливо, що при оцінюванні поведінки учнів увага педагогів, знову ж таки, концентрується насамперед на тих її аспектах, які можна віднести до виконавської,

репродуктивної активності, тоді як творча, продуктивна сторона, як правило, не фіксується, або ж її прояви відносять до негативного полюсу оціночних шкал.

Несподівано вагомою (0,6 бала) виявилася категорія «особливості зовнішності та фізичного стану учнів» (8% від загальної кількості названих респондентами шкал). Типовими прикладами тут можуть бути: «охайний — неохайний», «вродливий — невродливий», «здоровий — хворий» тощо. Цікаво, що більшість віднесених до цієї категорії шкал мають високу питому вагу, а кількість шкал, названих лише декількома респондентами, виявилася менше 10%. Майже такою ж (0,58 бала, 8% від загальної кількості названих респондентами шкал) виявилася вага у категорії «наявність в учнів шкідливих звичок», до якої були віднесені шкали «палить — не палить», «вживає спиртні напої — не вживає».

Оцінюючи отримані результати загалом, зауважимо, що в ході дослідження було виявлено ряд особливостей педагогічної перцепції, котрі негативно впливали на якість життя учнів, а саме: поверховість пізнання особистості учнів, істотний вплив індивідуальних цінностей та життєвого досвіду вчителів на оцінні процеси; збіднений набір тих індивідуально-типологічних властивостей, котрі оцінюються вчителями; часті порушення описаного вище алгоритму оцінних процесів, випадання з нього окремих ланок; слабкий розвиток педагогічної рефлексії тощо.

Вчитель як джерело труднощів у педагогічній взаємодії

Паралельно проводилось дослідження тих соціально-психологічних параметрів, котрі, на думку учнів, впливають на ефективність їхньої взаємодії з педагогами. З цією метою було використано опитувальник «Соціально-психологічні характеристики суб'єкта спілкування» [13]. З'ясувалось, що найбільші труднощі учні переживають в зв'язку з соціально-перцептивними і емоційно-мовними особливостями вчителів та їхніми вміннями організовувати педагогічну взаємодію (див. рис. 3.5).

Аналіз отриманих даних дозволив окреслити в загальних рисах психологічний портрет вчителя, який стає джерелом труднощів для учнів, знижуючи тим самим якість їхнього життя. Йому, насамперед, притаманні: схильність робити висновки про учнів на основі зовнішніх ознак, зарозумілість, прагнення відносити учнів до певного типу, нав'язувати свою точку зору, неприязність, невміння аргументувати зроблені зауваження та пропозиції тощо. Певні проблеми пов'язані також з підозрілістю, частими дотиками, зосередженістю на власних почуттях і думках, невмінням поставити себе на місце

учнів, систематичними помилками в оцінці їхніх почуттів і настрою, байдужістю до них, звичкою перебивати розмову, невідповідністю виразу обличчя словам, невмінням співвідносити дії та вчинки учнів з їхніми особистісними якостями, надмірною владністю, вираженим прагненням керувати, застиглими позою та обличчям тощо.

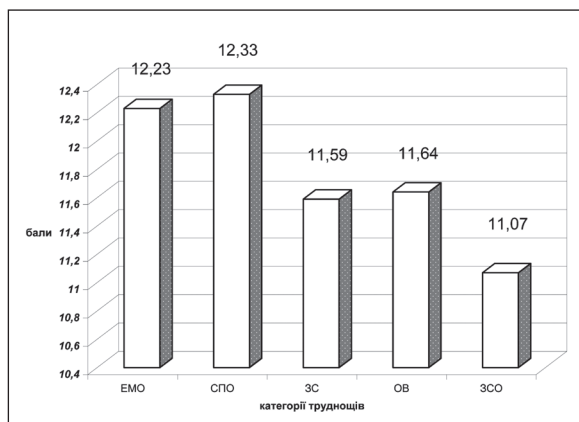

Рис. 3.5. Профіль соціально-психологічних труднощів спілкування з учителями

Полегшували взаємодію із вчителями, на думку учнів, насамперед, їх вміння вислухати співрозмовника, вести з ним діалог, повага до учнів, готовність поставити себе на їхнє місце, вміння пояснювати, аргументувати свої пропозиції чи зауваження, доброзичливість, готовність побачити і прийняти індивідуальні особливості учнів та риси їхнього характеру, зацікавленість у взаємодії з учнями, прагнення справляти позитивне враження, вміння правильно оцінювати учнівські почуття і настрої, «читати» їх за виразом облич, відповідність між міміко-пантомімічною діяльністю та словами, вміння урізноманітнювати вербальні звернення, наявність чуття, коли слід припинити спілкування з огляду на ситуацію та емоційний стан іншої людини, вміння виразити своє ставлення до учнів за допомогою жестів, міміки, інтонацій, схильність більше слухати ніж говорити, готовність демонструвати своє розуміння індивідуальних особливостей учнів тощо.

Література

1. Артемява Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е.Ю. Артемява / Под ред. И.Б. Ханиной. – М. : Наука; Смысл, 1999. – 350 с.
2. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти / Г.О. Балл. – Рівне : «Ліста-М», 2003. – 128 с.
3. Бодалев А.А. Личность и общение / А.А. Бодалев. – М. : Педагогика, 1983. – 272 с.

4. Вереникина И. М. Преодоление возможных конфликтных ситуаций между учителем и учениками на уроке / И. М. Вереникина // Вопросы психологии. — 1986. — № 3. — С. 71-77.
5. Заброцький М. М. Екопсихологічні аспекти праці вчителя / М. М. Заброцький // Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя: колективна монографія / за наук. ред. Ю. М. Швалба. — К.: Педагогічна думка, 2008. — С. 162-197.
6. Заброцький М. М. Експериментальне дослідження соціально-психологічних характеристик вчителя як суб'єкта педагогічного спілкування / М. М. Заброцький // Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України // За ред. Максименка С. Д. — Т. 7. — Вип. 6. — Київ, 2006. — С. 145-150.
7. Заброцький М. М. Експериментальне дослідження особливостей оцінювання педагогами особистості учня / М. М. Заброцький // Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України // За ред. Максименка С. Д. — Вип. 20. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — С. 73-76.
8. Заброцький М. М. Педагогічна взаємодія: екологічний вимір / М. М. Заброцький // Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України // За ред. Максименка С. Д. — Т. 7. — Вип. 9. — Київ, 2006. — С. 77-84.
9. Зимняя И. А. Педагогическая психология / И. А. Зимняя. — Ростов н/Д: Феникс, 1997. — 480 с.
10. Ковалев Г. А. Диалог как форма психологического воздействия / Г. А. Ковалев // Общение и диалог в практике обучения, воспитания и психологической консультации. — М., 1987. — 164 с.
11. Костюк Г. С. Психологические аспекты опытно-экспериментальных педагогических исследований / Г. С. Костюк // Избр. психол. труды. — М.: Педагогика, 1988. — С. 76-86.
12. Кун М. Эмпирическое исследование установок личности на себя / М. Кун, Т. Макпартланд // Современная зарубежная социальная психология: тексты. — М., 1984. — С. 180-187.
13. Лабунская В. А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание / В. А. Лабунская. — Ростов н/Д: Феникс, 1999. — 608 с.
14. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. — К.: Изд-во ООО «КММ», 2006. — 240 с.
15. Максименко С. Д. Передмова / С. Д. Максименко // Гуманістична психологія: Антологія: У 3-х т. / За ред. Р. Трача і Г. Балла. — Т. 1: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. — К., 2001. — С. 7.
16. Максименко С. Д. Технологія спілкування (комунікативна компетентність вчителя: сутність і шляхи формування) / С. Д. Максименко, М. М. Заброцький. — К.: Главник, 2005. — 112 с.
17. Моделирование педагогических ситуаций / Под ред. Ю. Н. Кулюткина, Г. С. Сухобской. — М., 1981. — 120 с.
18. Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. В. Москаленко. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — С. 438-444.
19. Мышление учителя: Личностные механизмы и понятийный аппарат / Под ред. Ю. Н. Кулюткина, Г. С. Сухобской. — М.: Педагогика, 1990. — 102 с.
20. Психологічна наука, вчитель, учень / За ред. В. І. Войтка. — К.: Рад. школа, 1979. — 182 с.
21. Роджерс К. Несколько важных открытий / К. Роджерс // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. — 1990. — № 2. — С. 59-60.
22. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. — М.: Прогресс, 1989. — 272 с.
23. Швалб Ю. М. К проблеме определения экопсихологических систем / Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології

- ім. Г.С. Костюка АПН України // За ред. С.Д. Максименка. — К., 2003. — Т. 7. — ч. 1. — С. 426-433.
24. Швалб Ю.М. Теоретические основания экпсихологической экспертизы / Ю.М. Швалб // Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України // За ред. Максименка С.Д. — Т.7. — Вип. 7. — К., 2006. — С. 308-318.
25. Шейн С.А. Диалог как основа педагогического общения / С.А. Шейн // Вопросы психологии. — 1991. — № 1. — С. 44-52.

3.5. Екологічність педагогічної взаємодії та якість життя вчителів

Описані вище негативні характеристики педагогічної взаємодії аж ніяк не сприяють розвитку і самих вчителів, більше того, вони створюють передумови для різноманітних професійних деформацій, знижуючи тим самим якість їхнього життя. Зупинимося на цьому більш детально.

Так, на думку більшості дослідників проблеми (Г.О. Балл, Л.В. Долинська, М.М. Заброцький, О.В. Киричук, Ю.М. Кулюткін, С.Д. Максименко, С.О. Мусатов, Д.Ф. Ніколенко, В.В. Рибалко, М.В. Савчин, В.А. Семіченко, Н.В. Чепелева, Т.Д. Щербан та інші), професійне становлення педагогів потребує цілеспрямованого формування їхньої професійної свідомості як того особистісного утворення, яке інтегрує професійні знання, структуровані в певні програми професійних дій, та знання людини про саму себе як про суб'єкта професійної діяльності. Професійна свідомість «окрім здатності до рефлексії засобів, характеризується здатністю суб'єкта до ціннісно-сислового самовизначення, до рефлексії способу свого існування» [6, с. 63], з чого випливає, що дійсним механізмом розвитку людини як професіонала виступає рефлексивна здатність до самовизначення.

Наголошується на рефлексивному характері педагогічної діяльності, що виявляється: по-перше, в процесі практичної взаємодії вчителя з учнями, коли вчитель намагається адекватно зрозуміти і цілеспрямовано регулювати думки, почуття та вчинки учнів; по-друге, в процесі проектування діяльності учнів, коли вчитель розробляє цілі навчання і конструктивно-методичні схеми їх досягнення з урахуванням особливостей учнів і можливостей їхнього розвитку; по-третє, в процесі самоаналізу і самооцінки вчителем власної діяльності та самого себе як її суб'єкту.

Підкреслюється провідна роль самопізнання в процесі професійного становлення, наголошується, що саме активна рефлексія дає змогу зробити цей процес активним, творчим і особистісно значущим.

Динаміка самоствавлення педагогів на етапі адаптації до професійної діяльності

Проведені дослідження засвідчили, що особливості внутрішньої динаміки самосвідомості, структура і специфіка ставлення до власного Я виявляють свій регулюючий вплив практично на всі аспекти поведінки людини, відіграючи кардинальну роль у встановленні міжособистісних стосунків, у висуванні та досягненні цілей, у способах формування та вирішення конфліктних ситуацій. Особливе значення при цьому відіграє емоційно-оціночна підструктура самосвідомості, при вивченні якої ми виходили з обґрунтованого С. Р. Пантелєєвим уявлення про самоствавлення як про «узагальнене почуття суб'єкту на адресу Я» (вираз смислу Я для суб'єкту) [10].

Ми спробували проаналізувати динаміку самоствавлення молодих педагогів на етапі їхньої адаптації до професійної діяльності (порівнювалися показники випускників університетів (88 респондентів) та педагогів, котрі вже пропрацювали в школі три роки (73 респонденти)). Для отримання емпіричної інформації було використано опитувальник С. Р. Пантелєєва, котрий має задовільні показники надійності та валідності [10].

Узагальнені дані про особливості структури самоствавлення для випускників та молодих педагогів представлені в таблиці 3.2. Розрахунок коефіцієнта Стьюдента свідчить про статистичну достовірність ($p < 0,05$) відмінностей за показниками «самовпевненість», «внутрішня конфліктність», «самозвинувачення» та її відсутність за рештою показників.

Шкала «відкритість-закритість» в даній методиці може свідчити, по-перше, про рівень достовірності отриманих даних, зумовлений як прагненням респондентів давати соціально-бажані відповіді, так і низьким рівнем рефлексії ними уявлень, пов'язаних із власною Я-концепцією (про що свідчать високі показники, отримані респондентами за цією шкалою). Водночас вона може виявляти глибину розуміння респондентами своєї особистості, відкрите чи, навпаки, латентне, зумовлене механізмами психологічного захисту, ставлення до себе тощо.

Таблиця 3.2

Узагальнені дані структури самоствавлення

Показники	випускники		молоді педагоги	
	х	у	х	у
Відкритість	5,8 ± 1,2	2,7	6,3 ± 0,6	2,1
Самовпевненість	9,8 ± 0,5	2,1	5,6 ± 0,6	2,3
Самокерівництво	6,5 ± 0,3	1,5	6,8 ± 0,9	3,6
Віддзеркалене самоствавлення	6,2 ± 0,3	1,6	7,1 ± 0,8	2,6
Самоцінність	9,6 ± 0,4	2,1	6,8 ± 0,8	2,3
Самоприйняття	8,8 ± 0,4	1,9	7,2 ± 0,8	2,2
Самоприхильність	4,2 ± 0,4	1,6	4,8 ± 0,8	2,4
Внутрішня конфліктність	5,8 ± 0,9	4,1	6,6 ± 0,9	3,8
Самозвинувачення	5,2 ± 0,6	2,8	5,6 ± 0,8	3,2

Як видно з таблиці, обстежувані (як випускники, так і педагогическі початківці), отримали за шкалою «відкритість-закритість» досить усереднені значення за наявності істотних індивідуальних варіацій (стандартне відхилення склало, відповідно, 2,7 і 2,1 бала). Отримані результати можна інтерпретувати так: за наявності домінуючої тенденції отримувати соціальне схвалення, відповідати вимогам соціального середовища, притаманної більшості респондентам, їхні відповіді істотно залежали ще й від того, наскільки вони були самокритичними та мали досвід рефлексивного ставлення до власного внутрішнього світу, якою мірою у них були розвинуті механізми психологічного захисту. Водночас зауважимо, що за роки професійної адаптації рівень самопізнання значної частини молодих педагогів (до 30%) дещо зріс. Водночас у них збереглася підвищена залежність від впливів зовнішнього середовища, як і прагнення відповідати соціальним нормам, що і знайшло своє виявлення в отриманих значеннях за цією шкалою (при цьому відмітимо певне зменшення індивідуальних варіацій останніх). Для іншої групи молодих педагогів (до 40%), навпаки, характерним є розвиток тенденції до домінування, формування вираженої мотивації досягнення, панівної орієнтації на власну думку, зменшення залежності від факторів середовища.

Шкала «самовпевненість» виявляє оцінку себе як самостійної, вольової та надійної людини, якій є за що себе поважати. Саме за цією шкалою випускники продемонстрували найвищі значення. Отримані дані можна інтерпретувати як переживання сили власного Я, виражену незалежність досліджуваних від середовищних впливів, поступовий розвиток інтернального локусу контролю, зокрема, в сфері досягнень, схильність заперечувати існування особистісних проблем тощо. За отриманими даними, водночас, приховані істотні

індивідуальні варіації (стандартне відхилення склало 2,1 бала). Мова йде про те, що значній частині обстежуваних (до 35%) притаманні сумніви у власній спроможності викликати повагу зі сторони референтного оточення, відсутність впевненості в собі тощо.

Показово, що за роки професійної адаптації спостерігається статистично значуще зменшення значень за цією шкалою (знову ж таки, при істотних індивідуальних варіаціях), що можна пов'язати із впливом набутого досвіду професійної діяльності. Для частини респондентів (до 20%) такий досвід мав позитивний характер, що і зумовило поступове формування впевненості в собі, схильності сприймати себе як самостійних та надійних людей, розвиток інтернальності локусу контролю, зокрема, у сфері досягнень тощо. В інших (а це майже 40%), навпаки, труднощі та проблеми професійної адаптації вплинули на збереження (в ряді випадків і на розвиток) екстернальності локусу контролю, особливо у сфері промахів, на загальному фоні сумнівів у власній соціально-професійній ідентичності, здатності викликати повагу зі сторони значущих оточуючих (колеги по роботі, учнів та їхніх батьків тощо).

За шкалою «самокерівництво» студенти випускного курсу отримали 6,5, а молоді педагоги — 6,8 балів (стандартне відхилення склало, відповідно, 1,5 і 3,6 бала). Дана шкала в методиці С. Р. Пантелеєва інтерпретується як виявлення переживання власного Я в ролі того внутрішнього стрижня, котрий інтегрує й організує особистість, її діяльність та спілкування, зумовлюючи переконаність, що твоя доля знаходиться у твоїх власних руках. Отримані нами дані виявляють погану особистісну саморегуляцію та розмитий локус Я, притаманні більшості як випускників, так і молодих педагогів, що, вочевидь, негативно впливає на якість їхнього життя.

Ряд змін у самоставленні, котрі відбулися за роки професійної адаптації, можна оцінити як позитивні. Мова йде, передусім, про розвиток інтернальності локусу контролю, зокрема, в сфері досягнень, посилення уявленнє про передбачуваність власного Я, розвиток рівня особистісної саморегуляції тощо. Водночас зауважимо, що названі зміни не носять статистично значущого характеру, окрім того, вони спостерігаються лише у тієї частини респондентів, адаптація яких до професійно-педагогічної діяльності була достатньо успішною, зумовивши тим самим розвиток стійкої соціально-професійної ідентичності.

Більшість дослідників проблеми, наголошуючи на генетичній та функціональній залежності між ставленням особи до себе та її міжособистісними взаєминами, вважають одним із найбільш значущих аспектів самоставлення саме очікуване ставлення («віддзеркалене

самоствлення») від інших. За цією шкалою ми отримали для випускників 6,2, а для молодих педагогів — 7,1 бала (стандартне відхилення складо, відповідно, 1,6 і 2,6 бала).

За усередненими показниками стоять досить суперечливі тенденції. Серед випускників чітко вирізняються дві групи. По-перше, це особи (таких виявилось більше 60% від загальної кількості) з підвищеною чутливістю до впливів оточуючого середовища та вираженою залежністю мотивації професійної діяльності від міжособистісних взаємин зі значущими іншими. Промовисто, що водночас вони вважають, що їхня особистість, характер та поведінка навряд чи заслуговують на повагу, симпатію, підтримку та розуміння зі сторони референтних для них осіб. По-друге, це ті (трохи більше 20%), хто безумовно переконані у своєму праві на таку повагу, на розуміння та схвалення зі сторони референтних для них осіб (знову ж таки, все це у контексті вираженої залежності від оточуючого середовища).

За роки професійної адаптації більшість молодих педагогів зберігає залежність свого самоствлення від факторів зовнішнього середовища, рівно як і взаємозв'язок між мотиваційною спрямованістю та взаємовідносинами, котрі склалися з референтними особами. Водночас — за рахунок зворотного зв'язку від колег та учнів у процесі професійної діяльності — вони мали змогу отримувати інформацію про себе у контексті конкретних професійних ситуацій та корегувати на цій основі уявлення про себе.

У частини респондентів (передусім серед тих, хто достатньо успішно адаптувався до професійно-педагогічної діяльності, а таких виявилось майже 30% від загальної кількості опитаних) такі зміни проявилися через глибше усвідомлення власних особистісних якостей, особливостей своєї професійної поведінки, у корегуванні на цій основі самооцінки та зростанні потреби у самопізнанні (на фоні загального позитивного ставлення до себе). У інших (передусім це особи з нестійкою соціально-професійною ідентичністю, понад 40% від загальної кількості) збереглося та поглибилася невпевненість у собі, сумніви в тому, що їхня особистість, характер та поведінка заслуговують на повагу, підтримку та розуміння зі сторони референтних для них осіб. Врешті, значна частина респондентів (майже 25% від загальної кількості обстежених) виявила тенденцію до ригідного збереження попереднього — загалом позитивного, у більшості випадків, — уявлення про себе, і це всупереч даним зворотного зв'язку, отриманого від колег та учнів у процесі своєї професійно-педагогічної діяльності.

Шкала «самоцінність» виявляє ставлення респондентів до свого внутрішнього світу, оцінку своєї духовності, здатності викли-

кати в інших глибокі почуття тощо. Мова при цьому йде саме про суб'єктивні переживання, котрі зовсім не обов'язково отримають своє об'єктивне підтвердження при більш детальному знайомстві з життєвими реаліями. За цією шкалою випускники отримали 9,6 бала, що виявляє, загалом, досить високий рівень симпатії до себе, притаманний більшості респондентів, схильність цінувати свій внутрішній світ, вірити у власну спроможність викликати в інших глибокі почуття. Водночас, як і раніше, за усередненими значеннями стоять істотні індивідуальні варіації (стандартне відхилення склало 2,1 бала), тобто частина респондентів схильна недооцінювати своє Я, виявляє ознаки втрати інтересу до свого внутрішнього світу, сумніви в цінності власної особистості, що може породжувати серйозні проблеми у професійній адаптації. Цікаво, що у більшості випадків це стосується осіб з інтернальним локусом контролю та з певною ригідністю особистісних утворень.

За роки професійної адаптації описані тенденції отримали дуже цікавий розвиток. Так, у частини початківців схильність високо оцінювати свій внутрішній світ, віра у власну здатність викликати глибокі позитивні почуття в інших не лише збереглися, але й дещо посилилися. Причому тут спостерігалася досить суперечлива картина. Виділяється група осіб з позитивним досвідом професійної адаптації, котрий і спричинив розвиток у них впевненості у собі, схильності високо оцінювати себе, приймати себе такими, якими вони є, відчувати гармонію зі своїми внутрішніми спонуканнями. Водночас можна говорити і про тих, для кого описана тенденція пов'язана з дією механізмів психологічного захисту, що породжує проблеми в міжособистісних стосунках з колегами та учнями на фоні тенденції до соматизації зумовлених цим внутрішніх конфліктів. В третій зауважується розвиток схильності недооцінювати власне Я та сумніватися у цінності своєї особистості. В одних випадках ця схильність пов'язана з розвіюванням внаслідок професійної адаптації ілюзорних уявлень про себе та свій образ в очах інших людей, що сприяло позитивній дезінтеграції цілісної особистісної структури (Т. С. Яценко), яка фундувалася насамперед на механізмах психологічного захисту, тоді як в інших, — зі збереженням відсутності інтересу до власного внутрішнього світу, зумовленої ригідністю особистісних утворень.

Значення, отримані обстежуваними за шкалою «самоприйняття», мало чим відрізняються від попередніх. Зауважимо, що ця шкала виявляє, найперше, наявність симпатії до себе, прийняття себе таким, який ти є, зі своїми проблемами та недоліками, гармонію

з внутрішніми спонуканнями тощо (нагадаємо в зв'язку зі сказаним слова А. Адлера про мужність людини бути недосконалою).

Високі значення за цією шкалою у випускників, як свідчать уточнюючі бесіди, часто не відображають реального стану речей, а є проявом психологічного захисту від неприйнятної для особистості інформації шляхом витіснення останньої. Вкажемо також на наявність виражених індивідуальних варіацій (стандартне відхилення склало 1,9 бала), що вказує на притаманну частині обстежуваних схильність до самозвинувачень, болісну зосередженість на своїх проблемах і недоліках, песимістичність, підвищену помисливість та надмірну самокритичність.

За роки професійної адаптації описані тенденції, знову ж таки, посилюються (деяке зниження отриманих усереднених значень за шкалою відбувається на фоні виражених індивідуальних варіацій, про що свідчать отримані значення стандартного відхилення). У частини молодих педагогів симпатія до себе, як і гармонія зі своїми переживаннями та спонуканнями, за роки професійної адаптації посилюється за рахунок отримуваного від колег та учнів позитивного зворотного зв'язку, тоді як інші, навпаки, виявляють «захисну екстернальність» як той психологічний механізм, котрий допомагає прийняти себе разом зі своїми негативними рисами, оскільки останні не вважаються проявами власного Я, а розцінюються як наслідок дії зовнішніх факторів, що і лягає в основу прийняття себе. Треті, врешті, виявляють надмірну самокритичність, схильність до самозвинувачень, неадекватну зосередженість на своїх проблемах і недоліках тощо (наголосимо, що хід та об'єктивні наслідки їх професійної адаптації часто не дають для таких переживань особливих об'єктивних підстав).

За шкалою «самоприхильність» випускники отримали 4,2, а педагоги-початківці — 4,8 бала, що є найнижчими значеннями для обох груп обстежуваних. Нагадаємо, що ця шкала виявляє готовність особистості до змін, розвитку. Отримані дані виявляють досить суперечливі тенденції, особливо якщо мати на увазі виражені індивідуальні варіації значень за цією шкалою (стандартне відхилення склало 1,6 для випускників і 2,4 бала для вчителів-початківців). Так, уже серед випускників виділяється група осіб з досить виявленим прагненням змінюватися відповідно до вимог майбутньої професії. Зрозуміло, що таке невдоволення собою можна оцінювати як позитивну тенденцію. Водночас значна частина обстежених виявила схильність до збереження образу свого «Я» (часто неадекватного), що у більшості випадків виступає специфічним механізмом психологічного захисту самосвідомості.

Остання тенденція у частини початківців зберігається впродовж всього періоду професійної адаптації, при цьому у ряді випадків можна говорити про вплив зворотного зв'язку, отриманого від колег та учнів. Водночас дещо зростає число осіб з прагненням змінити себе відповідно до певного — у контексті фахової діяльності — ідеалу, що відбувається, знову ж таки, за рахунок позитивної деінтеграції цілісної особистісної структури, котра виступала, як уже зазначалося вище, специфічним механізмом психологічного захисту самосвідомості.

Шкала «внутрішня конфліктність» виявляє внутрішні особистісні конфлікти, сумніви в собі, розлади з собою на фоні загального негативного емоційного самоствавлення. Виявлені значення за цією шкалою для випускників (5,8 бала) при істотних індивідуальних варіаціях (стандартне відхилення складо відповідно 4,1 бала) вказують, і це підтверджують уточнюючі бесіди, на ряд значущих тенденцій: розвиток у частини обстежених тривожно-депресивних та неврастенічних станів, пов'язаних з проблемами у локалізації причин своїх промахів та невдач (мова тут йде не стільки про об'єктивні проблеми, скільки про схильність акцентувати увагу на труднощах при загальному негативному емоційному фоні ставлення до себе); схильність інших заперечувати існуючі проблеми, наявність ригідних афектних комплексів, пов'язаних з екстернальністю локусу контролю, передусім, у сфері невдач, прагнення попри все зберегти уявлення — неадекватне — про себе.

За роки професійної адаптації у цьому сегменті самоствавлення відбулися статистично значущі зміни (значення за цією шкалою для педагогів-початківців склали 6,6 бала). Мова йде про те, що частина педагогів упродовж цього періоду навчилися вмінню налагоджувати складний процес аутокомунікації, більш продуктивно будувати внутрішній діалог із собою, що, зрозуміло, заслуговує позитивної оцінки. Водночас спостерігаються досить виражені індивідуальні варіації в описаних процесах (стандартне відхилення складо 3,8 бала).

Сказане підтверджується і динамікою значень (від 5,2 для випускників до 5,6 бала для вчителів-початківців, стандартне відхилення відповідно 2,8 і 3,2 бала) за шкалою «самозвинувачення», яка виявляє локалізацію відповідальності за свої промахи та невдачі. Причому частині випускників негативні емоції на адресу власного Я, інтрапунітивність, приписування собі відповідальності за невдачі впродовж професійної адаптації в більшості випадків зберігаються, поряд з екстернальністю локусу контролю, схильністю шукати зовнішні причини, які б пояснювали власні промахи та невдачі, харак-

терні для інших. Водночас — і це майже завжди пов'язано з успішністю формування соціально-професійної ідентичності — у частини молодих педагогів появляється і більш виражена позиція щодо власної відповідальності за події та ставлення до себе зі сторони оточуючих.

Особливості самосвідомості педагогів

Паралельно нами досліджувалися (було охоплено 239 осіб, з яких 48 чоловіків і 191 жінка) особливості самосвідомості вчителів за допомогою тесту «20-ти висловлювань» М. Куна і Т. Макпартленда [7]. Останній широко використовується у психодіагностичній практиці як варіант нестандартизованого самозвіту, основна перевага якого полягає в потенційному багатстві відтінків самоописів та у можливості аналізувати самоставлення, висловлене мовою самого суб'єкта, а не нав'язане йому мовою дослідника.

Загальна кількість самохарактеристик, названих респондентами, варіювала в межах від 2 до 20, середнє значення для чоловіків склало 8,2, для жінок — 14,3, по вибірці в цілому — 13. Ось деякі типові приклади: Я — розумний, чесний, порядний, тактовний, сміливий, добрий, уважний, врівноважений, розсудливий, ввічливий, терплячий; Я — добра, щира, зла, неспроможна вдовольнити свої бажання, стримана, вмю слухати, заздрісна, боягузка; Я — чесний, справедливий, вчитель, патріот, працьовитий, знервований, інколи образливий; Я — жінка, мати, вчитель, непристосована до життя, сексуальна, з гарненькою фігурою, не вмю обманювати, прощаю образи; Я — не завжди впевнена в собі, хороша мама, віддана дружина, болісно реагую на зауваження, чесна, справедлива, зі спортивною статуєю тощо.

Водночас слід зазначити, що майже 80% обстежених мали труднощі з виконанням тесту, які виявилися у неможливості повністю виконати інструкцію (дати 20 самохарактеристик). Це, на нашу думку, можна вважати одним із показників досить низького рівня розвитку у них рефлексивного ставлення до себе. Цікаво, що у загальному масиві самохарактеристик майже 20% мали негативну модальність (такі зустрічалися у відповідях 58% обстежених).

Автори тесту пропонують розділяти висловлювання респондентів на об'єктивні та суб'єктивні, що і стало основою нашого аналізу отриманої інформації. При цьому контент-аналіз відповідей здійснювався не за формальними, а за суттєвими ознаками. Оскільки об'єктивним є все те, що відповідає об'єктивній дійсності, то до об'єктивних категорій зараховували анкетні та антропологічні дані (стать, вік, національність, ім'я та прізвище, професія, соціаль-

ний статус, опис зовнішності тощо) незалежно від мовної форми (іменної чи означальної) їх вираження. Типовими прикладами можуть бути вчитель, класний керівник, вихователь, жінка, дружина, мати, чоловік, струнка, кароока, зі спортивною статурою тощо.

Суб'єктивне в свою чергу зумовлюється особистісними поглядами, уподобаннями суб'єкта. В силу цього до суб'єктивних категорій слід зараховувати оцінні судження, особистісно-значущі характеристики та абстрактно-узагальнюючі думки про себе (наприклад, чесна, добрий, мрійлива тощо).

Виявилося (див. таблицю 3.3), що більшість обстежених у своїх самоописах дуже мало використовує (або й зовсім ними не користується) об'єктивні самохарактеристики (показники індивідуальних локусних балів варіювали в межах 0-4), причому серед останніх найчастіше називалися ті, котрі пов'язані з виконуваними міжособистісними та сімейними ролями. Явно переважають конструкти, котрі вказують на сімейно-рольові ознаки (мама, дружина, бабуся та ін.), характеризують стосунки з іншими людьми (вірна подруга, надійний товариш і т.п.), визначають статус у групі (хороший організатор, лідер тощо) та характеризують громадянсько-патріотичну спрямованість (громадянка, українка, патріот тощо).

Таблиця 3.3

Розподіл об'єктивних самохарактеристик

	Соціальні та професійні ролі	Міжособові та сімейні ролі	Характеристики зовнішності та фізичного стану	
			Позитивні	Негативні
Чоловіки	0,44	0,85	0,19	0,04
Жінки	0,51	1,6	0,43	0,09
Всього	0,5	1,45	0,38	0,08

Друге місце зайняли конструкти, котрі вказують на соціально-рольову ідентичність обстежених (вчитель, класний керівник, вихователь тощо). Водночас певне місце в їх самописах зайняли самохарактеристики, котрі вказують на антропологічні дані, особливості зовнішності або фізичного стану, причому абсолютна більшість з них мала виражену позитивну модальність (струнка, вродлива, чарівна, зі спортивною статурою та ін.).

Заважимо, що всі дані опосередковано вказують на наявність певних деформацій в структурі та ієрархії основ професійної самооцінки і самосвідомості учасників експерименту. Нагадаємо, що в психологічній літературі [див. 5; 7] саме з такими деформаціями та з притаманними особі емоційними проблемами пов'язують низькі показники індивідуальних локусних балів за цим тестом. На це ж

вказує і та обставина, що майже 80% респондентів у своїх самописах вперемішку називали об'єктивні та суб'єктивні самохарактеристики, і це при тому, що при особистісній та професійній стабільності респонденти схильні вичерпувати, передусім, запас об'єктивних самохарактеристик, а вже потім переходити до самохарактеристик суб'єктивного толку (якщо це взагалі має місце) [7].

Суб'єктивні самохарактеристики, запропоновані респондентами, виявилися значно різноманітнішими. Для подальшого аналізу ми розбили їх на ряд категорій (див. таблицю 3.4). Звернемо, між іншим, увагу на наявність серед них значної кількості недоречних самохарактеристик (люблю в'язати, люблю дивитися телевізор, Козеріг тощо).

Найбільш значущими серед суб'єктивних самохарактеристик виявилися ті, котрі виявляли позитивне ставлення до людей (добра, незлопам'ятна, доброзичливий, чесна, принциповий тощо). Якщо їх об'єднати ще й з тими, котрі виявляють негативне ставлення до людей, то можна стверджувати, що саме ця сторона соціального буття є визначальною в структурі самосвідомості (в тому числі і професійної) педагогів, особливо, якщо мова йде про жінок. Зроблений висновок буде ще переконливішим, якщо сюди ж долучити комунікативні (позитивні або ж негативні) якості особистості.

Значну роль відіграють конструкти, котрі виражають ставлення особистості до самої до себе. Їх розподіл на позитивні (активна, врівноважена, веселий, бадьорий, оптимістка тощо) та негативні (знервована, неврівноважений, невпевнена, беззахисна, залежний від інших тощо) здійснювався шляхом співставлення з вимогами професійної діяльності, а тому не носить оціночного характеру. Певне значення мають самохарактеристики, пов'язані зі ставленням до діяльності, у тому числі і професійної, однак їх роль в структурі образу Я є менш суттєвою. Роль інших груп самохарактеристик взагалі незначна.

Таблиця 3.4

Розподіл суб'єктивних самохарактеристик

Самохарактеристики	Вся вибірка		
	Чоловіки	Жінки	Всього
виражають ставлення до людей (позитивне)	1,33	2,73	2,45
виражають ставлення до людей (негативне)	0,27	0,42	0,39
виражають ставлення до діяльності (позитивне)	1	1,89	1,71
виражають ставлення до діяльності (негативне)	0,19	0,21	0,21
позитивні комунікативні якості	0,29	0,74	0,65
негативні комунікативні якості	0,13	0,24	0,22
виражають ставлення до себе (позитивні)	1,13	1,65	1,54

виражають ставлення до себе (негативні)	0,71	1,63	1,45
виражають ставлення до суспільства (позитивні)	0,29	0,38	0,36
виражають ставлення до суспільства (негативні)	0,02	0,1	0,08
випадкові (та недоречні) самохарактеристики	1,29	1,6	1,6

Узагальнюючи отримані результати, відмітимо, що образ Я більшості досліджуваних характеризується невисоким рівнем когнітивної складності та слабкою диференційованістю. Більшість суджень про себе носить виражено позитивний характер, однак більше половини респондентів давали собі і негативні характеристики. На нашу думку, це свідчить, по-перше, про рівень самокритичності респондентів та, по-друге, про наростання суперечливих (частіше всього, негативних) тенденцій у розвитку їх Я-концепції (внаслідок педагогічної та соціальної практики виникли істотні суперечності між модальностями Я-ідеальне та Я-реальне), що підтверджують також бесіди із зазначеною категорією вчителів.

Відомий фахівець з даної проблематики В.В. Столін [11], аналізуючи діагностичні можливості даної методики, вказує на вплив стереотипів заповнення офіційних анкет на респондентів, та пропонує виокремлювати у структурі їх самосвідомості «приєднуючої» та «диференціюючої» складових. На його думку, котру поділяємо і ми, серед відповідей досліджуваних слід розрізняти ті, котрі характеризують їхню ідентичність на індивідуальному рівні, тобто відображають належність до тих груп, до яких неможливо не входити, живучи у певному суспільстві (статевої, вікової, етнічної тощо), та характеристики, пов'язані з досягненням особистісної самоідентичності. Саме останні відображають належність до груп, членство в яких є результатом власного вибору або результатом специфічної самооцінки.

Виходячи зі сказаного, суб'єктивні диференціюючі самохарактеристики можна вважати більш глибокими, рефлексивними, а співвідношення рефлексивного і нерефлексивного компонентів у самоописах певним чином характеризує особистість з точки зору її здатності до рефлексії. Аналіз отриманих даних показує, що в структурі образу Я досліджуваних лише 56% суджень виявилися конструктами, котрі вказували на індивідуальний стиль поведінки, особливості характеру та ін., тобто презентували рефлексивне Я особистості. Більшість таких характеристик були позитивними (добра, гуманна, активний, самостійна), або, принаймні, нейтральними (романтична, мрійлива, вільний) в контексті вимог професійної діяльності.

Загалом обстежених можна розділити на дві групи. По-перше, це особи, які характеризуються високою когнітивною складністю і диференційованістю образу Я, вираженою професійно-рольовою ідентифікацією, відносною стійкістю уявлень про себе як про особистість і спеціаліста, цілісністю та погодженістю між особою окремих елементів і модальностей образу Я, його загалом позитивним характером, адекватністю самооцінки, великою кількістю моральних суджень та конструктів, пов'язаних зі взаємодією з людьми тощо. Серед обстежених таких виявилось майже 30%.

Цікаво, що в структурі самосвідомості осіб з вираженою соціально-професійною ідентифікацією істотне місце займає оцінка своїх комунікативних якостей. Можна сказати, що вони «бачать» себе «комунікативними особистостями», а взаємини з людьми (взагалі значуща сторона самосвідомості всіх опитаних) репрезентовані у їхньому образі Я через призму міжособистісної взаємодії, прагнення зрозуміти іншу людину, побудувати з нею партнерські взаємини тощо. У більшості випадків це поєднується з представленістю у структурі уявлень про себе власне особистісних компонентів (повага, розуміння і прийняття іншої людини тощо).

До другої групи можна віднести осіб з негативними тенденціями в розвитку образу Я: його когнітивна спрощеність, брак конструктів, котрі вказували б на соціально-професійну ідентифікацію, внутрішня суперечливість образу Я, неузгодженість між собою його окремих модальностей, домінування серед самопрезентацій зовнішньо-атрибутивних суджень, нерідко з негативним емоційним відтінком тощо. Нагадаємо у зв'язку зі сказаним описаний Ньюкомом симптомокомплекс психологічних властивостей, притаманний так званому «авторитарному» типу особистості (низький рівень самокритичності, слабке проникнення у власну особистість, страх перед рефлексією власних психологічних особливостей, заперечення наявності власних психологічних проблем, недостатня сформованість раціонального компонента у уявленнях про себе тощо) та схильність представників цього типу при формуванні уявлень про іншу людину приписувати їй свої власні риси, якості та особливості.

Загалом можна зробити висновок, що екологічність педагогічної взаємодії знаходить своє вираження в типологічно-стильових характеристиках педагогічного спілкування, виражає у згорнутому вигляді природність та можливість розвитку всіх учасників педагогічної взаємодії, впливаючи тим самим на якість життя її учасників.

Література

1. Бодалев А. А. Личность и общение / А. А. Бодалев. — М. : Педагогика, 1983. — 272 с.
2. Заброцький М. М. Екопсихологічні аспекти праці вчителя / М. М. Заброцький // Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя : колективна монографія / за наук. ред. Ю. М. Швалба. — К. : Педагогічна думка, 2008. — С. 162-197.
3. Заброцький М. М. Експериментальне дослідження взаємних очікувань учасників педагогічної взаємодії / М. М. Заброцький // Актуальні проблеми психології : Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України // За ред. С. Д. Максименка. — Т. 7. — Вип. 12. — К. : Логос, 2007. — С. 86-91.
4. Заброцький М. М. Емпіричне дослідження особливостей самосвідомості вчителя / М. М. Заброцький // Актуальні проблеми психології : Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України // За ред. С. Д. Максименка. — Т. 7. — Вип. 7. — Київ, 2006. — С. 104-110.
5. Заброцький М. М. Педагогічна взаємодія: екологічний вимір / М. М. Заброцький // Актуальні проблеми психології : Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України // За ред. С. Д. Максименка. — Т. 7. — Вип. 9. — Київ, 2006. — С. 77-84.
6. Исаев Е. И. Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога / Е. И. Исаев, С. Г. Косорецкий, В. И. Слободчиков // Вопросы психологии. — 2000. — № 3. — С. 57-66.
7. Кун М. Эмпирическое исследование установок личности на себя / М. Кун, Т. Макпартлэнд // Современная зарубежная социальная психология : тексты. — М., 1984. — С. 180-187.
8. Максименко С. Д. Технологія спілкування (комунікативна компетентність вчителя: сутність і шляхи формування) / С. Д. Максименко, М. М. Заброцький. — К. : Главник, 2005. — 112 с.
9. Мышление учителя: Личностные механизмы и понятийный аппарат / Под ред. Ю. Н. Кулюткина, Г. С. Сухобской. — М. : Педагогика, 1990. — 102 с.
10. Пантелеев С. Р. Методика исследования самоотношений / С. Р. Пантелеев. — М. : Смысл, 1993. — 32 с.
11. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. — М. : Изд-во МГУ, 1983. — 284 с.
12. Швалб Ю. М. Теоретические основания экопсихологической экспертизы / Ю. М. Швалб // Актуальні проблеми психології : Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України // За ред. С. Д. Максименка. — К., 2006. — Т. 7. — Вип. 7. — С. 308-318.

Розділ 4. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ

4.1. Екопсихологічні аспекти формування молодіжної інфраструктури та покращення якості життя молоді в Україні

Інфраструктурні чинники якості життя молоді у громадах

Якість життя окремої громади зумовлює низка чинників, серед яких молодіжне середовище є одним з найбільш істотних. При цьому очевидно, що існує цілий комплекс проблем, що негативно впливають на становище молоді в Україні. Слід зазначити, що переважна більшість проблем молодіжного сектору є складовими загальних проблем українського суспільства. Постійне скорочення питомої ваги молоді у складі населення, високий рівень захворюваності, насамперед на небезпечні хвороби, проблеми зайнятості і працевлаштування, відсутність підтримки молодих сімей, не вирішеність житлових питань, нерівнозначність доступу до навчання та медичного обслуговування, зростання злочинності та інших негативних факторів — ось далеко неповний перелік проблем молодіжного сектору. Зазначені проблеми ще більш загострюються, коли мова йде про молодь, що живе у громадах невеликих міст та сіл. Зміни якості життя молодих людей у цих громадах можна досягнути в тому числі залученням молоді до процесу прийняття рішень. Формуванню активності та соціальної відповідальності молодих людей, підвищенню їх конкурентоспроможності на ринку праці сприятиме створення відповідної такої інфраструктури, що ставила б перед собою завдання опікуватися проблемами молоді у громадах.

Особливе становище молоді у суспільстві пов'язане, перш за все, з процесом соціального становлення молодих людей. Це надає першочергового значення її взаємодії з важливими інститутами соціалізації. Падіння життєвого рівня більшості українських сімей є передумовою суттєвого зниження аскриптивного, тобто досяжного, статусу. В результаті багато родин неспроможні вповні виконувати обов'язки щодо утримання та соціалізації підростаючого покоління, підтримувати задоволення його соціальних потреб. У транзитивному суспільстві складається ситуація невизначеності можливостей самореалізації молоді. Включення молодих людей у соціальне життя супроводжується проблемами у побудові позитивних життєвих стратегій та, відповідно, нереалізованими амбіціями, порушеними планами. Очевидно, що визначення власної соціальної позиції мо-

лодої людини та формування її соціальної ролі вимагає активної соціальної підтримки, що надавалася б через створення таких компонентів соціальної інфраструктури, які виконували б таку функцію. Особливої ваги такі інфраструктурні чинники набувають у невеликих громадах сіл та малих міст, де соціокультурна інфраструктура не пропонує великого переліку можливостей для молоді. Таким чином, молодіжні центри, що працюють у невеликих, переважно сільських громадах, можуть активно впливати як на стан молодіжного середовища та і на громаду в цілому.

Завданням молодіжних центрів є реалізація запиту місцевої спільноти на забезпечення формування позитивних життєвих перспектив та захищеного «старту» молоді. Водночас, реалізація такого завдання тісно пов'язана з активізацією соціальних ініціатив та розвитком самої громади.

Діяльність молодіжних центрів у сільських громадах аналізувалася шляхом опитування користувачів та населення у регіонах, де центри працюють. У проведеному опитуванні взяли участь:

1) молоді люди віком від 13 до 35 років з шести областей України: Дніпропетровської, Черкаської, Чернігівської, а також у незначній кількості з Харківської, Миколаївської та Київської областей, які мешкають в основному у невеликих містах та селах;

2) відвідувачі молодіжних центрів;

3) «експерти» — дорослі, переважно працюючі, громадяни різного віку, які могли висловити своє ставлення до діяльності і перспектив молодіжних центрів.

Загальна кількість респондентів 358 осіб. З них 61,8% жінки і 38,1% чоловіки.

Метою опитування були: а) аналіз основних характеристик якості життя молоді у громадах, проблеми молоді тощо; б) виявлення очікувань молоді щодо діяльності молодіжних центрів; в) аналіз впливу молодіжних центрів на якість життя молоді та громади в цілому.

Передбачалося, що інформація, отримана в ході проведеного дослідження, виступатиме у якості бази для розробки програм та стратегії діяльності об'єктів молодіжної інфраструктури у громаді.

Аналіз відповідей респондентів на питання анкети, що стосувалися вивчення загальної ситуації у певному населеному пункті та оцінці молоддю наявних проблем соціального та молодіжного життя, свідчить про наявність як спільних тенденцій у наявності окремих проблем, так і певних територіальних особливостей, що можуть бути пов'язані з економічною ситуацією в цих регіонах, історичними причинами тощо. Необхідно окремо відмітити неготовність респон-

дентів самостійно аналізувати ситуацію, особливості суспільного життя та якість життя, в цілому. Єдиною проблемою, яку самостійно додатково визначили лише 2 респонденти (1,0%) із сільських громад було відсутність місця розваг для молоді.

Перше місце серед зазначених проблем на думку майже 92% респондентів посіли *прояви негативної поведінки серед молоді*, зокрема вживання алкогольних напоїв, наркотичних речовин та паління. Такої ж позиції дотримуються молоді люди Дніпропетровської (92,4%) та Черкаської (93%) областей, а жителі Чернігівщини надали перевагу масовій міграції молоді з населених пунктів області (96,6%). Зважаючи на те, що Чернігівщина була представлена малим містечком, можна припустити, що ця проблема найбільш гостро проявляється у невеликих населених пунктах.

На другому місці стоїть проблема *високого рівня безробіття* серед молоді (майже 88%), причому знову таки тільки у Дніпропетровській (87%) та Черкаській (90,7%) областях. У Чернігівській області ця проблема посіла четверте місце, а на другому – пасивність молоді щодо участі у житті громади (майже 90%).

На третьому місці опинилася проблема, що пов'язана з *пасивністю молоді щодо участі у житті громади* (81,6%). Як зазначалося, у Чернігівській області цій проблемі приділили навіть більшу увагу – вона посіла друге місце. Ситуацію в цій області можна пояснити тим, що молодь масово від'їжджає з населених пунктів, а решта саме через свою пасивність до суспільного життя вживає алкоголь, наркотики, не працює і байдужа щодо свого майбутнього. Причиною виникнення названих проблем та підтвердження їх поширеності можна вважати відсутність у населеному пункті можливості підвищити рівень володіння потрібними для сучасного життя вміннями та навичками, неорганізованість молодіжної громади та відсутність рівного доступу до освіти.

Переважає більшість опитаних проживають у невеликих містах та селах і пов'язують проблеми, що виникають, із масовим відтоком молоді з населених пунктів (78%). Найбільш вагомими причинами такої ситуації є: низька якість життя в цілому, обмежений доступ до якісної освіти, відсутність підтримки молодіжних ініціатив місцевою владою, неорганізованість молодіжної громади та відсутність позитивних молодіжних лідерів. Очевидно, що проблеми, пов'язані з міграцією молоді з міст проживання, безробіттям, зниженням якості освіти, пов'язані, в тому числі, з недоліками діяльності місцевої влади та відсутністю практики у молоді щодо відстоювання своїх прав – низький рівень соціальної активності, відсутність навичок самоорганізації та самоуправління, відсутність дієвої відповідальності

за своє життя, недостатня політична та правова культура, тощо. Пасивність молоді щодо поліпшення якості життя, рівня професійної підготовки, навчання пов'язана зі спрямованістю інтересів, насамперед, на зовнішні «маркери» успішності та якості життя — розваги, стильний одяг, гаджети тощо. Від загальної тенденції відрізняється Дніпропетровська область, де на третє місце вийшло заняття спортом (82,6%). Дотримання здорового способу життя також не є сформованою активною позицією серед опитаної молоді.

Проблеми неорганізованості молодіжної громади, відсутності підтримки молодіжних ініціатив місцевою владою, недостатнє володіння певним навичками соціальної та громадської активності спонукають до формування у молоді думки про потребу функціонування спеціалізованих молодіжних інституцій. Проблеми якості життя молоді, притаманні конкретним громадам, знайшли відображення у запиті, що його формулює молодь відносно завдань та напрямків діяльності молодіжних центрів. Молодь, по-перше, бачить необхідність розвитку молодіжної інфраструктури, а по-друге, розглядає молодіжні центри як серйозний ресурс соціального та індивідуального розвитку і, таким чином, покращення якості життя молодих людей у громаді.

Загальні тенденції у визначенні молоддю головного призначення молодіжних центрів. Близько 37% сільської молоді вбачають серед основних функцій центру «підтримку молоді в реалізації проєктів місцевої громади», діяльність, що найбільш ефективно може бути здійснена саме через громадські, неурядові організації. Значна частина сільської молоді вбачає серед основних функцій центру профорієнтаційну роботу (жінки — 37%, чоловіки — 27%)

В уявленні дорослих жителів села молодіжний центр передусім має займатись організацією дозвілля (цей вибір на першому місці і у чоловіків і у жінок), причому чоловіки в селі теж більше схильні робити вибір на користь дозвіллевої діяльності. «Активізація та навчання молоді для створення громадських організацій та об'єднань» так само вибирається найрідше, особливо респондентами чоловічої статі, що свідчить про певну недосвідченість респондентів як щодо можливостей неурядових організацій (НУО), так і їх потенціалу для громади.

Суттєвий відсоток опитаних жителів міста схильний вважати головним призначенням молодіжного центру «профорієнтаційну роботу» та «активізацію та навчання молоді для створення громадських організацій та об'єднань». На відміну від села, в місті вміння створювати і забезпечувати функціонування неурядових організацій частіше цікавить осіб чоловічої статі.

Практично аналогічна ситуація склалася і серед жителів малих міст. На відміну від сільської молоді, при виборі ними головного призначення виявилась більш виражена орієнтація на проведення вільного часу у чоловіків та дещо більш прагматична — пристосування до сучасних вимог життя, підтримка кар'єри — у жінок.

У великому місті, де молодь не відчуває дефіциту місць для проведення вільного часу, як це відбувається в маленьких містах і селах, і де вона краще обізнана з можливостями подібних центрів, молодь схильна сприймати молодіжний центр як інституцію, головним призначенням якої є «активізація та навчання молоді для створення громадських організацій та об'єднань» і «підтримка молоді в реалізації проектів місцевої громади». Окрім названих варіантів, жителі обласного центру в якості головного призначення молодіжного центру часто називали просвітницько-профілактичну роботу, а найменш вірогідним варіантом для респондентів стала профорієнтаційна робота центру.

Хоча більшість респондентів — представників громадськості — підтримують спрямованість діяльності молодіжного центру на підтримку молоді в реалізації проектів місцевої громади, опитані не завжди співвідносять це з інтересом молоді до питань розвитку місцевої громади та можливістю молодіжного центру допомогти молоді у вирішенні подібних питань. Лише третина опитаних вважають, що це те питання, з яким молодь може часто звертатись до молодіжного центру, ще третина вважають, що до певної міри працівники молодіжного центру можуть бути порадиниками і помічниками у питанні розвитку громади.

Таким чином, в громаді існує певна група людей, які вважають, що головним призначенням молодіжного центру є підвищення компетентності й активності молоді щодо реалізації проектів місцевих громад та організації громадських організацій, хоча не завжди є впевненість, що працівники молодіжного центру достатньо компетентні для проведення подібної роботи.

Молодь різного віку вважає, що молодіжні центри мають займатися, передусім, питаннями здорового способу життя (ЗСЖ) (а саме «роз'яснювальною роботою серед молоді щодо шкідливих звичок»), організацією молодіжного дозвілля та «формуванням вмінь і навичок, необхідних для сучасного життя і кар'єри». Причому респондентам-чоловікам властиві більш гедоністичні установки: вони більше схильні орієнтуватися на молодіжні центри як на місце проведення дозвілля, тоді як жінки частіше ставитимуться до відвідування молодіжного центру більш прагматично — як до можливості набути вмінь і навички для сучасного життя і кар'єри.

Суттєвим є те, що третина молоді не визначилась із оцінкою значимості однієї з основних функцій центру — стимуляції молодіжної активності та навчання для створення громадських організацій. Серед молоді села та маленьких міст ще не вповні сформувалося розуміння того, що завдяки самоорганізації і власній активності можна кардинально вплинути на якість життя в своєму населеному пункті та можливості власної самореалізації. Усвідомлення важливості роботи молодіжного центру з підтримки в реалізації громадських проєктів активізується в середовищі старших підлітків (15-17 років) і надалі має тенденцію до помірному зростанню.

Більше половини молоді, котра відвідує молодіжний центр, схильна вважати роботу зі стимуляції громадської активності, навчання, самоорганізації молоді одним із головних його завдань.

Загалом, уявлення громадськості щодо функцій і завдань молодіжного центру загалом більше відповідають очікуванням молоді, яка не відвідує центр.

Спектр діяльності центру дає можливість певною мірою оцінити аналіз відповідей на питання «Яку корисну інформацію Ви отримали у молодіжному центрі?» (рис. 4.1).

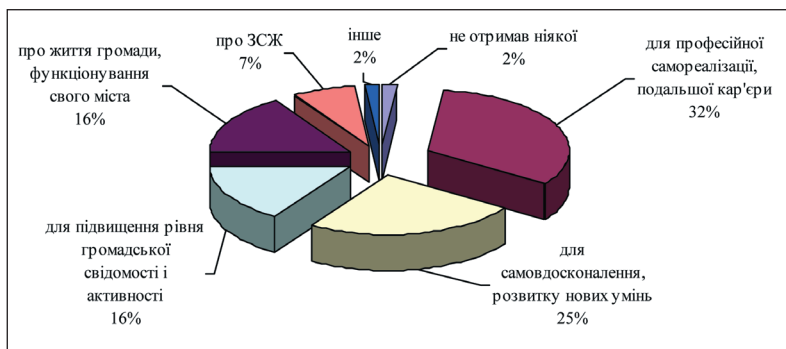

Рис. 4.1. Розподіл відповідей на питання «Яку корисну інформацію Ви отримали у молодіжному центрі?»

Ефективність роботи молодіжних центрів. Відповіді на це та попередні питання анкети досить чітко вказують, що молодь села не тільки менш поінформована, активна та менше переймається питаннями діяльності молодіжного центру. Так, окрім 57 осіб, котрі вибрали всі критерії (14,1% — всі відповіді «так»), кожен з опитаних сільських жителів не зміг визначитись щодо придатності принаймні одного-двох з критеріїв — кожен з п'яти критеріїв набрав близько 25% відповідей «важко сказати» (рис. 4.2).

Разом з тим, жителі обласного центру, котрі не відвідують молодіжний центр але знаходяться в зоні його діяльності, краще визначилися із вибором показників ефективності роботи центру. На це вказує високий відсоток відповідей «так» та мала частка респондентів, котрі не визначилися («важко сказати») чи використали імовірнісні відповіді («інколи»).

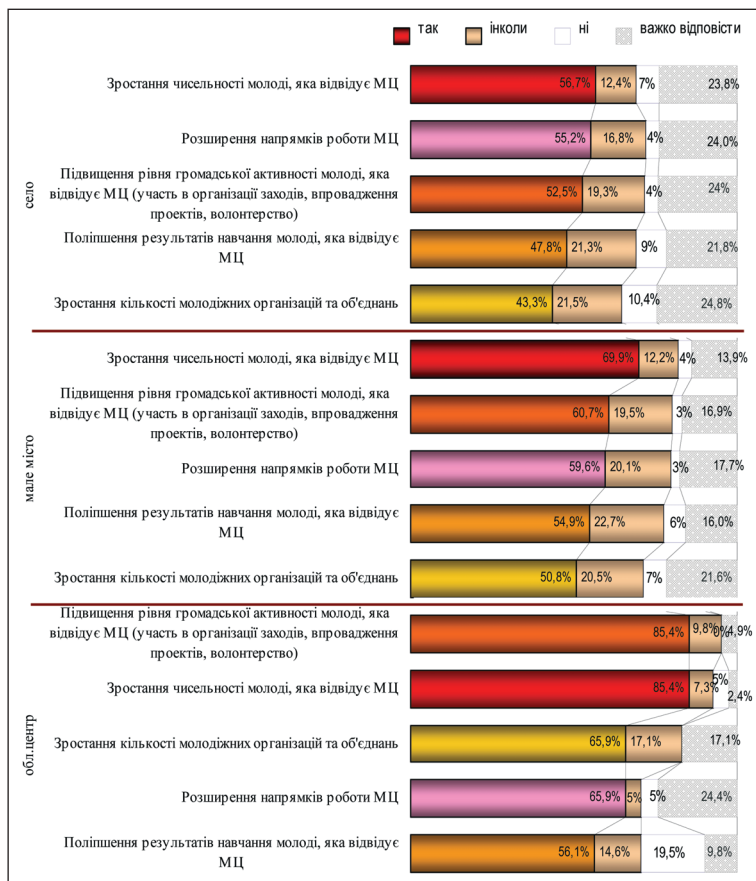

Рис. 4.2. Критерії ефективності роботи МЦ з точки зору жителів різного типу населених пунктів (група № 1, село/місто/обл. центр)

Об'єднує всю молодь, незалежно від того, в якому населеному пункті вона проживає, висока оцінка показника «зростання чисельності молоді, яка відвідує молодіжний центр» (1-2 місце). Цей показник певною мірою є інтегральним, таким, що відображає, наскільки

ки задовольняє молодіжний центр основні потреби й інтереси його відвідувачів.

Незаповненістю соціальної інфраструктури села та її недостатністю в малих містах і містечках можна пояснити і той факт, що «розширення напрямків роботи молодіжного центру» виходить на перше місце в оцінці роботи молодіжного центру молоддю села та на третє — молоддю містечок. Тоді як, в обласному центрі зі значно більш розвинutoю соціальною інфраструктурою, молодь менше переймається тим, наскільки різноманітними будуть запропоновані центром напрямки діяльності, оскільки і без молодіжного центру молодь має певний вибір в організації свого дозвілля та доступі до інформаційних і консультативних послуг.

Збільшення кількості молоді, яка відвідує молодіжний центр, для більшості опитаних служить інтегральним показником ефективності роботи молодіжного центру. Адже молодь буде приходити тільки тоді, коли заклад задовольнятиме як її першочергові потреби, так і ті, котрі розвиватимуться й усвідомлюватимуться в ході занять у центрі.

Більшість опитаних в усіх групах вважатиме роботу МЦ ефективною також за умови зростання громадської активності молоді, що свідчатиме про краще усвідомлення її відповідальності за власне життя, за ситуацію в громаді, своєму поселенні.

Підхід до вибору критеріїв для оцінки ефективності роботи МЦ практично не залежить від міри знайомства молоді і громадськості з роботою молодіжного центру, проте спостерігається певна різниця у виборі першочергових ознак ефективності залежно від:

- статі: чоловіки схильні віддавати перевагу розширенню напрямків роботи МЦ, а жінки — підвищенню рівня громадської активності молоді;
- віку: зменшується з віком цінність критерію *«зростання кількості молодіжних організацій та об'єднань»*;
- типу населеного пункту: оскільки місце проживання є фактором, що визначає міру розвитку соціально-культурного середовища.

Саме незаповненістю соціальної інфраструктури села чи її недостатністю в малих містах і містечках Черкащини можна пояснити той факт, що розширення напрямків роботи МЦ виходить на перше місце в оцінці роботи МЦ молоддю села та на третє — молоддю містечок. Тоді як у більш благополучному в плані розвитку соціальної інфраструктури обласному центрі молодь менше переймається тим, наскільки різноманітними будуть запропоновані центром напрямки діяльності.

Вплив молодіжного центру на життя громади. Ключовим фактором успішності молодіжного центру є його спроможність до співпраці з громадою як такою, існуючими у громаді інституціями та залучення їхніх ресурсів до реалізації своїх ініціатив. Співпраця з громадою проявляється у залученні до діяльності центрів волонтерів як механізму формування нових форм соціальної співпраці. Головним в діяльності молодіжного центру, його ядром є види послуг, що надаються молоді. Вибір видів діяльності молодіжного центру та відповідних послуг залежить від цільової аудиторії, ресурсу молодіжного центру та існуючих у громаді альтернативних активностей, які можуть конкурувати з активностями молодіжного центру.

Важливим активом є спроможність молодіжного центру до ефективної співпраці з закладами освіти. За умови такої співпраці центри отримують більше можливостей щодо взаємодії з молоддю, публічності, доступу до досліджень тощо. Партнерство зі школами зменшує ризик дублювання програм та може стати суттєвим чинником у мобілізації ресурсів на спільні програми. Успішність молодіжного центру значною мірою залежить від того, наскільки активно молодь приймає участь у діяльності центру та тих видів активності, що пропонуються центром — наприклад, молодіжний центр пропонує послуги, що стосуються додаткових форм навчання, покращення психічного здоров'я молоді тощо.

Соціальні служби, що діють у громаді, виграють від співпраці з молодіжними центрами та іншими соціальними програмами, отримуючи можливість комплексного вирішення завдань. Потенціал молодіжного центру щодо забезпечення широкого спектру соціальних послуг громаді надає центру додаткові можливості отримання ресурсів від самої громади. В залежності від вибраної моделі молодіжного центру, можуть бути розроблені спільні програми, наприклад, розвиток професійних навичок, тренінги, програми для молодих батьків, програми профілактики підліткової вагітності тощо. Зв'язки молодіжних центрів із соціальними службами сприяють розширенню спектру послуг для громади у цілому та посиленню позицій центру у громаді і, як результат — підвищенню якості життя громади.

Збільшенню підтримки з боку громади сприяє також співпраця молодіжного центру з органами місцевого самоврядування. Завдяки такій співпраці, молодіжний центр отримує доступ до участі у муніципальних проектах та програмах, спрямованих на розвиток громади. Практика показує, що завдяки формуванню широкого кола партнерів, молодіжний центр може стати громадським ресурс-

ним центром не тільки для жителів окремого населеного пункту, а й для жителів прилеглих сіл.

Молодіжні центри як інституції мали на меті реалізацію запиту місцевої громади на забезпечення свого майбутнього — побудову позитивних життєвих перспектив та захищеного старту молоді. Разом з тим, вирішуючи це завдання, молодіжні центри стали каталізатором та «реалізатором» соціальних ініціатив у громаді. Центр допомагає молодим людям перевести питання особистісної та професійної самореалізації із проблемного на задачно-процесуальний рівень і таким чином, сприяє перетворенню проблеми в задачу зі структурованими етапами її реалізації.

Молодь, яка отримує в молодіжному центрі та інших організаціях досвід соціального життя, позбавляється синдрому «навченої безпорадності», її локус контролю зміщується в бік інтернальності, тобто вона бере на себе більше відповідальності за особисте життя і стан справ у громаді, своєму населеному пункті.

Серед найбільш очевидних впливів молодіжного центру на громаду — розширення волонтерства серед молоді та громади в цілому; створення та підтримка діяльності місцевих ЗМІ; тенденція до позитивних змін у поведінці молоді; зміни у ставленні до молоді у громаді на більш позитивне. Молодіжні центри перетворюються на вагому частину місцевої соціальної інфраструктури, що представляє інтереси молоді. Вони фактично є як ресурсом розвитку молоді, так і ресурсом соціально-економічного розвитку громади в цілому, а також каталізатором розвитку громадянського суспільства. По суті молодіжні центри є чинником, що підвищує привабливість даної громади щодо реалізації проєктів розвитку та інвестиційних проєктів.

4.2. Часовий чинник оцінки якості буття в мешканців мегаполісів і невеликих міст

Метою нашого дослідження є вивчення особливостей і динаміки розвитку способу і якості життя сучасної студентської молоді з різних місць проживання. **Об'єктом** дослідження є сучасний спосіб і якість життя як динамічна сторона усталеного способу взаємодії людини з оточуючим середовищем. **Предмет** дослідження — особливості організації способу життя студентами у мегаполісах і невеликих містах. Очевидною є відмінність у житті студентів, що навчаються в якісно різних населених пунктах. Однак, питання щодо специфіки відмінностей на сьогодні є відкритим.

Перш ніж розглядати результати емпіричного дослідження щодо оцінки часу у способі організації життя в сучасних студентів, про-

аналізуємо відмінності життєукладу мешканців малих міст і мегаполісів у сучасній літературі. Так, в більшості випадків виділяють такі групи характеристик:

- економічні (заробітна платня, ціни на товари, їжу, послуги і т.п.);
- екологічні (фактори, що впливають на здоров'я людини);
- культурні (мистецькі події, театри, музеї й інше);
- інформаційні (можливість доступу до інформації, інформаційне навантаження);
- соціальні (кількість і якість соціальних зв'язків, специфіка й різновид соціальних груп);
- психологічні (в більшості випадків мається на увазі мотиваційно-потребова сфера).

Заробітна платня у мегаполісі є суттєво вищою, в той же час значно вищими є й ціни на товари місцевого виробництва (в основному, продукти харчування) й на використовувані послуги, кількість яких є значно більшою.

Найчастіше до однозначно негативних явищ мегаполісу відносять екологічні проблеми, серед яких найпершою вважається шкідливість повітря. Викиди шкідливих речовин на численних виробництвах, надвелика кількість автомобілів у зв'язку зі значною щільністю населення і, як наслідок, затори та пробки. Шкідливі викиди, помножені на малий обсяг дерев, призводять, за даними екологів і медиків, майже до катастрофічної ситуації.

Також серед проблем:

- якість продуктів харчування: ГМО, харчові добавки, неналежна якість сировини, як переконують екологи і журналісти, також призводять майже до катастрофічної ситуації;
- перевантаженість джерел електромагнітних випромінювань;
- максимальна відірваність від природного середовища.

Даний перелік можна продовжувати.

Культурні характеристики мегаполісів відносять до їх позитивних якостей. Очевидно, що кількість і якість мистецьких подій тут значно більша, ніж у малих містах. У той же час, часто-густо можна спостерігати засилля «штампованих», комерціалізованих, чужорідних культурних продуктів.

Що до інформаційної складової, то на сьогоднішній момент у зв'язку із впровадженням Інтернету можна говорити про поступове вирівнювання можливостей у доступу до інформації. З інформаційним навантаженням ситуація дещо складніша. З одного боку, інформаційний простір майже однаковий (телебачення, радіо, Інтернет), з іншого — залучаються до нього у мегаполісі значно більше,

а, отже, й навантаження є більшим. Частково ми довели дану гіпотезу в емпіричному дослідженні (див. нижче).

Соціальна група характеристик у малому місті є досить специфічною. Згідно [14, с. 150-153], виділяються такі явища:

1. Сильний (порівняно з мегаполісом) неформальний соціальний контроль, коли «усе на виду». Його зниження у мешканців мегаполісу призводить до появи почуття анонімності у побуті, наслідком чого стає девіація поведінки.
2. Сильна неформальна соціальна підтримка. Тобто, щось/когось влаштувати або дістати.
3. Історія кожної сім'ї на виду в інших, що створює певні очікування у спільноті.
4. Процес залучення до соціальних норм є більш безпосереднім через різних мешканців міста, тоді як у мегаполісі це лише члени сім'ї і ЗМІ.
5. Наявність власного господарства, також як і в інших, призводить до більш адекватного почуття власності або розмежування свого і чужого.
6. Середовище малого міста різноманітне і співмасштабне людині.
7. Спілкування мешканців малих міст на відміну від мешканців мегаполісів гетерогенне, тобто включає досить широке коло різних шарів суспільства.
8. У мегаполісі значно більший вибір професійної зайнятості.

Також, цікава порівняльна таблиця соціально-психологічних характеристик міститься у [12] (див. табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Порівняльні соціально-психологічні характеристики мешканців мегаполісу і малого міста

Явище	Мешканці мегаполісу	Мешканці малого міста
соціальні ситуації	непередбачуваність і розмаїття	невелика кількість і передбачуваність
особистість	протирічність, невротичність	цільність, стійкість, традиційність
публічне життя	уніфікація	традиції
приватне життя	вибірковість	традиції
знання	екстенсивне (дещо про все)	інтенсивне (про дещо глибоко)
ідентичність	особистісна	групова
співвідношення приватного і суспільного	розщеплення	нерозривність
вибір співрозмовника	широкий	обмежений

формальне спілкування	стандартизація і регламентованість, жорсткі норми	ритуалізація, стабільність
неформальне спілкування	відсутність зовнішніх норм, вибірковість, просторово-часовий дефіцит	ритуалізація, стабільність, просторово-часовий профіцит

Нарешті, щодо мотиваційно-потребової сфери, вважається [див. наприклад, 14], що мешканці мегаполісу мають значно більший вибір пропозицій споживання, а, отже, більше потреб. Навіть стиль споживання якісно інший — досить часто це «споживання заради споживання».

Результатами такої соціально-психологічної й інформаційно-екологічної ситуації у мешканця мегаполіса стають почуття самотності, хронічна втома, депресія тощо.

Ще однією суттєвою відмінністю у способі життя мешканців малих міст є, за дослідженнями Т.В. Семенової [11], темп або темпоритм як особливий тип відчуття міського ритму життя, що виражається, насамперед, у середній швидкості пішоходів. Більше того, провінційність або «містечкова» ментальність (в даному випадку як синонім малого міста) складається з двох компонентів — міський простір, який найбільш виражений у центрі міста й міський час, тобто значуще для мешканця минуле й сучасна динаміка міста.

В багатьох сучасних дослідженнях показано, що міський простір мегаполісу сприймається фрагментарно і дискретно (К. Лінч, О.В. Рудоміно-Дусятська й інші). Більше того, його мешканці в середньому взагалі досить рідко бувають у культурному центрі власного міста. А такий спосіб пересування як метрополітен, хоч і вважається досить зручним, тим не менш чи не найбільше сприяє фрагментації міста¹.

Разом з тим слід відзначити існування певної термінологічної неузгодженості щодо досліджень психологічних аспектів часу. Так, досить часто для позначення тих самих явищ різні дослідники використовують терміни «відчуття», «сприймання», «почуття», «переживання», «оцінка», «усвідомлення» тощо. Навіть, у такій фундаментальній праці як [4] в описі емпіричних досліджень з одного боку йдеться про *переживання* часу, а каузометричним методом вимірюється суб'єктивна *оцінка* значущості життєвих подій і між-подійних зв'язків.

Ґрунтуючись на описаному теоретичному підході, ми розробили методику збору емпіричного матеріалу, що є модифікацією відомої проективної техніки незавершених речень (Д. Сакс і С. Леві). Рес-

¹ Яскравою метафорою даного виду транспорту є **портал** — місце переміщення у різні точки всесвіту.

понденту пропонується продовжити нейтральні речення, які стосуються певної сфери життя. Залежно від спрямованості відповідей можна схарактеризувати систему ставлень досліджуваного.

В нашому варіанті респондентам пропонувалося продовжити речення, що однаково починалися. Дані речення були розподілені на групи (по 10) відповідно до виділених складових компонентів якості життя: привабливості («В майбутньому я буду...»; «Я хочу...»), реалістичності («Я можу...»), ризикованості («Я боюся...»). Після виконання даної частини завдання ми пропонували впорядкувати записане за ступенем особистісної важливості, тобто визначали неререфлексований і рефлексований пріоритети.

За допомогою даної методики ми отримали дані, на основі яких формували не тільки профіль суб'єктивної оцінки якості життя кожного конкретного респондента, але й узагальнені профілі студентів 1-го курсу, 5-го курсу стаціонарної форми навчання, 3-го курсу заочної форми навчання й повної вибірки в цілому.

Дослідження проводилися в одному з ВНЗ м. Києва зі студентами економічних спеціальностей у 2008-2009 роках. Загальна сукупність вибірки складала 155 студентів, з них 51 з 1-го курсу, 52 випускника і 52 «заочника».

Серед отриманих даних звертає на себе увагу наступне:

1. До інформаційної сфери нами відносилися вислови, спрямовані на об'єкти, пов'язані з інформаційним простором, наприклад, можливість «багато грати на комп'ютері», страх «поламки комп'ютера». До міжособової сфери ми включали вислови респондентів, в яких вказувалися значущі інші. Серед цих тверджень можна вказати, зокрема, на такі: хочу «мати вірну подругу», «зустрітися з друзями»; можу «бути вірною», «впливати на інших»; буду «допомогати батькам», «мати чоловіка», «піклуватися про близьких»; боюсь «втратити близьких» тощо. Освітнє середовище характеризувалося спрямованістю вислову на навчання, студентське життя, ВНЗ. Наприклад: боюся «здавати екзамени», «що мене відрахують з ВНЗ»; хочу «мати вищу освіту», «успішно здати сесію»; можу «навчатися в університеті», «зробити домашнє завдання»; буду «постійно вчитися новому». До побутової сфери нами були віднесені речення, подібні до наступних: буду «мати великий будинок», «мати машину», «сьогодні добре спати»; можу «водити машину», «гарно провести вихідні», «заробляти гроші»; боюся «попасти в ДТП», «залишитися без житла», «стоматолога» тощо. Природними ми вважали твердження, в яких зосереджено увагу на природних явищах чи процесах, зокрема це: можливості «багато пити», «милуватись природою», «мати домашню тварину»; бажання «бути здоровим», «щоб була весна», «довго

жити», «мати тварину»; страхи смерті, «втратити зір», захворіти, павуків тощо. До професійної сфери відносились речення, в яких фігурує проблема праці та професійного розвитку, у тому числі: мета, можливості і бажання «знайти роботу», «працювати за спеціальністю», «мати хорошу роботу», а також страхи, що цього не трапиться. До соціального середовища ми відносили речення, пов'язані з набуттям чи підтриманням соціального статусу: «мати літак», «бути поважним», «досягти успіху», «щоб любили красиві жінки», «щоб був мир у всьому світі», «щоб не було війни», хуліганів і т.д. Нарешті, сфера власного Я пов'язується зі страхами «бути нещасливим», «невпевненим», «помилитись»; бажаннями й можливостями «бути щасливим», «бути хорошою людиною», «досягти мети», «думати» й т.п.

2. Інформаційний простір майже не представлений в складових життєдіяльності молоді, що навчається. Лише декілька студентів вказували на можливості працювати в Інтернеті й пограти у відеоігри, цілі — «апгрейдити» комп'ютер й ризик його поламки. Звідси, зокрема, можна констатувати, що інформаційний простір є несуттєвим в суб'єктивній оцінці якості життя студентською молоддю. Тобто він не викликає інтересу, не є середовищем можливостей для реалізації цілей, не є небезпечним.

З іншого боку, в багатьох публікаціях із соціології й соціальної психології зазначається його велика важливість в організації життя суспільства в цілому й окремого індивіда. Даний парадокс потребує додаткового вивчення. Однак, ми припускаємо, що інформаційний простір сприймається студентами як умова чи факт їхнього існування, подібно до фізичного простору, до того, що у людини є дві ноги і дві руки й т. ін.

3. Значущість сфер розвитку особистості за інтегральним показником наступна. Відзначимо, що в усіх складових інтегральної характеристики якості життя домінує з великим відривом від інших побутових середовищ, на другому місці стоїть сфера міжособистісних стосунків. Разом ці показники складають більше 50%. При чому максимальних значень побутова і міжособистісна сфери буття сягають у можливостях студентів (35,3% і 29,4% відповідно), а в цільовому полі вони майже зрівнюються — 23,8% й 23,0%. Останнє місце (не враховуючи інформаційного середовища, про яке йшлося вище) посідає природа.

В той же час, у відношенні до соціального і природного середовища спостерігаються суттєві коливання складових інтегрального показника. Так, цілі у соціальних досягненнях представлено у 1,5 рази більше, ніж бажання, й у *6 разів більше*, ніж можливості (відповідно 18,6%, 12,0% і 3,2%). Стосовно природи спостерігаємо дещо зво-

ротну ситуацію — бажань щодо неї майже в 4 рази більше, ніж цілей і можливостей.

Найбільш гармонійними, тобто близькими за значеннями складових інтегральних характеристик суб'єктивної оцінки якості життя, є середовища освіти і власного Я. Їх максимальне коливання складає 3%. Так, зокрема, можна констатувати, що ці сфери є найбільш якісними в життєдіяльності студентів — учасників дослідження.

4. За показником ризику середовища розмістилися наступним чином. На першому місці з великим відривом йдуть природні небезпеки — більше третини усіх ризиків. Ці результати підтверджують загальну думку, сформульовану у вступі даного підрозділу про протиставлення людиною себе природі. Слідом розмістилися міжособові взаємини — майже чверть. Поєднуючи цей коефіцієнт з високим інтегрованим показником суб'єктивної оцінки якості життя у даній сфері можна припустити підвищену тривогу, пов'язану з невпевненістю щодо неї. Найменше негативних очікувань в студентської молоді викликає професійне середовище — трохи більше 1%. Але це є цілком логічним, оскільки в більшості випадків студенти недостатньо до нього залучені.

В нашому дослідженні використовується календарний час, що розглядається своєрідним ресурсом, який кожна людина витрачає більш-менш специфічно, а спосіб життя проектується в кількісне навантаження різних типів витрат. В ході проведення ми просили респондентів оцінити середній час, що вони витрачають в тиждень на різні задалегідь задані напрямки діяльності.

Вибірка досліджуваних складала 142 студенти вищих навчальних закладів м. Києва (група 1) та 73 студенти вищих навчальних закладів м. Ужгорода (група 2). З них 112 юнаків і 113 дівчат.

У першу чергу ми оцінювали адекватність оцінки, яка визначається співвідношенням між загальною сумою годин на тиждень, які за суб'єктивною оцінкою витрачаються респондентом, і реальною кількістю годин — 168. Середній показник для першої групи становив 1,26 або майже 212 годин у тижні, тоді як для другої групи він значно нижчий — 1,08 або близько 180 годин. Різниця між ними є статистично значуща на рівні менше 1%.

Окрім середньої оцінки було б цікаво проаналізувати кількісні розподіли респондентів у досліджуваних групах за рівнем адекватності оцінки часу. Тому ми виділили п'ять рівнів, значення яких показано у таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

Рівні адекватності оцінки часу

№ і назва рівня	Відсоток реального часу	Кількість реального часу
1-й рівень «надпрофіцитний»	менше 80 %	менше 134 год.
2-й рівень «профіцитний»	від 80 % до 90 %	від 134 до 151 год.
3-й рівень «адекватний»	від 90 % до 110 %	від 151 до 185 год.
4-й рівень «дефіцитний»	від 110 % до 120 %	від 185 до 202 год.
5-й рівень «наддефіцитний»	більше 120 %	більше 202 год.

Очікувано ми отримали результати, зазначені у табл. 4.3. Основну кількість оцінок в групі мешканців мегаполісу зосереджено на п'ятому рівні (52%), в якому часу для справ («для життя») необхідно значно більше ніж його дано. Цей показник більш ніж у два рази перевищує показник адекватної оцінки в даній групі (24%) і майже у десять разів відповідний показник у досліджуваних з невеликих міст (всього 5,5%). В останніх основна кількість оцінок зосередилася саме на третьому рівні, тобто на рівні адекватності (більше 75%). Відповідно, «надпрофіцитний» рівень оцінки часу є значно нижчим від аналогічного показника мешканців невеликих міст (7% проти 12%).

Таблиця 4.3

Розподіл оцінок часу за рівнями адекватності

Рівні	% групи 1	% групи 2
1. «надпрофіцитний»	7,14	12,33
2. «профіцитний»	3,57	5,48
3. «адекватний»	24,29	75,34
4. «дефіцитний»	12,86	1,37
5. «наддефіцитний»	52,14	5,48
Всього	100,00	100,00

В цілому маємо наступні особливості розподілів адекватності оцінки часу в досліджуваних групах (рис. 4.3). В першій групі домінує дефіцитний у часовому контексті спосіб життя, тоді як у другій групі переважає адекватність, а «профіцитний» спосіб у два рази перевищує «дефіцитний». Отримане підтверджує теоретичні дані [наприклад, 11; 12].

Рис. 4.3. Кількісний розподіл за рівнями оцінки часу

У значній кількості публікацій констатована особливість вважається причиною постійної напруженості (стресовості) мешканців мегаполісу, наслідками якої стають хронічна втома, депресія, психосоматичні захворювання. Однак, актуальним на сьогодні є питання — чим можна пояснити таку специфіку першої групи? Цікавим є факт вирівнювання (як вказувалося вище) насиченості інформаційного простору у мегаполісі і невеликому місті. Тобто, якщо раніше її відносили до основних причин напруженості життя у мегаполісі, то на сьогоднішній день можна зазначити майже повну ідентичність:

- теле- і радіопростору (більше того, в силу специфіки географічного розміщення в Ужгороді цей простір є ширшим ніж у Києві);
- можливостей доступу до Інтернету;
- можливостей мобільного зв'язку;
- наявності і кількості об'єктів візуальної реклами у громадських місцях.

Ми пропонуємо гіпотезу, згідно якої специфіка способу життя мешканців мегаполісів і малих міст полягає не в особливостях середовища, але у відмінностях уставленого способу взаємодії людини з різними типами оточуючих середовищ, що знаходить своє кількісне відображення в оцінці власного бюджету часу.

В теоретичній моделі [13] було виділено наступні середовища: культурне; природно-ландшафтне; освітнє; буденне; соціальне; міжособистісне; професійне; інформаційне.

За сферами діяльності емпіричним шляхом нами були виокремлені наступні напрямки: сон; домашні справи; дорога; професійна

діяльність; навчання; хобі; спілкування з рідними; спілкування з друзями; активні ігри; пасивні ігри; перегляд ТБ і відео; читання худ. літератури; читання публіцистики; читання спец. літератури.

Отже, зв'язок між ними можна представити у вигляді таблиці 4.4.

Таблиця 4.4

Зв'язок між напрямками діяльності і середовищами буття

середовище	напрямки діяльності
культурне	читання худ. літератури, відвідування концертів, вистав тощо
природно-ландшафтне	---
освітнє	навчання, читання спец. літератури
буденне	сон, домашні справи
соціальне	дорога
міжособистісне	спілкування з рідними, друзями
професійне	професійна діяльність
інформаційне	дорога, читання публіцистики, перегляд ТБ, відео

Література

1. Albert S. Time, memory and affect: experimental studies of the subjective past // Study of time III / Ed. by J.T. Frazer et al. — NY : Springer, 1978. — P. 269-290.
2. Баранов А.В. Социально-демографическое развитие крупного города / А.В. Баранов. — М., 1981. — 191 с.
3. Башкова С.А. Особенности образа будущего у старшеклассников больших и малых городов : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Светлана Александровна Башкова. — Москва, 1999. — 152 с.
4. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кроник. — 2-изд., испр. и дополн. — М. : «Смысл», 2008. — 267 с.
5. Ковалев В.И. Провинциальная жизнь как предмет житейской рефлексии и междисциплинарного исследования // Міжнародний науково-практичний семінар «Проблеми провінціології» 4-6 листопада 1996 р. Збірник тез і матеріалів. — Чернівці, 1996. (Перевидання — 2006). — С. 9-14.
6. Kluckhohn F.R. Dominant and variant value orientation / С. Kluckhohn, Н. Murray, D. Sneider (eds.) // Personality in Nature, Society and Culture. — NY : Alfred A. Knopf inc., 1954. — P. 342-357.
7. Линч К. Образ города / К. Линч. — М. : «Стройиздат», 1982. — 328 с.
8. Мамонова О.П. Социально-культурные особенности малых исторических городов Центрального экономического района России : дисс. ... канд. геогр. наук, спец. 25.00.24 / О.П. Мамонова. — М., 2003. — 120 с.
9. Моргун В.Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування / В.Ф. Моргун // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 2. — С. 27-40.
10. Ромашко С. Пространство диалектики. Коммуникативная среда мегаполиса [Электронный ресурс] / С. Ромашко // «Российское Экспертное Обозрение». — №2 (16). — 2006. — Режим доступа : http://www.archipelag.ru/agenda/povestka/evolution/prostranstvo_goroda/kommunikativnaya_sreda_megapolisa/
11. Семенова Т.В. Теоретические и прикладные аспекты социально-психологического исследования городской ментальности : дисс. ... докт. психол. наук, спец. 19.00.05 / Т.В. Семенова. — Казань, 2007. — 410 с.

12. Циси. Сравнительная социопсихологическая характеристика мегаполиса и малого города [Электронный ресурс] / Циси. — Режим доступа : http://community.livejournal.com/anthropology_ru/48351.html
13. Швалб Ю.М. Эколого-психологический подход к определению категории «качество жизни» // Актуал. пробл. психології. — Т. 7. — Вип. 15. — К. : «Логос», 2008. — С. 313-319.
14. Штейнбах Х.Е. Психология жизненного пространства / Х.Е. Штейнбах, В.И. Еленский. — СПб. : «Речь», 2004. — 239 с.

Розділ 5. ІНДИВІДНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ

5.1. Ставлення особистості до свого фізичного розвитку та здоров'я як чинник оцінки нею якості життя

В останні роки змінюються пріоритети у дослідженні чинників та показників якості життя. Разом з традиційно досліджуваними чинниками, які відображають об'єктивні соціально-економічні процеси у суспільстві, почали досліджуватися чинники, які мають суб'єктивний характер і стосуються активності людей щодо обставин свого життя. У таких розробках досить часто фіксується недостатньо активна особистісна позиція в організації свого життя, існування значного розриву між мотивацією споживання (у широкому розумінні — включно з бажанням забезпеченості, захищеності) і мотивацією активного перетворення, зміни способу життя. Наприклад, опитування, проведені психологами Санкт-Петербурзького університету, показали, що інтенсивність бажання мати гарне житло, харчування не врівноважена настільки ж інтенсивним бажанням активізувати для цього засоби досягнення цих благ — змінити роботу, почати працювати по-іншому, підвищити свою кваліфікацію, освіту і т.д. [5]. Дослідники констатують наявність у досліджуваних установки «вивченої безпорадності», тобто придбаних в ході життя навичок перекладання відповідальності за своє життя на соціальне оточення.

Суб'єктивні чинники якості життя, вочевидь, можна виділити, розглядаючи її найважливішу складову — рівень здоров'я та фізичного розвитку людини. Добре відомо, що усі інші складові якості життя такі, наприклад, як добробут, якість соціальної сфери, природно-кліматичні умови тощо, відступають на задній план, якщо не збережене людське здоров'я.

Психологія тлумачить «фізичну складову» якості життя більш широко, у порівнянні з іншими науками, наголошуючи на безпосередньому впливі не тільки здоров'я, а всього комплексу онтогенетичних характеристик людини, зокрема вікових, соматичних на якість життя. Саме психологічні дослідження здебільшого встановлюють залежність якості життя від психосоматичних розладів, вікових змін організму тощо.

Б.Г. Ананьєв виділив феномени впливу якості життя сучасної людини на розвиток її соматичних властивостей. Як приклад такого впливу він розглядає акселерацію розвитку тілесних, метаболічних, фізіологічних характеристик у підлітковому віці, уповільнення їх

інволюції у похилому віці. Чинниками такого впливу є покращення умов життя та їх безпосередній вплив на організм людини, а також підвищення у зв'язку з цим активності людини як суб'єкта діяльності та особистості [1].

Однак питання активності, щодо свого фізичного розвитку, її мотивації як чинник оцінки якості життя досі не досліджувалися. Особливої значущості вони набувають у період зрілості, найбільш продуктивний як для суспільства, так і для самої особистості.

Питання мотивації вказаної активності є дуже важливим, оскільки в нинішніх умовах, коли імідж, стандарти фізичної привабливості та здоров'я займають високе місце серед критеріїв оцінки та самооцінки людей у різних сферах соціального життя, активність щодо власного тіла часто зумовлена саме цими стандартами. При цьому залишається не вивченим як прагнення мати гарне тіло чи здоров'я та зусилля, які людина прикладає для його реалізації, впливають на оцінку нею якості свого життя.

Інші питання активності щодо свого фізичного розвитку постають гостро також для тих контингентів громадян нашої країни, які за об'єктивними показниками якості життя займають доволі низьке місце у соціальній структурі — інвалідів, пенсіонерів, загалом людей із розладами здоров'я та фізичного стану. Вони пов'язані не з іміджем та соціальними вимогами, а з пошуком шляхів підвищення якості та стандартів життя в складних умовах сьогодення.

Ще один важливий момент для проведення дослідження полягає у розумінні значущості тілесного обліку для розвитку особистості. Тілесні характеристики людини завжди стають об'єктом пізнання та переживання. Люди так чи інакше ідентифікуються з тілом, його характеристики практично завжди входять в Я-концепцію. Тілесно-організмичні розлади не тільки безпосередньо впливають на погіршення якості життя, але й опосередковано через зміну самовідношення, емоційно-оцінної складової Я-концепції. Замикаючись на своїх проблемах, людина звужує контакти, шукає розради у стимуляторах, відмовляється від побудови довгострокової життєвої перспективи.

Практична значущість та нерозробленість проблеми зумовили мету дослідження, яка полягала у встановленні впливу ставлення особистості зрілого віку до свого здоров'я та тілесного розвитку на оцінку нею якості життя. Для досягнення мети дослідження вирішувалися наступні завдання:

1. Визначити поняття фізичного розвитку як об'єкта психологічного дослідження

2. Виділити систему мотиваційних чинників, які характеризують ставлення особистості до свого фізичного розвитку та характеристики активності людини як суб'єкта власного фізичного розвитку. Емпірично вивчити їх прояви.

3. Визначити критерії оцінки та показники якості життя, релевантні меті дослідження

4. Встановити залежність оцінки якості життя від внутрішніх та зовнішніх, мотиваційних та поведінкових показників активності людини щодо свого фізичного розвитку.

Поняття фізичного розвитку людини визначено у медико-психологічних та психофізіологічних дослідженнях. Показники фізичного розвитку включають зміни морфологічних (тіло та особливості його будови) та функціональних (здоров'я, яке обумовлене фізіологічними властивостями та станом організму) характеристик тіла [14, с. 958-964]. Однак, психологи наголошують на тому, що тіло та здоров'я людини це не тільки безпосереднє функціонування організму у його об'єктивних характеристиках, а й його відображення самою людиною в контексті її соціального існування. Наприклад, тіло може оцінюватися самою людиною та соціумом за певними естетичними канонами, а здоров'я як необхідне для виконання фізичної праці. Таким чином буття людини у соціумі та його специфіка визначають умови існування людини як тілесної істоти, систему смислів, пов'язану з фізичним розвитком. Звідси виділяється проблема внутрішніх чинників, мотивації активності особистості щодо свого фізичного розвитку.

Ця проблема по-різному вирішується у західній і вітчизняній психології, оскільки вони виходять із різних методологічних засад у вивченні особистості. В західних дослідженнях, які переважно розглядають особистість як таку, що пристосовується до зовнішніх і внутрішніх впливів, виділяються зовнішні, окремі внутрішні та поведінкові чинники активності щодо тіла та фізичного розвитку [15; 16; 17]. Наголошується, що під їх впливом тіло та здоров'я усвідомлюється та змінюється відповідно до соціальних очікувань, які далеко не завжди відповідають об'єктивній необхідності фізичного розвитку

У вітчизняній психології реалізується ідея активності особистості у ставленні до свого тіла в контексті життя та діяльності. Підкреслюється, що людина прикладає зусилля до розвитку своїх тілесних можливостей заради досягнення певних життєвих цілей, які варіюють за своїм змістом та зв'язками із життєвою перспективою, виокремлюються вищі, суб'єктні мотиви фізичного розвитку в процесі реалізації життєвого шляху [4; 9; 12].

На основі розгляду вказаних підходів нами була сформульована наступна гіпотеза дослідження. В умовах, коли турбота про фізичний розвиток особистості є запорукою життєтворчості, суб'єктного самоздійснення, реалізації суто людських смислів у життєдіяльності, така турбота стає окремим чинником високої оцінки якості свого життя. Якщо ж високий рівень фізичного розвитку пов'язаний із досягненням прагматичних вузько особистісних цілей, які гальмують самоздійснення людини на її життєвому шляху, то гармонійне тіло та гарне здоров'я не спричиняють високу оцінку якості свого життя.

Для перевірки цієї гіпотези треба було виділити систему внутрішніх, мотиваційних чинників активності щодо фізичного розвитку, встановити, в якій спосіб мотивація фізичного розвитку пов'язана із життєвими планами та розгортанням цілісного життєвого шляху особистості. Вирішуючи це питання, ми звернулися до проблеми суб'єктивної детермінації життєвого шляху, намагаючись виділити серед внутрішніх чинників його розгортання такі, які можуть зумовлювати турботу дорослої людини про своє здоров'я та фізичний розвиток.

Проблема суб'єктивної детермінації життєвого шляху розкривається у вітчизняній психології як проблема активності людини відносно свого життя. Вона розробляється у двох основних напрямках. Перший, який започаткувала школа Б. Г. Ананьєва [2; 7; 11], стосується активності людини щодо окремих моментів, етапів, подій життєвого шляху. Другий, представлений працями К. О. Абульханової-Славської [1], С. Л. Рубінштейна [10], Д. О. Леонтьєва [6], Т. М. Титаренко [13], звертається до питань активності людини як суб'єкта цілісного життєвого шляху.

При цьому обидва напрямки аналізують складові суб'єктивної регуляції життєвого шляху — мотиваційно-сміслові утворення, які спонукають та регулюють активність особистості в процесі плину її життя.

Б. Г. Ананьєв розглядає активність людини в межах життєвого шляху як таку, що його послідовно розбудовує. Вона проявляється у всіх видах соціально заданої практики — навчанні, праці, дозвіллі, визначаючи індивідуальну своєрідність та ефективність цієї практики як для суспільства, так і для самої особистості. Саме у цьому контексті розглядаються внутрішні чинники фізичного розвитку. Наприклад, у дослідженнях Б. Г. Ананьєва [2], О. Ф. Рибалко [11] показано, що у діячів науки та мистецтва активна творча діяльність на пізніх етапах життєвого шляху протистоїть процесу старіння. Таким чином, під впливом суб'єктивних чинників життєвого шляху

збільшується варіативність проявів соматичних властивостей у період старіння.

Представниками школи Б. Г. Ананьєва, іншими науковцями підкреслюється роль власної активності людини на ранніх та пізніх етапах життєвого шляху щодо свого фізичного розвитку.

У дослідженнях Н. О. Волкової [3], Т. Л. Миронової [8], Д. Шапки, Д. Кітінга [18] виявлено індивідуальні відмінності у змісті та напрямку саморегуляції підлітками своїх тілесних властивостей залежно від мотивів навчальної та інших видів діяльності. Наприклад, за даними Д. Шапки та Д. Кітінга значущість тих чи інших тілесних якостей (зовнішність, фізична форма тощо) і спосіб їх регулювання (маскування, розвиток) залежить від домінування соціальних або особистісних мотивів у житті підлітка.

О. Ф. Рибалко розглядає вплив мотивації життєдіяльності на усвідомлення та керування своїми фізичними властивостями у похилому віці [11]. Позиція, яку людина займає щодо виходу на пенсію, визначає вибір перспективи подальшого життя — знизити соціальну активність відповідно до нового соціального статусу чи продовжувати вести активний спосіб життя, стверджуючи таким чином свою особистість. Залежно від такої позиції людина по-різному відображає свої тілесні якості, іноді переоцінюючи їх (наприклад, сексуальні можливості), а також свідомо регулює своє тіло (розвиває за допомогою фізичних вправ, підтримує через загальну високу соціальну активність).

В іншому аспекті вивчається проблема активності людини відносно свого життя в межах суб'єктно-діяльного підходу, підвалини якого були закладені у радянській психології С. Л. Рубінштейном [10]. С. Л. Рубінштейн у своїй концепції особистості як суб'єкта життєвого шляху розвиває ідею активності особистості відносно власного життя в цілому, коли суб'єкт організує та структурує своє життя, регулює його хід, обирає та реалізує обраний напрям. В сучасних дослідженнях, виконаних в межах суб'єктно-діяльного підходу, особлива увага приділяється суб'єктній активності, яка розуміється як притаманний особистості спосіб об'єктивації, самовираження (у діяльності, спілкуванні, життєвому шляху в цілому) відповідно до її вищих потреб.

За Рубінштейном суб'єктний потенціал людини в організації свого життя особливо яскраво проявляється у критичні моменти життя, коли відбуваються події, що змінюють його плін. Подія змінює повільно еволюціонуючий хід життя, стає певною віхою життя. До подій С. Л. Рубінштейн відносить поворотні моменти, етапи життєвого шляху, пов'язані з прийняттям суб'єктом такого рішення, яке

надовго визначає подальший життєвий шлях. У будь-якій ситуації завжди є альтернативні варіанти — підкоритися обставинам, прийняти їх вимоги та обмеження (іноді нехтуючи своїми цінностями, прагненнями, почуттями) заради підтримання фізичної чи психологічної рівноваги, чи спробувати підкорити обставини собі, зберігаючи та стверджуючи свою людську сутність.

Зазначимо, однак, що представники суб'єктно-діяльнісного підходу не виділяють як предмет окремого дослідження вплив життєвої позиції суб'єкта на його активність щодо свого фізичного розвитку. Залишається не з'ясованим чи актуалізуються у свідомості суб'єкта проблеми власних фізичних можливостей, коли мова йде про прийняття та здійснення доленосних рішень.

Крім того, при реалізації обох вказаних підходів до розробки проблеми суб'єктивних чинників регуляції життєвого шляху та їх зв'язку з активністю щодо свого фізичного розвитку поза увагою залишився період зрілості, хоча зрозуміло, що він є вирішальним для збереження здоров'я людини в подальшому житті. Ставлення зрілої людини, яка знаходиться на піку своїх інтелектуальних та фізичних можливостей, до свого здоров'я та фізичних можливостей здійснює величезний вплив не тільки на її працездатність, але й на розгортання цілісної структури її життєвого шляху. Завдяки цьому таке ставлення може виступати важливим чинником оцінки якості життя.

Приступаючи до розробки вказаного аспекту проблеми, ми виділили два питання. Перше полягає у визначенні особливостей ставлення зрілої людини до фізичного розвитку в процесі реалізації буденних обставин життя (професійної діяльності, дозвілля), коли ці обставини мотивовані в різний спосіб. Іншими словами, чи залежать зусилля щодо фізичного розвитку від мотивації активності в провідних сферах соціального життя людини, таких як суспільно-корисна праця та дозвілля? Саме тут особистість має змогу реалізувати свої вищі, суб'єктивні мотиви. Послідовна реалізація таких мотивів у діяльності потребує іноді значних фізичних зусиль, особливо коли йдеться про професії, пов'язані із фізичними навантаженнями, або коли людина має певні фізичні обмеження, які можуть ускладнювати реалізацію її вищих мотивів. Усвідомлюючи свої фізичні обмеження для реалізації цілей життєдіяльності, людина може спрямовано здійснювати свій фізичний розвиток. Однак, чи впливають її зусилля на оцінку якості життя і в який спосіб, залишається невивченим.

Друге питання полягає у визначенні особливостей ставлення до здоров'я та фізичного розвитку в умовах подій, які кардинально

змінюють життєвий шлях. Такою подією може бути, наприклад, трагічна ситуація серйозного захворювання чи травми, яка призводить до отримання інвалідності і відповідно до цього, необхідності приймати рішення щодо подальшого життя. Саме у такій ситуації, як вказувалося вище, найбільш яскраво проявляється суб'єктний потенціал особистості, її прагнення стати творцем своєї долі чи пасивно підкоритися важким обставинам. Для людини з тілесними вадами реалізація прагнення залишитися справжньою людиною, не підкоритися долі вимагає часто більших фізичних зусиль, ніж їх прикладають люди, зайняті найважчою фізичною працею. Однак, чи оцінюють такі люди з активною життєвою позицією свою якість життя вище, ніж інші, залишається не визначеним.

Виходячи з окресленого кола питань, постала проблема формування вибірки дослідження. Це мали бути люди зрілого віку, для яких високий фізичний розвиток слугує запорукою реалізації певних життєвих цілей та мотивів чи то відносно окремих аспектів життя, чи то відносно життєвого шляху в цілому. На цій виборці має бути встановлена наявність чи відсутність залежності ставлення до фізичного розвитку та здоров'я від змісту суб'єктивних детермінант життєвого шляху як чинник оцінки особистістю якості свого життя.

Відповідно були обрані дві групи досліджуваних. У першу увійшли представники робітничих спеціальностей, які займаються фізичною працею, успішність якої залежить значною мірою від рівня фізичного розвитку. Виходячи з цього, різні мотиви соціальної, зокрема, трудової активності можуть зумовлювати різне ставлення до свого фізичного розвитку.

Другу групу склали особи, які змушені були змінити звичний плін життя під впливом фізичної травми і отримання інвалідності. Тут постає питання — чи виступає в різний спосіб мотивована активність щодо зміни життя в цілому чинником фізичного розвитку і за якого змісту такої активності вище оцінюється якість життя? Виходячи з таких міркувань другу групу склали особи з ампутованою нижньою кінцівкою, які на підставі висновку медико-соціальної експертизи щодо стійкої втрати працездатності отримали соціальний статус інваліда. Згідно з ним вони мають право на посилену трудову діяльність чи на її припинення у зв'язку з виходом на пенсію. За цими критеріями у другу вибірку увійшли особи, що займаються суспільно-корисною діяльністю: консультативною, громадською, виробничою фізичною працею, а також особи, що, отримавши пенсію по інвалідності, здійснюють лише особистісно-корисну діяльність у побуті та дозвіллі.

В цілому вибірку склали 145 чоловіків: 82 чоловіки без ушкодження тіла та 63 чоловіки з ампутованою кінцівкою. Вік досліджуваних від 30 до 50 років. Чоловічий склад вибірок був зумовлений тим, що інвалідизація через втрату кінцівки є більш розповсюдженою серед чоловіків зрілого віку. Вибірка осіб без ушкодження тіла підбиралася відповідно до основних ознак вибірки ампутантів (вік, професійний статус).

Емпіричний матеріал для цього дослідження збирався під нашим керівництвом аспіранткою факультету психології КНУ ім. Тараса Шевченка Г. А. Найдобоною та студентами даного факультету у 2007-2010 роках. Експериментальними площадками були Інститут травматології та ортопедії АМН України, Київське експериментальне протезно-ортопедичне підприємство, приватне підприємство із виготовлення виробів із деревини.

Методики дослідження були розподілені на три блоки. Перший, спрямований на вивчення мотиваційних детермінант життєвого шляху, які яскраво проявляються у провідних сферах соціальної життєдіяльності — праці та дозвіллі. У такій системі мотивів можуть домінувати мотиви розвитку задатків, здібностей і талантів, творчих і пізнавальних схильностей. Життєдіяльність у цих сферах може стимулюватися прагненням до захисного зняття дратівливого напруження заради збереження фізичного і психічного здоров'я. До мотивів цієї групи фахівці, спираючись на класифікацію потреб А. Маслоу, відносять мотиви, які пов'язані з вітальними потребами та потребами в безпеці, потребами в приналежності до групи та визнанні. З метою вивчення вказаних мотивів, до цього блоку увійшли анкетні опитувальники «Мотиви трудової діяльності» А. А. Киссель та «Мотиви дозвілля» В. В. Водзинської. Крім мотивів, за допомогою методів бесіди та аналізу документів, вивчалися форми та види соціальної активності досліджуваних, в тому числі інвалідів. Для останньої групи це особливо важлива інформація. Якщо особистість попри трагічні зміни у житті продовжує працювати, має змістовне дозвілля, то мова може йти про наявність активної позиції щодо свого життя. Її ядро мають утворювати мотиви самореалізації, особистісного зростання, життєвого самоздійснення.

До другого блоку увійшли методики для оцінки ступеню та мотивів активності щодо свого фізичного розвитку та здоров'я. Регуляція свого фізичного розвитку може відбуватися за допомогою дій стосовно тіла. Такі дії можуть здійснюватись як у трудовій діяльності, так і поза нею, в діяльності на дозвіллі. У осіб зрілого віку з ушкодженням та без ушкодження тіла, що займаються фізичною працею, фізичний розвиток може відбуватися у професійно-трудовій

діяльності, у домашній праці та діяльності на дозвіллі. У інвалідів, які припинили трудову діяльність, фізичний розвиток може здійснюватись у домашній праці та у вільний від неї час, на дозвіллі.

Діяльність на дозвіллі, що проявляється у вигляді активного та пасивного відпочинку, також може сприяти чи, навпаки, не сприяти фізичному розвитку людини. Зокрема, форми активного відпочинку (спорт, фізичні вправи, туризм тощо) сприяють тілесному розвитку. Пасивний відпочинок (у різних формах підтримання стану спокою тіла), якщо він не чергується з активним, не сприяє фізичному розвитку.

Для вивчення дій щодо тіла у різних сферах соціально та особистісно-корисної активності (виробнича праця, дозвілля) використано напівструктуроване інтерв'ю «Моя фізична активність». Як допоміжна була використана анкета «Дозвілля» В. В. Водзинської. За допомогою інтерв'ю «Моя фізична активність» була отримана інформація про фізичні навантаження у праці та на дозвіллі, рівень їх усвідомленості у зв'язку з завданнями фізичного розвитку та збереження здоров'я, про фізичні вправи на дозвіллі та їх мотиви. Також отримувалися відомості про пасивний відпочинок на дозвіллі.

До третього блоку увійшли методики суб'єктивної оцінки якості життя. Було прийнято до уваги, що найчастіше для такої оцінки у психологічних дослідженнях застосовують показники задоволеності життям та його найважливішими аспектами. Для характеристики задоволеності життям була використана шкала «Процес життя» тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. А. Леонтєва, яка глумачиться автором як інформативна для оцінки задоволеності життям в цілому. Показник за цією шкалою говорить про те, чи сприймає сам досліджуваний процес свого життя як цікавий, емоційно насичений та наповнений смыслом. Низькі бали за цією шкалою — ознака незадоволеності життям. Для характеристики задоволеності окремими аспектами життя були використані анкетні опитувальники «Задоволеність професією та роботою» А. А. Киссель та одномірна шкала «Задоволеність здоров'ям».

За першим блоком методик для працюючих осіб з обох груп обраховувався загальний показник мотивації трудової діяльності і середні показники чотирьох груп її мотивів (мотиви безпеки, визнання, приналежності, самоактуалізації). Для непрацюючих осіб обраховувався загальний показник мотивації дозвілля і середні показники чотирьох груп мотивів дозвілля (мотиви безпеки, визнання, приналежності, самоактуалізації) за шкалами «Мотиви дозвілля» методики В. В. Водзинської. Важливо зазначити, що ампутанти, які припинили трудову діяльність, розподілилися на дві групи. Одна

здійснює суспільно-корисну діяльність на дозвіллі, зокрема, такі види активності як громадська діяльність, роль консультантів, наставників зі своєї спеціальності на виробництві тощо. Загалом серед ампутантів 30 осіб виконують різні види суспільно-корисної діяльності, 40% (12 осіб) займаються трудовою діяльністю, 60% (18 осіб) – іншими видами суспільно-корисної активності.

В результаті аналізу обрахунків було виділено 2 групи осіб із збереженням тілом: 43 особи з активно-перетворювальною позицією щодо окремих моментів життя (**АП**) та 39 осіб з пасивно-приспосувальною позицією (**ПП**). Також було виділено 2 групи інвалідів: 30 осіб з активно-перетворювальною позицією щодо життя в цілому (**АП**) та 33 особи з пасивно-приспосувальною позицією (**ПП**). Результати обрахунків представлені в таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Середні значення мотивів діяльності в групах досліджуваних

Показники мотивів діяльності:	Група АП		Група ПП		Група АП		Група ПП	
	Середнє	Дисперсія	Середнє	Дисперсія	Середнє	Дисперсія	Середнє	Дисперсія
Самоактуалізація	4,3	0,4	0,8	1,0	4,0	1,3	1,9	1,1
Визнання	4,1	0,6	2,5	0,8	4,2	1,0	2,2	1,2
Приналежність до групи	4,6	0,4	3,1	1,0	4,0	0,6	3,7	1,0
Безпека	3,7	0,8	3,0	1,0	3,3	1,0	2,2	1,0
Загальний показник мотивації	4,2	0,4	2,3	0,8	3,9	0,4	2,5	0,8

Як свідчать дані табл. 5.1, інвалідами з активно-перетворювальною позицією відносно свого життя, в першу чергу, керує прагнення залишитися повноцінною особистістю, не втратити повагу до себе та стосунки з іншими людьми, реалізувати та розвинути свої здібності, розширити свій досвід, реалізувати свій особистісний потенціал.

Група інвалідів з пасивно-приспосувальною позицією, яка здійснює лише особистісно-корисну активність на дозвіллі, при низькому загальному показнику мотивації активності демонструє високі показники мотивації приналежності. При вивченні структури мотивів цієї групи ампутантів було відзначено одну особливість, а саме: у даної групи осіб рівень мотивів самоактуалізації виявився надзвичайно низьким, що свідчить про те, що дана група мотивів є несформованою.

Як свідчать дані, наведені в табл. 5.1, для осіб без ушкодження тіла групи **АП** при високому загальному показнику мотивації тру-

дової діяльності провідними є мотиви приналежності до групи та самоактуалізації.

Для осіб без ушкодження тіла групи **III** при низькому загальному показнику мотивації діяльності провідними є мотиви приналежності та безпеки. Таким чином, трудова активність цієї групи досліджуваних зумовлена головним чином необхідністю заробітку, задоволенням інших потреб у безпеці та потребою приналежності.

Для осіб групи **AI** є характерним найбільш високий серед всіх груп досліджуваних загальний показник мотивації діяльності. При цьому на статистичному рівні значимості (критерій Манна-Уїтні, $p \geq 0,05$) він не відрізняється від загального показника мотивації ампутантів групи **AIII** та відрізняється від показників інших двох груп досліджуваних, а саме, осіб без деформації тіла групи **PII** і ампутантів групи **PIII**.

Таким чином, можна стверджувати, що виділені групи досліджуваних розрізняються між собою як за наявністю чи відсутністю, так і за змістом позиції щодо свого статусу.

У кожній з чотирьох груп досліджуваних обрховувалися відсотки від загальної кількості відповідей за питаннями-індикаторами інтерв'ю «Моя фізична активність», також здійснювався їх якісний аналіз. Виявлено, що лише в осіб групи **AIII** фізичний розвиток та здоров'я розглядаються як необхідні для відчуття себе повноцінною, реалізованою особистістю (66,6%), присутні фізичні вправи з метою підвищення працездатності, фізичної витривалості, здоров'я. Ці особи свідомо не уникають великих фізичних навантажень у праці (60%), доповнюючи їх вплив на фізичний розвиток активним дозвіллям (82,6%).

Особи групи **AI** не розглядають фізичний розвиток як необхідний для відчуття себе повноцінною, реалізованою особистістю (67%), відсутні дії щодо тіла з метою підвищення його витривалості, працездатності, здоров'я. Хоча вони не уникають інтенсивної фізичної праці, але не прагнуть розвинути в ній своє тіло (77%), надаючи перевагу пасивному дозвіл्लю (92%).

Особи групи **PII** розглядають фізичний розвиток як необхідний для задоволення адаптивних потреб у безпеці та приналежності (59%). Вони здійснюють фізичні вправи не з метою підвищення працездатності, а з естетичних міркувань і для підтримання здоров'я. Вони уникають значних фізичних напружень у праці як шкідливих для здоров'я (66%), надаючи при цьому перевагу активному дозвіл्लю (67%).

В осіб групи **PIII** дії щодо тіла з метою фізичного розвитку відсутні. Вони уникають фізичних навантажень як у праці (75,7%), так

і на дозвіллі (85,2%), розглядаючи як засіб збереження здоров'я використання ліків і медико-профілактичні заходи (69,6%).

Таким чином виявлено, що вплив життєвої позиції на ставлення до фізичного розвитку опосередкований наявністю фізичного дефекту. Лише в групі АІІ активність та мотивація фізичного розвитку пов'язані із життєтворчістю, прагненням до суб'єктного самоздійснення. В групі людей без ушкодження тіла більш активне ставлення до фізичного розвитку демонструють особи із наявністю пасивно-приспосовальної позиції до життя, однак мотивація такої активності є вузько утилітарною.

Зміст та інтенсивність дій щодо тіла в діяльності на дозвіллі дозволили виявити результати опитування за анкетною «Дозвілля» В.В. Водзинської, що стосуються активних і пасивних форм відпочинку (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Дії щодо тіла на дозвіллі в усіх групах досліджуваних

Форми відпочинку	Група АІ			Група ІІІ			Група АІІ			Група ІІІІ		
	Частота (%)											
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Активний	17,6	35,3	47,1	13,3	53,3	33,3	39,1	43,5	17,4	14,8	11,1	74,1
Пасивний	64,7	29,4	5,9	40,0	60,0	—	47,8	30,4	21,7	77,8	7,4	14,8

Примітки: 1 — систематично, 2 — не регулярно, 3 — не займають

Результати опитування за анкетною «Дозвілля» (див. табл. 5.2) демонструють, що в групі АІІ 39,1% осіб систематично та 43,5% нерегулярно активно відпочивають у вільний час. При цьому 47,8% осіб систематично та 30,4% нерегулярно відпочивають пасивно. Отже, 82,6% осіб групи АІІ з різною інтенсивністю використовують форми активного дозвілля для вирішення завдань тілесного розвитку. Слід зазначити, що в групі АІІ спостерігається найбільший відсоток осіб, які взагалі не використовують форми пасивного відпочинку. Це є свідченням того, що розвиток і збереження свого тіла та його здоров'я ампутанти цієї групи здійснюють, не уникаючи фізичних навантажень, а навпаки, за допомогою спрямованої фізичної активності прагнуть компенсувати фізичний дефект.

Результати опитування за анкетною «Дозвілля» доповнили результати бесід. У бесідах 66,6% ампутантів цієї групи зазначили, що займаються фізичною активністю з метою підвищення своєї фізичної витривалості, працездатності, здоров'я. Іншими словами, вони розглядають тілесне здоров'я як необхідне для відчуття себе повноцінною, реалізованою особистістю в усіх сферах свого життя та діяльності. Інші особи цієї групи фізичну активність вважають

засобом підтримання привабливого зовнішнього вигляду або отримання задоволення від такої активності.

Отже, результати опитування та анкетування показали, що в ампутантів групи **АПІ** наявними є дії щодо тіла у праці та дозвіллі з метою тілесного розвитку, зокрема, з метою підвищення фізичної витривалості, працездатності, здоров'я тіла. При цьому фізичне здоров'я розглядається ними як необхідна умова для реалізації своєї особистості в різних сферах своєї життєдіяльності. Таким чином, розвиток свого тіла та активність щодо нього пов'язується ними з особистісним зростанням, збереженням та ствердженням власної повноцінної особистості в усіх сферах життя та діяльності.

Переважає більшість досліджуваних групи **ПІІІ** вважають за краще відпочивати пасивно. Дані, наведені у табл. 5.2, демонструють, що в ампутантів групи **ПІІІ** найвищий показник пасивного відпочинку серед усіх груп досліджуваних (85,2% представників цієї групи використовують пасивний відпочинок) і найнижчі показники активного відпочинку (25,9% осіб регулярно та час від часу відпочивають активно). Отже, опитування показало, що в ампутантів групи **АПІ** дії щодо тіла з метою тілесного розвитку відсутні; спрямований тілесний розвиток неможливий, механізмом захисту виступає погане самопочуття, що веде до підтримання здоров'я за допомогою ліків.

У групі **ПІІ** 66,6% осіб надають перевагу активному дозвіллю, яким вони займаються з різною регулярністю. У бесідах 64% досліджуваних групи **ПІІ** зазначили, що вважають тілесне здоров'я необхідним для підтримання привабливого зовнішнього вигляду. Іншими словами, спрямований тілесний розвиток у них є засобом задоволення потреб у безпеці та приналежності, а не реалізації своєї повноцінної особистості. 20% осіб цієї групи пов'язують тілесне здоров'я з отриманням задоволення та позитивних переживань, і тільки 16% – з реалізацією свого особистісного потенціалу у значимих для них сферах життєдіяльності. Можна сказати, що, здійснюючи фізичний розвиток, особи групи **ПІІ** орієнтуються на зовнішні детермінанти, на ті стандарти, за якими, на їх думку, оцінюється соціумом чоловіче тіло, а також на прагнення отримувати від нього позитивні емоції. Спрямований фізичний розвиток потрібен для задоволення потреб у приналежності, у безпеці і не сприяє самореалізації особистості.

У групі **АП** 64,7% осіб систематично та 29,4% нерегулярно проводять своє дозвілля пасивно. Отже, 94,1% осіб групи **АП** надають перевагу пасивному відпочинку на дозвіллі. Лише 17,6% осіб цієї групи систематично активно проводять вільний час, а 47,1% осіб взагалі не мають форм активного відпочинку. Отже, можна констатувати, що у досліджуваних групи **АП** переважає пасивний відпочинок як відсутність дій з фізичного розвитку. 62,9% осіб групи **АП** не вважають важливими для себе питання фізичного розвитку,

який вони не розглядають як необхідний для відчуття себе повноцінною, реалізованою особистістю. Лише 19,5% досліджуваних цієї групи розглядають тілесне здоров'я як необхідне для реалізації себе у різних сферах активності, в тому числі і трудовій. 17,6% осіб групи **АП** вказали, що взагалі не замислювалися над цим питанням, тому не можуть дати на нього відповідь.

Встановлені відмінності у показниках задоволеності життям та його окремими аспектами у досліджених групах (див. у табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Порівняння показників задоволеності життям

Шкала	Група АП		Група ПП		Група АПІ		Група ППІ		Рівень значимості
	Середнє	Дисперсія	Середнє	Дисперсія	Середнє	Дисперсія	Середнє	Дисперсія	
«Процес життя»	31,1	6,04	25,8	5,75	28,8	5,48	20,4	4,44	0,000**

Примітка ** $p \leq 0,001$

Вивчення таких показників за непараметричним критерієм Краскала-Уолеса показало значимі відмінності між інвалідами групи **ППІ** та іншими групами досліджуваних ($p \leq 0,001$). Досліджувані групи **ППІ** незадоволені своїм життям, що свідчить значною мірою про його низьку якість. Між іншими групами статистично значущої різниці у задоволеності життям не виявилось. Інваліди групи **АПІ** оцінюють свою якість життя за цим показником не нижче, ніж чоловіки із збереженим тілом. Слід зазначити, що показник задоволеності життям в групі **АПІ** вищий, ніж в групі **ПП**.

Показники задоволеності фізичним здоров'ям особами групи **ППІ** значимо відрізняються від інших груп (за критерієм Краскала-Уолеса) (див. табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Порівняння показників задоволеності фізичним здоров'ям

Шкала	Група АП		Група ПП		Група АПІ		Група ППІ		Рівень значимості
	Середнє	Дисперсія	Середнє	Дисперсія	Середнє	Дисперсія	Середнє	Дисперсія	
Задоволеність здоров'ям	5,3	1,6	5,7	1,3	5,1	2,0	2,4	1,8	0,000**

Примітка ** $p \leq 0,001$

Як свідчать дані таблиці 5.4, досліджувані групи **ППІ** вкрай незадоволені своїм фізичним здоров'ям. Показово, що інваліди з активною життєвою позицією задоволені своїм фізичним здоров'ям не менше, ніж особи без ушкодження тіла.

Значущі відмінності виявилися у задоволеності роботою в групах осіб із збереженим тілом (див. табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Задоволеність трудовою діяльністю у осіб без ушкодження тіла

Шкали	Група СПП		Група НПП		Критерій Манна-Уїтні	Рівень значимості
	Середнє	Дисперсія	Середнє	Дисперсія		
Задоволеність роботою	4,7	0,5	2,6	0,8	9,000	0,000**
Оцінка продуктивності діяльності	4,8	0,6	3,8	0,6	43,500	0,003*

Примітки: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,001$

В осіб групи **ПП** спостерігається низький рівень задоволеності своєю роботою у порівнянні з особами групи **АП** ($p \leq 0,001$) та нижча оцінка продуктивності своєї трудової діяльності ($p \leq 0,05$). Добре відомо, що висока оцінка своєї соціально-корисної праці та задоволеність нею виступають найважливішим аспектом задоволеності життям та оцінки його якості у зрілому віці. Тому можна вважати, що оцінка якості свого життя особами з активною життєвою позицією, попри те, що вони пасивні щодо свого фізичного здоров'я та розвитку, вища, ніж в осіб з пасивно-приспосувальною позицією.

На жаль нам не вдалося здійснити порівняння задоволеності трудовою діяльністю в групах інвалідів, оскільки значна кількість представників групи **АПП** відійшла від професійної праці. Однак, наведені вище дані про оцінку ними своєї якості життя (за показниками задоволеності життям та здоров'ям) свідчать про те, що така оцінка не є нижчою, ніж в осіб із збереженим тілом і навіть дещо випереджає показники групи **ПП**.

Таким чином висунута гіпотеза підтвердилась частково. В осіб зрілого віку із збереженим тілом оцінка якості життя не є прямо пов'язаною з активністю щодо фізичного розвитку. Тут серед чинників задоволеності життям на перший план виступає задоволеність працею. Задоволеність здоров'ям та активність щодо фізичного розвитку впливають на оцінку якості життя менш суттєво. Характерно, що турбота про власний фізичний розвиток за умов пасивної життєвої позиції не сприяє високій оцінці особистістю якості свого життя.

В осіб зрілого віку з ампутованою кінцівкою ставлення до фізичного розвитку та здоров'я безпосередньо визначає оцінку якості життя, оскільки воно входить до базових мотиваційних детермінант життєдіяльності, усвідомлюється як запорука соціально активного життя.

Отримані результати демонструють необхідність формування активного ставлення до свого здоров'я та фізичного розвитку у різних контингентів дорослих людей. У людей із ускладненнями стану здоров'я, соматичними порушеннями формування такого ставлення може сприяти більш високій оцінці якості життя. Просвітницько-профілактичні заходи за участю медиків, психологів, педагогів, соціальних працівників мають велике значення для таких людей. Формування активного ставлення до фізичного розвитку та здоров'я у людей зрілого віку без тілесних вад необхідне у зв'язку з недооцінкою ними значення важливості активності для повноцінного життя у майбутньому. Така недооцінка, в кінцевому підсумку, призводить до вичерпання фізичних ресурсів, до появи ранніх захворювань і зниження якості життя.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. — М.: Мысль, 1991. — 301 с.
2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. — СПб.: Питер, 2001. — 272 с.
3. Волкова Н.А. Динамика ценностных ориентаций в структуре личностных характеристик у школьников : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Н.А. Волкова // ЛГУ им. А.А. Жданова. — Л., 1983. — 15 с.
4. Дорожевец А.Н. Искажение образа физического Я у больных ожирением и нервной анорексией : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / А.Н. Дорожевец // МГУ им. М.В. Ломоносова — М., 1986. — 19 с.
5. Куликов Л.В. Детерминанты удовлетворенности жизнью / Л.В. Куликов // Общество и политика / под ред. В.Ю. Большакова. — СПб.: СПбГУ, 2000. — С. 476-510.
6. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. — М.: Смысл, 1999. — 487 с.
7. Логинова Н.А. Жизненный путь человека как проблема психологии / Н.А. Логинова // Вопросы психологии. — 1985. — № 1. — С. 103-109.
8. Миронова Т.Л. Развитие самосознания у учащихся ПТУ в процессе профессиональной подготовки : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Т.Л. Миронова // ЛГУ им. А.А. Жданова. — Л., 1985. — 22 с.
9. Рождественский А.Ю. Рефлексія тілесного потенціалу в життєвому самовизначенні старшокласників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / А.Ю. Рождественский // Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — К., 2001. — 19 с.
10. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. — М.: Наука, 1997. — 191 с.
11. Рыбалко Е.Ф. Возрастная и дифференциальная психология : учеб. пособие / Е.Ф. Рыбалко — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. — 256 с.
12. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е.Т. Соколова. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — 215 с.
13. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. — К.: Либідь, 2003. — 376 с.
14. Ярыгин В.Н. Онтогенез / В.Н. Ярыгин, С.Б. Тарабрин // Большая медицинская энциклопедия / Гл. ред. Б.В. Петровский. — Т. 17. — М.: Советская энциклопедия, 1981. — С. 958-964.
15. Dunkan M. Body esteem and body fat in British school children from different ethnic groups / M. Dunkan, Y. Al-Nakeeb, A. Nevill // Body image. — 2004. — Vol. 1. — №3. — P. 311-315.

16. Fallon E. Media images of the «ideal» female body: Can acute exercise moderate their psychological impact? / E. Fallon, H. Hausenblas // *Body image*. – 2005. – Vol. 2. – №1. – P. 62-73.
17. McKinley N. Adult attachment and body satisfaction. An exploration of general and specific relationship differences / N. McKinley, L. Randa // *Body image*. – 2005. – Vol.2. – №3. – P. 209-218.
18. Shapka J. Structure and change in self-concept during adolescence / J. Shapka, D. Keating // *Canadian Journal of Behavioural Science*. – 2005. – Vol.37. – №2. – P. 83-96.

5.2. Психологічні аспекти підвищення якості життя молоді на шляху реалізації ідеї здорового суспільства

Упродовж багатьох років в дискусіях з проблем подолання негативних наслідків трансформаційного періоду, розвитку та Європейської інтеграції України а також в контексті «Основ політики досягнення здоров'я для всіх в Європейському регіоні на XXI сторіччя», прийнятих ВОЗ, було і залишається актуальним питання забезпечення умов здорового способу життя як одного з найголовніших показників ефективності соціальної політики держави. Знаходячи відображення у різних семіотичних системах, окремі аспекти поняття способу життя на рівні соціально-економічної структури суспільства аналізуються як «устрій життя», на рівні сфери управління економікою та оцінки економічної ефективності — «рівень життя», на рівні культурної практики як «стиль» і «якість життя», однак важливо визнати, що становлення здорового способу життя як суспільної практики передусім тісно пов'язано зі свідомим індивідуальним і колективним вибором ідеології самозбереження та розвитку на шляху реалізації людиною власних біологічних завдань та соціальних потенцій. А отже у своєму узагальненому значенні поняття здоровий спосіб життя набуває поряд з іншим психологічного та навіть кримінологічного значення, як в контексті розвитку масової екологічної свідомості, так і правового забезпечення основних принципів «здорового суспільства», комплексної профілактики суспільно небезпечних та руйнівних для особистості девіацій, таких як, наприклад, різні прояви аддиктивної поведінки, екодеструкції як такої в цілому.

Спосіб життя — це, насамперед, прояв активного ставлення суб'єкта до існуючої нормативної системи, його самовизначення в обранні тих чи інших засобів задоволення біологічних, соціальних та духовних потреб, яке, маючи об'єктивні та суб'єктивні підґрунтя, базується на полі соціально-економічних можливостей, котре задає суспільство, та формується під впливом мікросоціального середовища, моральні настанови якого, перед усім сім'ї, виступають у ролі

рушійних сил формування Я-концепції і відповідного світосприйняття особистості.

Неабияку роль у цьому процесі відіграють і соціокультурні складові організації життя, впливаючи на обмеження тих чи інших життєвих сценаріїв особи, враховуючи її статеві, вікові та інші соціально-рольові ознаки, що визначають умови розвитку. В цьому контексті найбільшою непередбачуваністю характеризується траєкторія розвитку, в першу чергу молоді, яка найчастіше опиняється в умовах дефіциту вибору, викликаного невідповідністю його внутрішніх та зовнішніх умов. Прикладом такої ситуації може служити реалізація молоддю своєї інноваційної функції, коли перешкодою для розкриття молодими людьми свого потенціалу може бути як неготовність суспільства до сприйняття інновацій, так і нездатність самої молодої людини до позитивної соціальної творчості [4, с. 145]. У такому випадку ризик вийти у своїй «пошуковій активності» на шлях нормативного конфлікту набуває виключної соціальної та вікової кризової насиченості.

За браком життєвого досвіду, обираючи «експериментальні» моделі способу життя, молода людина може навіть не уявляти, що саме вони можуть зруйнувати її подальші життєві перспективи, так само, як і тих, хто «втягується в орбіту» девіанта. Прагнення позбутися у такий спосіб невизначеності призводить лише до її посилення, супроводжуючись регресією відповідальності, а отже і втратою позитивної свободи у плануванні майбутнього. Ось чому, незважаючи на можливі заперечення з боку ліберально налаштованої частини суспільства і деяких окремих фахівців, крайньою, але доцільною мірою профілактичного впливу можна вважати морально-правову корекцію вибору способу життя, особливо в разі його побудови на принципах анархії та правового нігілізму.

Останнє представляється доцільним, зокрема, і тому, що спосіб життя як соціальний феномен не утворює культурної спадщини, а скоріше символізує динамічну сторону соціальної практики у її діалектичному русі від хаосу до порядку. Проте мова не йде про заперечення права молоді на вільний вибір власного способу життя. Мова йде, насамперед, про вирішення завдань ресоціалізації особистості тільки в умовах, коли її спосіб життя та поведінка суперечить загальнолюдським цінностям (нормам моралі, які забезпечують життєдіяльність суспільства як такого). В іншому випадку будь-яке жорстке нормування способу життя може вважатися недоцільним та навіть шкідливим, з точки зору культурного розвитку та пошуку нових форм адаптації, в ході тривалих суспільно-економічних та політичних трансформацій.

Більше того, саме труднощі соціальної адаптації можна розглядати як один з чинників зниження цінності здорового способу життя, коли, з одного боку, поширення явищ саморуйнівної поведінки безпосередньо пов'язане і виступає яскравим симптомом дезадаптації значної частини молоді (взагалі, слід зазначити, і це доведено багатьма науковцями, більшість хвороб людини має не стільки індивідуальний, скільки соціальний патогенез), а з іншого, саме прагнення до опанування цінностями, пропагованими сучасною культурою, призводить до того, що за результатами чисельних досліджень, у тому числі проведених авторами раніше [5], в останнє десятиріччя збереження гарного здоров'я як актуальний життєвий пріоритет стабільно займає 4-5 місце після отримання матеріального благополуччя, поліпшення житлових умов, отримання престижної освіти, яка може забезпечити кар'єрне зростання та ін. При чому, нерідко саме кар'єра і високий матеріальний добробут розглядається як економічне підґрунтя збереження та відтворення здоров'я. Більшість молодих людей, розуміючи, що досягнення поставлених ними цілей вимагає значних фізичних та психічних витрат, у той же час дуже легковажно ставляться до обмеження ресурсів власного здоров'я, переважно відзначаючи, що індивідуальний ризик захворіти, отримати травму чи взагалі померти «незначний», або «нижче середнього».

Зрозуміло, що значною мірою такий стан викликаний природним юнацьким оптимізмом у погляді на майбутнє: попереду ще досить життєвого часу. Саме цей аргумент домінує у виправданні багатьох шкідливих звичок і навіть вживання легких наркотичних речовин. Але значною мірою цьому сприяє і молодіжна субкультура, норми якої, з одного боку, психологічно більш прийнятні, дозволяючи у зрозумілій для молоді формі відпрацьовувати моделі поведінки дорослих зі всіма їх позитивними та негативними рисами, а з іншого, ризикована для здоров'я поведінка нерідко набуває спрямованого експерименту, маючи у собі істотний елемент заперечення певних соціальних норм.

Значну роль у формуванні негативних ідентичностей відіграє і мода як більш-менш завуальований суспільний протест, який, однак, на жаль стихійним вже назвати складно. Сьогодні сфера молодіжної моди — це сфера впливових бізнес-інтересів великих компаній з виробництва слабоалкогольних напоїв та тютюну, реклама яких спрямована переважно на молодь, або приваблива для неї; це сфера панування маскультури, яка все частіше анонсує банально-вulgарні, адиктивні та нерідко агресивно-насильницькі моделі поведінки, особливо через засоби масової інформації (ЗМІ), які сьогодні набули ознак одного з найвпливовіших інститутів соціалізації.

Загалом, практика свідчить, що рівень знайомства підлітків з тютюновими і алкогольними виробами достатньо високий і з віком стає інтенсивнішим. Так, наприклад, проведене українським інститутом соціологічних досліджень опитування серед молоді віком 15-22 років показало, що за останні 30 днів більше половини хлопчиків і дівчаток викурювали від 1 до 10 цигарок на день, 26% хлопчиків і 12% дівчаток викурювали 10-20 цигарок, а 13% хлопчиків і 9% дівчаток — більше однієї пачки. Алкогольні напої хоча б 1-2 рази впродовж останнього місяця вживали 57% опитаних. Також 16% хлопчиків і 5% дівчаток мають досвід вживання наркотиків, причому 7% хлопчиків і 12% дівчаток з цієї вікової групи робили це ін'єкційним шляхом [2, с. 131].

Отже, як бачимо, Європейська інтеграція в області досягнення до 2015 р. розповсюдження здорового способу життя серед всіх прошарків населення та особливо української молоді, передбачена вищезгаданою програмою ВОЗ, залишається вельми проблематичною. З цього приводу, на нашу думку, необхідно:

- По-перше, значно посилити роль держави як гаранта збереження та розвитку людського потенціалу, пріоритетним завданням діяльності якого є забезпечення відтворення цінностей здорового способу життя, особливо молоді, оскільки саме у молоді роки відбувається інтеріоризація основних норм та зразків такого життя. Визначити це завдання найважливішим для соціальної та її складової — правової політики.

- По-друге, підвищити ефективність пропагандистських заходів, використовуючи задля реклами здорового способу життя як цільову аудиторію, саме молодь, так і молодих батьків, які мають потенційно високі когнітивні та перцептивні здібності. При цьому слід наголосити на необхідності встановлення в ЗМІ гармонійної рівноваги між перенесеними на національний ґрунт не завжди вдалимi взірцями деяких ціннісних орієнтацій, що пропагуються масовою культурою інших країн та традиційними національними нормами організації способу життя. Ми вважаємо, що слід погодитися з тими авторами, які зазначають, що жодна міра духовного життя не працює поза національно-специфічним контекстом (у цьому відношенні вона є додатком до універсальної міри, «ідеї загальної взаємності»), визначаючи, зокрема, інтервал між свободою та свавіллям, різними моральними нормами способу життя тощо [1, с. 126].

- По-третє, відродити, звісно на нових ідеологічних засадах, дієву структуру об'єднань молоді, створюючи у такий спосіб передумови для її суспільної інтеграції та позитивної соціалізації.

• По четверте, налагодити більш тісну співпрацю з європейськими урядовими та громадськими організаціями задля обміну досвідом та створення адаптивних стратегій для молоді, яка перебуває на етапі «середового та дієвого ризику», розробки спільних освітніх програм, спрямованих на допомогу батькам та освітянам з метою розповсюдження знань про новітні психолого-педагогічні технології виховання молоді в дусі турботи про власне здоров'я і здоров'я інших, формування здатності приймати рішення і контролювати власне життя, а також забезпечити створення суспільством, членом якого є та чи інша особа, умов досягнення здоров'я усіма його членами [3, с. 297]. Саме на цих принципових засадах і повинен ґрунтуватися свідомий та освічений вибір здорового способу життя як окремого суб'єкта так і суспільства в цілому.

Література

1. Джунусов М. С. О мере своеобразия национальных культур / М. С. Джунусов // Социологические исследования. — № 5 (2117). — 2002. — С. 125-127.
2. Здоров'я та поведінкові орієнтації української молоді: соціальний вимір (за результатами національного соціологічного опитування підлітків та молоді 10-22 років). — К. : Український ін-т соціологічних досліджень, 2005. — 256 с.
3. Здоровье — 21: Основы политики достижения здоровья для всех в Европейском регионе ВОЗ / ВОЗ. Европейское региональное бюро. — Копенгаген, 1999. — С. 297.
4. Зубок Ю. Социологическая концептуализация неопределенности и риска в социальном развитии молодежи / Ю. Зубок // Соціальні ризики. — Т.2 / Відп. ред.: Ю. І. Наєнко, Ю. О. Привалов. — К. : ПЦ «Фолиант», 2004. — С. 135-156.
5. Лановенко І. І. Світоглядні настанови як основа вибору девіантної поведінки / І. І. Лановенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірка статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. — К. : ТОВ «Видавництво «Сталь», 2000. — Вип. 3 (6). — С. 48-59.

Розділ 6. ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ

6.1. Бажання та побоювання студентів як складові оцінки ними якості життя

За радянської доби дослідження категорії якості життя акцентувалось, насамперед, на аспектах *рівня* життя, а не його якості. Пріоритетними в роботах радянських економістів розглядалися потреби, формування і задоволення яких залежало від виробництва, причому основна увага приділялась категорії *суспільної* корисності.

На пострадянському просторі поняття якості життя набуває змісту, прийнятому в міжнародному співтоваристві. Так, в «Програмі розвитку Організації Об'єднаних Націй» відмічається, що будь-яка держава світу в процесі свого економічного розвитку має, в першу чергу, створювати для своїх громадян умови, що сприяють довгому, здоровому і сповненому творчістю життю.

Економісти України склали інтегральний показник якості життя наших співвітчизників. В ході проведення факторного аналізу було виявлено, що в групу найвагомішого фактора входять демографічна ситуація, здоров'я, злочинність та політичні свободи громадян. Другий фактор — рівень культури і релігійних свобод. Третій — фактор розвитку та екології, в який увійшли економічні та екологічні показники. Одержані результати дали можливість стверджувати, що найбільший вплив на якість життя населення має її соціальна компонента [1]. Проте економісти відмічають, що було б неправильним відмовитись від урахування психологічних факторів, незважаючи на всю складність їх формалізації і кількісного виміру [2].

Сфера психологічного дослідження — це, насамперед, суб'єктивна оцінка особистістю свого буття, задоволеність його умовами та змістовним наповненням. Суб'єктивна задоволеність життям залежить як від психологічних особливостей індивіда так і від сформованих цінностей і домагань. Проте при обстеженні певних груп людей можна судити про деякі загальні, притаманні даній групі оцінки, сподівання та спрямування.

В нашому дослідженні була поставлена мета визначити бажані складові способу життя сучасної молоді. Обстежувані — студенти університету другого й третього курсів, що навчаються за спеціальністю «соціальна робота»: 90% — дівчата, 43,3% проживають у гуртожитку.

За основу було прийнято тезу, що відчуття якості життя можна описати сукупністю своїх бажань і сукупністю побоювань та страхів.

Якщо перше відображає актуальність потреб та спрямувань особистості, то друге — обмежує відчуття задоволеності життям. Була використана методика незакінчених речень в наступній модифікації: обстежуваним було запропоновано доповнити по 20 разів речення «Я хочу...» та «Я побоююсь (боюсь)...» і після виконання завдання проставити ранги висловлювань за ступенем їх значимості для опитуваного. Місце спонтанно наведеного висловлення визначає його актуальність, а проставлений по закінченні завдання ранг — його усвідомлювану цінність. Кореляція між місцями спонтанно висловлених бажань і проставленими потім рангами при врахуванні всіх 20-ти бажань склала 0,37 (по Пірсону), проте при врахуванні тільки перших п'яти «хочу» вона склала вже 0,66. Цей феномен дозволив зосередитись на більш детальному розгляді змісту саме перших п'яти спонтанно наведених бажань.

Цінність запропонованого підходу полягає не в конкретній оцінці деяких заданих параметрів, а в максимально вільному висловленні потреб.

Методика, що використовувалась, виявилась інформативною як для інтегральної оцінки групи так і для визначення психологічного стану і якості життя окремих студентів. Наприклад, показовим і таким, що характеризує якість буття студента, є список бажань, що направлений на виконання їх зовнішніми умовами і факторами: зменшення цін на продукти, зменшення оплати за проїзд, зменшення пробок, отримання нормальної зарплати і, на завершення, трохи набрати вагу. Звичайно, якість життя студента низька — ледве задоволені базові потреби, про розгортання потенціалу мова не йде, актуальними є питання підтримки прийняттого рівня існування.

Наведемо ще декілька прикладів. Студентка 19-ти років в переліку бажань вказує прості, такі, що виконуються в найкоротший час, бажання (по порядку наведення): «хочу спати, додому, написати конспект, їсти, в кіно, побачити родичів, курити, гуляти в парку...», і на 18-му та 19-му місцях — «здоров'я та відданих друзів». Життєва перспектива не проглядається; хоча при проставленні рангів «здоров'я» та «віддані друзі» перемістились на 1-е та 3-е місця відповідно, проте з 20-го на 2-е перемістилась потреба у собаці.

Ще один приклад. Хлопець 19-ти років хоче: «поїсти, нову одягу, вихідних, канікул, машину, квартиру, викупатись в басейні, щоб випав сніг, новий годинник, телефон, випити кофе, чогось смаченького...» — жодне бажання не відображає намір здійснити процес досягнення, тільки одержання готового.

Наведемо висловлювання благополучної, усвідомлено і змістовно орієнтованої особистості. Перші 10 позицій висловлених бажань студентки розміщені в таблиці 6.1.

Таблиця 6.1

Висловлювання благополучної, усвідомлено і змістовно орієнтованої особистості

Ранг	Бажання	Спонтанно вказане місце
1	Народити здорових дітей	4
2	Вийти заміж за хорошого чоловіка	2
3	Добре виховати дітей	5
4	Мати власний дім	6
5	Знайти і зустрічатись з гарним добрим юнаком	14
6	Досягти гарних результатів в професійній діяльності	3
7	Навчитись смачно готувати	8
8	Бути цікавою людиною	20
9	Добре виглядати	7
10	Навчитись водити машину	10

Тут однозначно спостерігається орієнтація на створенні міцної сім'ї, відповідальне ставлення до виховання дітей. Професіональна діяльність для студентки є скоріше засобом для реалізації основного призначення — спонтанно висловлене 1-е бажання «добре закінчити університет» при розстановці рангів перейшло на 15-е місце. Внутрішнього конфлікту нема — кореляція між спонтанно наведеними бажаннями і свідомо розставленими рангами висока.

Іноді навіть одне доповнення «я хочу...» є показовим для оцінки якості життя студентки: «Я хочу, щоб не стукали в двері, коли я миюсь у душі». Зрозуміло, що дівчина живе у гуртожитку, не має індивідуального простору і потребує належних умов існування.

В своїй сукупності наведені доповнення були дуже різноманітні: від конкретних бажань мати матеріальні цінності (дім, машина, квартира, пальто) до узагальнених — «жити цікавим життям», «бути повністю задоволеною» і таких, що відображають настрій і фізичний стан в момент проведення експерименту, — їсти, спати, випити кофе і т. ін.

Звертає на себе увагу той факт, що у всьому масиві висловлювань присутня значна кількість загальних, неконкретних бажань: «цікаве життя», «щоб все склалось, як я хочу», «відкрити щось нове», «стати мудрою людиною». В цьому не було нічого тривожного, якби ці сентенції наводились у другій половині списку, на місцях, наближених до 20-го, коли основні змістовні спрямування вже висловлені, а запропонований довгий список вимушує написати ще щось. Про-

те поява таких бажань на перших місцях свідчить про відсутність сформованих планів і шляхів досягнення бажаних рівнів і станів.

Інформативними є труднощі у деяких студентів в наведенні 20-ти бажань. Нормально, коли їх, наприклад, 18, проте, коли молода людина ледве формулює 10, можна говорити про обмеженість спрямувань і звуженість особистісного простору.

Про відрив від реальності свідчать бажання «вміти читати чужі думки», «побачити докази існування іншого виміру», «знайти Атлантиду», «побувати в космосі».

Для узагальненої картини бажаних складових життя групи студентів була проведена уніфікація одержаних доповнень — структурування масиву висловлювань у відповідності з різними сторонами і напрямками змісту. Звичайно, при переході до характеристики групи були загублені деякі нюанси. Так бажання «бути здоровою» і «не хворіти» не зовсім одне й те саме. «Добре вчитись» і «успішно закінчити навчання» — це направленість на процес або на досягнення мети. Бажання просто «мати машину», або «купити машину», або бажати не просто машину, а «Бентлі» свідчать про різні підходи до досягнення мети і орієнтацію на різні рівні споживання.

Категоризація доповнень незакінчених речень пройшла декілька етапів узагальнення. Була складена інтегральна характеристика бажаних складових життя групи студентів і тих факторів, що перешкоджають набувати стану задоволеності життям.

83,3% опитуваних суб'єктивно оцінили свою матеріальну забезпеченість як середню. Найбільш бажаною виявилась потреба в спілкуванні та досягненні позитивних емоційних станів — 22,7%. Всередині цієї вибірки пріоритетними (51,5%) виявились бажання «побачити рідних», «зустрітись з друзями», «проводити більше часу з коханою людиною»; далі 45,4% — узагальнені бажання досягти станів «бути щасливою», «бути коханою», «мати багато друзів». Незважаючи на прагматизм, що пропагується і розквітає в країні, найпершою і найважливішою складовою психологічного комфорту молоді виявилась потреба в спілкуванні.

Наступні за кількістю — 18,7% — були бажання задоволення фізіологічних потреб (поспати, поїсти і т. ін.). Далі 14,7% — підвищення освітнього («закінчити університет») і професійного («досягти вершин професії») рівнів.

На четвертому місці — задоволення матеріальних потреб: 11,3%. Їх структура всередині категорії виглядає наступним чином. По 35,3% займають потреби в житлі і засобах пересування. Спектр бажаного достатньо широкий: від просто власного житла до власної квартири в Києві, двоповерхової квартири, власного будинку і ще

декількох квартир»; засоби пересування від спортивного мотоцикла до машини Бентлі. 17,7% — потреби в одязі й взутті і 5,9% — бажання просто «матеріального добробуту».

8,7% складають бажання забезпечення сімейних цінностей: «вийти заміж за гарного чоловіка», «народити здорових дітей, добре їх виховати», «щоб щасливими були батьки».

Далі 7,3% — підвищення або досягнення соціального статусу. Конкретні: «створити фірму», «відкрити власний психологічний кабінет», «написати книгу»; і велика кількість не конкретизованих бажань: «досягти в житті успіху», «бути активною і багато встигати», «бути самостійною і не тягарем для батьків» тощо.

5,3% займають бажання задовольнити духовні та естетичні потреби. До таких ми віднесли культурні заходи (кіно, концерти) і бажання подорожувати. Стільки ж (5,3%) — хвилювання про здоров'я, своє і своїх близьких. 2,7% — бажання гарної погоди, 3,3% — щоб змінились зовнішні умови (знизилась ціна на продукти, на проїзд і т. ін.).

Потреба в емоційних контактах з рідними і друзями, здобуття та підтримка сімейних цінностей, підвищення професійного та соціального статусу як прагнення посісти гідне місце в соціумі є соціальною компонентою буття опитаних студентів. В нашому дослідженні вона сумарно посіла 53,4% всього масиву висловлених бажань.

Таким чином, як відмічають і економісти, можна стверджувати, що основною бажаною і ціннісною складовою способу і якості життя молоді є соціальна компонента.

Діаграма процентного розподілу категорій висловлених бажань наведена на рис. 6.1.

При аналізі доповнень речення «Я побоююсь (боюсь)...» було виділено 20 категорій (проти 10-ти, що були сформовані при аналізі бажань), проте кількість висловлених побоювань склала всього дві третини від числа висловлених бажань.

Рис. 6.1. Процентний розподіл категорій бажань

Перше місце за частотою наведення (16,2%) посіла категорія, що визначається як побоювання «не реалізувати себе». До неї ввійшли такі конкретні за змістом, направлені на подальшу реалізацію в соціумі висловлювання, як: «не отримати освіти», «погано закінчити університет», «не знайти належної роботи», а також острах не виправдати надії близьких — «розчарувати рідних»; і значна кількість висловлень, що характеризують побоювання втрати внутрішньої рівноваги в результаті нереалізації в соціумі: «загубити себе», «втратити незалежність», «бути «ніким»», «втратити сміливість», «стати безпорадною».

Друге і третє місце (по 12,5%) за нашою класифікацією зайняли категорії побоювання душевних травм («довіритися іншим», «розкритись незнайомим людям», «бути відвертою», «кохати», «зради близьких», «чужих слів, думок», «обману», «лестоців і підлості», «конфліктів і сварок», «критики», «не бути почутою»); і калітства та хвороб: хвороб, болі, крові, операцій, «страшних діагнозів», «стати інвалідом».

На четвертому місці (10,9%) — страхи природно-просторових факторів: води, висоти, глибини, пустоти, тісного приміщення, замкненого простору, темряви, вогню, грози, сильного вітру, холоду. Сюди ж ми віднесли і побоювання «плавати» як страх води, «стрибати з парашутом» як страх висоти, в той час як побоювання «літа-

ти» — вже до нещасних випадків (аварії на літаках). Ніби споріднені в цьому ряду урагани і повені відносимо до категорії стихійних лих, хоча наразі не можна однозначно визначити, чи ці явища чисто природні чи відбуваються за техногенних впливів.

На п'ятому місці (9,7%) — страхи природних об'єктів: жаб, змій, кажанів, щурів, собак, павуків, тарганів. Ми визначаємо ці живі істоти як об'єкти, вважаючи, що студенти проявляють до них суб'єкт-об'єктне ставлення.

Шосте місце (6,5%) займають висловлювання, об'єднані за принципом можливості одержання шкоди від однієї людини чи групи як безпосередньо — хуліганів, наркоманів, злочинців, вбивць, маніяків, так і опосередковано через технічні засоби пересування, що спричинені помилками операторів: аварій на автошляхах, залізниці, авіакатастроф і т. ін.

6,0% — сьоме місце: страх смерті — своєї або своїх близьких.

Наступні тринадцять місць з виділених двадцяти займають категорії, питома вага яких не перебільшує 5%.

4,4% — страх самотності: «не мати кохання», «не вийти заміж», «залишитись одною», «залишитись нікому не потрібною». Спорідненою до цієї категорії є побоювання не мати сімейного щастя (0,5%): «вийти заміж не за ту людину», «мати поганого чоловіка».

3,2% — побоювання, що відображають невміння вибудувувати стосунки і психологічний самозахист: страх «інших людей», «керівництва мною», «дивних дійств», «злих і підлих людей», «людей, що себе не контролюють», «людей, що себе рекламують», «натовпу» і т. ін.

3,0% — страх збройних конфліктів: війни, атомної зброї; 2,8% — стихійних лих: ураганів, катаклізмів, повеней, «кінця світу»; 2,6% — побоювання відсутності емоційних зв'язків: «втратити друзів», «загубитись і не знайти рідних» тощо.

«Втратити привабливість»: «погано виглядати», «погладшати», «понівечити обличчя» та ін. — 2,1%. 1,9% — страх техногенних аварій: «аварії на Київській ГЕС», «обвалу в метро» тощо.

По 1,2% — занепокоєння з приводу політичної ситуації, відсутності матеріального забезпечення, побоювання за дітей: «народити нездорових дітей», «неправильно виховати дітей», «не забезпечити дітям гідне життя».

По 0,9% — старості і побутових загроз (струму, «механізації життя» і ін.).

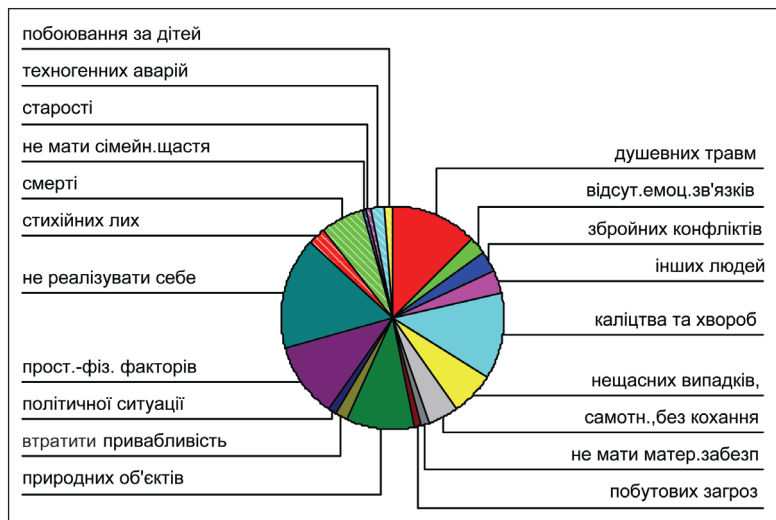

Рис. 6.2. Процентний розподіл категорій побоювань та страхів

В результаті подальшого узагальнення і структуризації [3] сформовані наступні змістовні групи побоювань (за ступенем пріоритетності):

1. Самозбереження: побоювання каліцтва та хвороб, нападів хуліганів, нещасних випадків, втрати привабливості, старості, смерті – 28,0%.

2. Група «міжособистісні відносини», що відображає переживання відсутності сімейного щастя, кохання, самотність, побоювання за дітей, відсутність емоційних зв'язків, душевні травми, побоювання впливу інших людей. В процентах кількість таких побоювань становить майже чверть усього масиву висловлювань – 24,4%.

3. Природне середовище: побоювання природних об'єктів, просторово-фізичних факторів, стихійних лих становлять 23,4%, причому дійсно загрозові стихійні лиха займають всього 2,8%.

4. Стан в соціумі: відображає побоювання студентів не реалізувати себе і не мати пристойного матеріального забезпечення – 17,2%.

5. Соціотехнічне середовище: страхи збройних конфліктів, техногенних аварій, побутових загроз сумарно складають 5,8%.

6. Страхи політичних процесів – 1,2%.

Узагальнені аналогічним чином категорії висловлених бажань студентів мають таку структуру:

1. Самозбереження – 24,0%: задоволення фізіологічних потреб (18,7%) і турбота про здоров'я (5,3%).

2. Міжособистісні відносини – 31,4%, що відображають потреби в спілкуванні, досягненні позитивних емоційних станів (22,7%) та бажанні мати сімейні цінності (8,7%).

3. Природне середовище – 2,7%: бажання гарної погоди.

4. Стан в соціумі – 33,3%: підвищення освітнього і професійного рівня (14,7%), підвищення соціального статусу (7,3%), матеріальне забезпечення (11,3%).

5. Соціотехнічне середовище в масиві бажань не відображене.

6. Бажання політичних змін – 3,3%.

7. Культурні потреби – 5,3%.

Для порівняння актуальності бажань і побоювань студентів одержані дані занесені у таблицю 6.2.

Основні бажані компоненти способу буття сучасних студентів стосуються стану в соціумі і потреб у спілкуванні. Серед загроз на першому місці стоять загрози життю і здоров'ю, на другому – відсутність спілкування. Можна стверджувати, що якщо, відповідно до нашого припущення, суб'єктивне відчуття комфортності життя і його якості відображається, з однієї сторони бажаннями особистості, а з іншої обмежується страхами настання деяких подій, або, навпаки, недосягненням конкретних станів, то спілкування для молоді є найбільш актуальною потребою. Поза задоволенням цієї потреби не можна говорити про якість їх життя.

Таблиця 6.2

Порівняльна таблиця процентного співвідношення категорій бажань та побоювань студентів

Категорії	Бажання		Побоювання	
	%	Ранг	%	Ранг
Стан в соціумі	33,3	1	17,2	4
Міжособистісне спілкування	31,4	2	24,0	2
Самозбереження	24,0	3	28,0	1
Культурні потреби	5,3	4	—	—
Політичні зміни	3,3	5	1,2	6
Проблеми природного середовища	2,7	6	23,4	3
Соціотехнічні проблеми	—	—	5,8	5

З погляду актуальності в світі екологічних проблем, можна зробити висновок, що, хоча в даній групі досліджуваних природні загрози і займають третє місце серед висловлених побоювань, насправді тільки 2,8% з них є дійсно глобальними, причому соціотехнічні глобальні загрози справляють більш виражений вплив, ніж природні

(5,8% проти 2,8%). Небезпечні процеси, що відбуваються на планеті, не є для молоді актуальними.

Література

1. Ноздріна Л.В. Якість життя населення в перехідній економіці України : автореф. дис. ... канд. екон. наук / Л.В. Ноздріна // Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2001. – 24 с.
2. Узунов Ф.В. Оцінка рівня і якості життя населення : автореф. дис. ... канд. екон. наук / Ф.В. Узунов // Харківський держ. економ. ун-т. – Х., 2004. – 22 с.
3. Швалб Ю.М. Теоретические проблемы структурирования сфер жизнедеятельности личности / Ю.М. Швалб // Актуальні проблеми психології : Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка / За ред. Максименка С.Д. – Т. 7. – Вип.10. – К. : 2007. – С. 439-450.

6.2. Семантична структура бажань, цілей і можливостей в оцінці якості життя

Актуальність дослідження. Якість життя являє собою інтегральну характеристику фізичного, емоційного, психологічного й соціального функціонування людини. Особливої актуальності психологічні аспекти якості життя набувають в умовах сьогодення, які характеризуються соціально-економічною кризою. Наскільки змінилася якість життя кожного з нас за останній рік? Як змінилась якість життя спільноти в цілому? Чи, взагалі, існує зв'язок між зміною рівня і якістю життя людини?

За останні 15 років кількість публікацій стосовно даних проблем у відомих світових періодичних наукових виданнях перевищила 2 тисячі [2], що свідчить про суттєву зацікавленість в розробці даної проблематики. З іншого боку, близько 90% усіх публікацій пов'язані або з медичною, або з економічною, або з демографічною науками. Проте, питання, які в них розглядаються, досить часто стосуються насамперед психології. Чи щасливою є людина? Чи почуватється задоволеною? Що заважає для досягнення нею задоволеності? і т.п.

Отже, виходячи з актуальності й недостатньої розробленості зазначеної теми у психологічній науці, **проблемою дослідження** ми обрали еколого-психологічні аспекти якості життя людини.

Мета дослідження полягає у виявленні еколого-психологічних умов формування якісного життя людини, а також у з'ясуванні структури уявлення про якість життя.

Дане поняття увійшло у науку і повсякденне життя з початку 1960-их років у зв'язку з проблемами життєздатності (рос. «жизненности») великих міст. Оскільки воно виникло з практики буденного буття, то й представляло собою певний конгломерат різних проблем, серед яких були: якість медичного обслуговування і продуктів хар-

чування, очищення від сміття, рівень доходів на душу населення, почуття гармонії, щастя й задоволеності тощо.

Від початку індикаторами якості життя (QOL-індикатори) вважалися «об'єктивні показники» — рівні: здоров'я, соціального забезпечення, безробіття й інше. Основна ідея в дослідженнях даного підходу — нормативність та відхилення від норм. При цьому сутність людини зводилася до задоволення базових потреб — в їжі, в одязі, в житлі, у здоров'ї, в освіті. Зростання кількісних показників споживання характеризувалося як один з основних показників покращення якості життя.

Пізніше в дане поняття почали вводити «суб'єктивні показники»: почуття безпеки, задоволеність життям, стосунки з сім'єю, задоволеність працею, статевим життям та інше.

Очевидними стали питання співвіднесення даних параметрів. Більше того, в багатьох публікаціях стверджується, що групи об'єктивних і суб'єктивних параметрів, взагалі-то, несумісні. На підтвердження цієї тези можна уявно порівняти об'єктивні усереднені показники життя (наприклад в Києві) у 50-х роках ХХ ст. і сьогодні й суб'єктивні оцінки якості життя за ці ж періоди. Результат буде, мабуть, протилежний. Також, актуальними стають проблеми розробки інструментарію для збору емпіричних даних. Виходячи з вищевказаної «конгломератності» діагностичний матеріал також виявився досить різномірним. Одним з найрозповсюдженіших на сьогодні є опитувальник QOL від ВООЗ, в якому вивчена важливість різних аспектів життя що впливають на її якість. Використовуваний опитувальник є суб'єктивною мірою благополуччя респондентів і їх задоволеності умовами свого життя [5]. За допомогою нього здійснюється оцінка сфер якості життя: фізичних, психологічних функцій, рівень незалежності, соціальні відносини, а також сприйняття респондентом свого здоров'я і якості життя в цілому.

У 2002 році російськими фахівцями соціальних наук проводилися дослідження якості життя російських студентів [9]. Найважливіші за поглядами студентів фактори якості життя виявилися: здатність пересуватися; фінансові ресурси; особистісні переконання / життєва енергія / сексуальне життя / соматичне здоров'я / безпека і захищеність. Згідно того ж дослідження, задоволених комплексним показником якості життя — близько 73%.

Наступна група діагностичного матеріалу пов'язана з поняттям психічного (психологічного) здоров'я. Вважається, що людина тим якісніше живе, чим здоровішою вона є. Йї тому тут вимірюються рівні: гармонійності, інтегрованості; адаптованості, успішної соціалізованості; конфліктності, фрустрованості, акцентуїова-

ності; наявності дистресів тощо. Серед іншого це методики «САТ» (Ю.Є. Альошина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовська), «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч), «МТЖЦ» (морфологічний тест життєвих цінностей, В.Ф. Сопов, Л.В. Карпушина).

Ще одна група методик пов'язана з ідеєю реальності і бажаності, яка бере свій початок від праць У. Джемса щодо самооцінки. Тут показник якості життя трактується як ступінь відповідності між бажаннями людини й тим, що вона має. Серед методик цієї групи виділимо насамперед оцінку бюджету часу (Ф. Моргун й інші).

В лабораторії екологічної психології Інститут психології ім. Г.С. Костюка під керівництвом Ю. Швалба запропоновано розглядати показник якості життя в аспекті включеності відношень людини з компонентами середовища у життєдіяльність (або у різні діяльності) людини [11]. Відповідно до психологічної структури діяльності нами визначаються наступні складові:

- 1) «суб'єктивна привабливість» відповідає компоненту «ціль»;
- 2) «реалістичність» відповідає компоненту «засоби»;
- 3) «задоволеність» відповідає компоненту «результат».

До цих компонентів ми додаємо фактор ризиків і актуалізованості. Грунтуючись на описаних вище теоретичних підходах, ми розробили методику збору емпіричного матеріалу стосовно суб'єктивної оцінки якості життя.

Опис методики.

Методика є модифікація відомої проективної техніки незавершених речень (Д. Сакс і С. Леві). Респонденту пропонується продовжити нейтральні речення, які стосуються певної сфери життя. Залежно від спрямованості відповідей можна схарактеризувати систему ставлень досліджуваного.

В нашому варіанті респондентам пропонувалося продовжити речення, що однаково починалися. Дані речення були розподілені на групи (по 10) відповідно до виділених складових компонентів якості життя — привабливості («В майбутньому я буду...», «Я хочу...»), реалістичності («Я можу...»), ризикованості («Я боюся...»). Після виконання даної частини завдання ми пропонували впорядкувати записане за ступенем особистісної важливості, тобто визначати нерелексований і релексований пріоритети.

Отримані дані оброблялись в наступних напрямках:

- 1) складання тезаурусу в цілому й кожної складової життєдіяльності;
- 2) групування складеного тезаурусу за семантичними множинами у відповідності з декількома різними критеріями. Отримані в результаті цієї операції дані стали матеріалом для розробки

- опитувальників щодо дослідження еколого-психологічних особливостей якості життя людини і групи;
- 3) визначення потужності кожної з виділених семантичних множин у цілому, за досліджуваними групами й за кожним респондентом;
 - 4) порівняння ступенів відрефлексованості за різними складовими життєдіяльності у цілому, за досліджуваними групами й за кожним респондентом.

Результати дослідження.

На основі описаних вище теоретичних розробок і діагностичної методики ми провели попереднє емпіричне дослідження щодо суб'єктивної оцінки якості життя студентською молоддю. Досліджуваними були студенти деяких київських ВНЗ першого і п'ятого курсів стаціонарної форми навчання, а також студенти заочної форми навчання третього-четвертого курсів економічних спеціальностей. Ми припустили, що саме в цих трьох групах повинні бути вагомими відмінності щодо структури поняття «якості життя» і його оцінки.

Оскільки отриманий матеріал може бути оброблений за декількома описаними вище напрямками, а обсяг статті є обмежений, тут ми проаналізуємо результати лише за одним із них.

Аналізуючи отриманий тезаурус, ми звернули увагу на те, що значна кількість названих у якості бажань, цілей чи можливостей об'єктів стосується саме виділених Е. Фромом категорій фундаментальних способів людського існування — «буття» і «володіння». («Я хочу мати гроші, квартиру, роботу, сім'ю тощо»; «Я хочу бути бізнесменом, чоловіком, мамою тощо»). Однак, за відсутності у деяких випадках чіткого критерію щодо поділу ми відносили до даних класів лише те, що явно вказувалося як «маю» або «буду». Окрім цього, нами було виділено ще дві категорії, які пов'язані з діями і переживаннями («Я можу водити авто, збудувати дім, заробити гроші і т. ін.»; «Я хочу кохати, щоб мої рідні були здорові тощо»). Отже, перший напрям аналізу було здійснено саме за цими чотирма семантичними класами.

В результаті ми отримали наступне. У цілому, розподіл за семантичними класами наступний:

- «Мати» 27%
- «Бути» 20%
- «Діяти» 48%
- «Переживати» 5%

Іншу ситуацію ми отримуємо, коли розглянемо розподіл даних класів за складовими компонентами діяльності (див. рис. 6.3).

Рис. 6.3. Розподіл в цілому по відсотках за складовими компонентами діяльності у виділених семантичних класах

Так, в бажаннях в цілому домінує «володіння» (52%). На другому місці йде бажання діяти (35%) й більш ніж в чотири рази меншим є бажання кимось бути (13%). У можливостях домінуюча більшість (74%) вибирає саме активність, тобто «можу щось зробити». Тут досить близькими є показники класів «бути» і «переживати» (14% і 10% відповідно).

Досить показовим є значення показника можливості мати — лише 2%. Що ж до цілей, то в цілому це найбільш рівний показник. Й хоча тут також превалює клас «діяти» (40%), досить близьким до нього стає клас «бути» (34%).

Суттєво іншу картину ми отримали в показниках першокурсників (див. рис. 6.4).

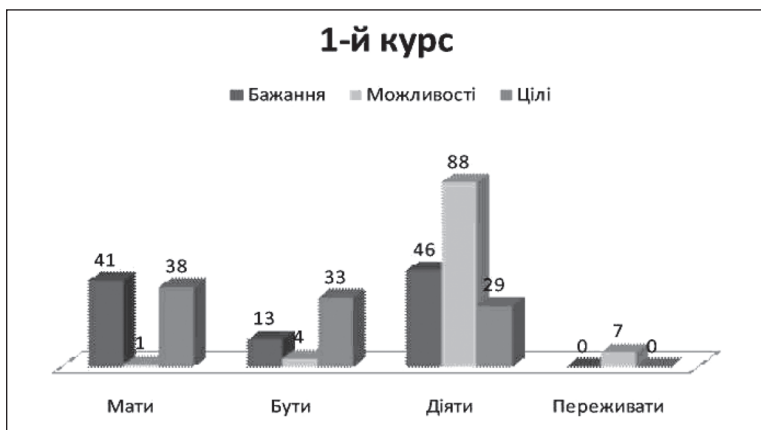

Рис. 6.4. Розподіл по відсотках за складовими компонентами діяльності у виділених семантичних класах (1-й курс)

Бажання «діяти» тут є домінуючими порівняно з бажанням «мати» (46% проти 41%). Мета «мати» у першокурсників майже вдвічі більша, ніж за вибіркою в цілому (38% проти 21%). В той же час усього в 4% оцінюється можливість кимось бути. Цікавим є факт майже відсутності переживань в цілому — лише у 7% випадків можливостей.

Щодо специфіки випускників ВНЗ (див. рис. 6.5), то тут ми спостерігаємо найвищі серед усіх груп показники класу «бути» (31% у бажаннях, 35% у можливостях й 43% в цілях).

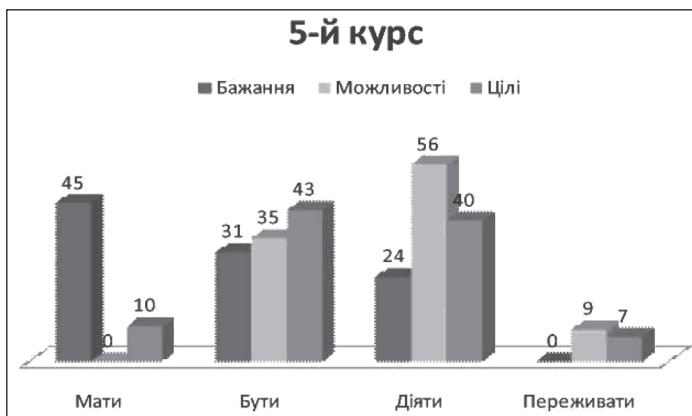

Рис. 6.5. Розподіл по відсотках за складовими компонентами діяльності у виділених семантичних класах (5-й курс)

Заочники в основному є більш соціально зрілими. У них ми маємо особливості, відображені на рис. 6.6. Найбільшого серед усіх груп значення сягають показники переживання як в можливостях (14%), так і в цілях (8%). Також, найбільшого значення сягає параметр діяти у цілях (62% проти 40% на 5-му курсі й 29% на першому). На основі цього навіть можна висунути гіпотезу про особливості динаміки вікових змін у структурі цілі «діяти». Теж саме можна говорити і про вікову тенденцію до збільшення щодо бажання «мати» (з 41% на першому курсі, через 45% на п'ятому курсі до 59% у соціально зрілих людей). З іншого боку, найменшим серед усіх є значення показника «мати» в цілях, й одночасно, максимальне значення (59%) показника «мати» у бажаннях. Окремо можна розглядати особливості вікової динаміки можливостей «бути». Так, якщо на першому курсі вони є мінімальними (4%), то на п'ятому курсі вони сягають максимуму (35%), що можна пояснити станом випускника-спеціаліста, перед яким, як вважається, «відкриті усі шляхи». У більш зрілих людей даний показник знов знижується (до 10%), що можна пояснити їх більшою адекватністю щодо власних можливостей у відповідності з сучасними умовами буття, особливо в нашій країні.

Рис. 6.6. Розподіл по відсотках за складовими компонентами діяльності у виділених семантичних класах серед студентів заочної форми навчання

Висновки.

Ми розглянули лише деякі окремі аспекти особливостей структури й оцінки якості життя сучасною молоддю. Однак, на основі вже отриманих результатів можна стверджувати про наявність вікової специфіки і тенденцій у розвитку уявлень про якість власного життя.

Література

1. Баранов А. В. Социально-демографическое развитие крупного города / А. В. Баранов. — М., 1981. — 191 с.
2. Башкова С. А. Особенности образа будущего у старшеклассников больших и малых городов : дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Светлана Александровна Башкова. — Москва, 1999. — 152 с.
3. Вернік О. Л. Особливості суб'єктивної оцінки якості життя студентською молоддю / Олексій Вернік // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С. Д. — Т. 7. — Вип. 19. — Київ — Житомир : Вид-во ЖДПУ ім. І. Франка, 2009. — С. 46-50.
4. Замалетдинова Л. Р. Качество жизни: понятие, структура, значение теории в решении экологической проблемы / Лилия Равилевна Замалетдинова // Вестник Нижегородского государственного университета им. Н. И. Лобачевского. Социальные науки. — 2008. — №2 (10). — С. 102-110.
5. Ковалев В. И. Провинциальная жизнь как предмет житейской рефлексии и междисциплинарного исследования / В. И. Ковалев // Міжнародний науково-практичний семінар «Проблеми провінціології» 4-6 листопада 1996 р. Збірник тез і матеріалів. — Чернівці, 1996 (Перевидання — 2006). — С. 9-14.
6. Kluckhohn F. R. Dominant and variant value orientation // C. Kluckhohn, H. Murray, D. Sneider (eds.) // Personality in Nature, Society and Culture. — NY : Alfred A Knopf inc., 1954. — P. 342-357.
7. Линч К. Образ города / К. Линч. — М. : «Стройиздат», 1982. — 328 с.
8. Мамонова О. П. Социально-культурные особенности малых исторических городов Центрального экономического района России : дисс. ... канд. геогр. наук, спец. 25.00.24 / О. П. Мамонова. — М., 2003. — 120 с.
9. Моргун В. Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування / В. Ф. Моргун // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 2. — С. 27-40.
10. Ромашко С. Пространство диалектики. Коммуникативная среда мегаполиса [Электронный ресурс] / С. Ромашко // «Российское Экспертное Обозрение». — №2 (16). — 2006. — Режим доступа : http://www.archipelag.ru/agenda/povestka/evolution/prostranstvo_goroda/kommunikativnaya_sreda_megapolisa/
11. Романцов М. Г. Качество жизни современных студентов / М. Г. Романцов, С. Н. Коваленко // Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы : Материалы 13-й международной конференции молодых ученых. — СПб., 2002. — С. 312-320.
12. Семенова Т. В. Теоретические и прикладные аспекты социально-психологического исследования городской ментальности : дисс. ... докт. психол. наук, спец. 19.00.05 / Т. В. Семенова. — Казань, 2007. — 410 с.
13. Современные концепции уровня, качества и образа жизни. — М. : ИСИ АН СССР, 1978. — 198 с.
14. Швалб Ю. М. Эколого-психологический подход к определению категории «качество жизни» / Ю. М. Швалб // Актуал. пробл. психології. — Т. 7. — Вип. 15. — К. : «Логос», 2008. — С. 313-319.
15. Штейнбах Х. Е. Психология жизненного пространства / Х. Е. Штейнбах, В. И. Еленский. — СПб. : «Речь», 2004. — 239 с.

6.3. Психологічні особливості якості життя віктимної особистості

Комплексний підхід до аналізу якості життя особистості потребує вияву: 1) умов життя різних соціальних груп, які виконують певні соціальні ролі; 2) умов життя особистості, «межі» якості її життя. Якщо якість життя соціуму досить жорстко детермінована соціально-економічними та іншими об'єктивними обставинами, якість життя соціальної групи — її місцем у суспільному розподілі праці, то якість соціального життя особистості залежить від індивідуальних факторів і стратегій її соціалізації: походження, освіти, потреб, інтересів, цінностей, моделей поведінки, вікових особливостей [5].

Д. Алардт вважає, що якість життя досягається за рахунок задоволення трьох базових потреб: «мати», «кохати» і «бути». До перших, «споживацьких» потреб, відносяться матеріальні умови: економічні ресурси, умови проживання, зайнятість, умови праці, здоров'я, освіти. Любов охоплює потреби спілкуватися з іншими людьми та утворювати соціальні ідентичності. Це контакти у локальній громаді, дружні відносини, соціалізація в групах, стосунки з колегами. Потреби у бутті — інтеграція в суспільстві і життя в гармонії з природою, політична активність, дозвілля і т.д. Кожна з вказаних груп потреб має свій реальний потенціал і чим більше розвинуті потреби особистості, соціальної групи і суспільства в цілому, тим більш високі вимоги ставлять вони до якості свого життя [7]. У даному розділі розглядається суб'єктивна сторона якості життя, яку можна означити як задоволеність — незадоволеність ним.

Специфіка якості життя віктимної особистості полягає за дефіцитарною теорією у звуженні кола потреб як вітальних, так і соціальних.

А. Адлер вказує на визнання інтерперсональних відносин у якості психологічного механізму формування дефіциту психічних функцій. Вчений стверджує про наявність соціокультурних детермінант формування дефіциту соціального почуття. Про це каже і Л.С. Виготський, який формулює основний генетичний закон культурного розвитку психіки, у якому роль інтерперсональних відносин виступає в якості інтерперсонального феномену.

Представники гуманістичної психології відзначають наявність культурної детермінації дефіцитної мотивації. Так, А. Маслоу на підставі диференціації цінностей на буттєві (Б-цінності) та дефіцитарні (Д-цінності) робить висновок про те, що орієнтація на перші формує тенденцію до самоактуалізації, а орієнтація на другі — фор-

мує тенденції на дефіцитарне соціальне функціонування, що призводить до «зниження у людині людського».

Задоволеність чи незадоволеність життям — складне, але завжди узагальнене відчуття життя, що склалося або не склалося вдало або невдало. Не в останню чергу воно складне і тому, що ми самі іноді ведемо з ним подвійну гру. Відчуваючи розчарування в одному, ми втішаємо себе перемогою в іншому, підводимо все до якогось балансу. Але при цьому не помічаємо, що лише заспокоюємо себе, заганяючи вглиб почуття незадоволення замість того, щоб розкрити його причини та реально змінити життя. Задоволеність життям — почуття вірності, справжності свого життя — це іноді чи не єдине джерело наших життєвих сил, життєвої стійкості, життєвої ініціативи, нашої здатності йти вперед. В свою чергу незадоволеність, що іноді доходить до повного відчаю, також здатна підштовхнути нас до рішучого та єдино правильного кроку — зробити спробу змінити своє життя.

Не завжди усвідомлюється той факт, що цілісність особистості досягається тільки при цілісному способі її життя (а цілісність життя виключає її обмеження одним планом, скажімо тільки життя побутове або навіть вузькопрофесійне, його роздвоєння на життя показове, зовнішнє та справжнє, внутрішнє). Цілісність життя особистості в свою чергу є передумовою її активності, ініціативи, її індивідуальних проявів, які неможливі при внутрішній роздвоєності.

Здатність особистості регулювати, організовувати свій життєвий шлях як ціле, яке підкорюється її цілям, цінностям, є вищий рівень і справжня оптимальна якість суб'єкта життя. Вона одночасно дозволяє людині стати відносно незалежною, вільною по відношенню до зовнішніх вимог, зовнішніх «зваблень». Але це лише ідеал, а реально у різних людей виявляється різна міра цілісності життєвого шляху, різний ступінь відповідності дій особистості її цінностям, намірам [8].

Деякі люди залежать від ходу життєвих подій, ледь встигаючи за ними, інші передбачають, організовують, направляють їх. Деякі попадають під владу зовнішніх подій, їх вдається втягнути в чуже їхньому характеру спілкування, а іноді й у справи. Вони легко забувають про власні цілі, плани, здійснюють неочікувані для себе поступки. Інші, навпаки, живуть тільки планами, мріями, створюють власну логіку внутрішнього світу, ідуть у нього так, що зовнішні події не мають для них жодного значення. Вони також не здатні організувати своє реальне життя. Настільки різний характер здатностей до організації життя дозволяє виділити певні типи особистостей з точки зору способу їх життя. За такого підходу ми побачимо уже не безкінечну множину різних характерів і безкінечну множину окремих проявів настрою кожної людини, а різницю по сутевій основі

— здатності до організації життя, вмінню сконцентрувати свої сили та дії у вирішальний момент, скоординувати ситуації та події в головному напрямку. Тому різні способи організації життя ми розглядаємо як здатності різних типів особистостей стихійно чи свідомо будувати свої життєві стратегії [1].

Вікові протиріччя загострюються протиріччями, пов'язаними зі зміною життєвої позиції, зі зміною життєвої лінії, життєвої спрямованості. Сама особистість до певного часу не вирішує протиріччя: відбувається чисто зовнішня зміна життя, нехай навіть і радикальна. Новий спосіб життя не присвоюється особистістю: вона має перейти від одного до іншого способу життя, що потребує не тільки часу, а й внутрішньої перебудови. Протиріччя, пов'язані зі змінами, в тому числі і віковими (втратами, утриманням, «переосмисленням»), життєвої позиції, є найбільш важкими для життя особистості. Життєва позиція, як і суб'єктивна якість життя, може змінюватися або залишатися незмінною залежно від характеру та способу вирішення протиріч, конфліктних ситуацій, причому для зміни життєвої позиції як такої необхідне вирішення життєво значущих протиріч, ситуацій тощо. Життєво значущими, життєво важливими є тільки ті протиріччя, які є засобами, способом зміни поглядів, звичок, відносин особистості з суспільством, із самою собою і т.п. Протиріччя, які вирішуються тільки «на словах», приводять до демагогії, до небажання тощо. насправді відмовитися від своїх установок, «принципів», до «удаваної діяльності».

Підлітковий вік традиційно вважається найважчим у виховному відношенні. О.Б. Дарвиш, І.В. Дубровіна та інші дослідники пов'язують труднощі цього віку зі статевим дозріванням та розглядають їх причиною різних психофізіологічних і психічних відхилень [4].

В цьому сенсі висловлюється і така авторитетна вчена як А. Фрейд, яка зазначає, що протягом латентного періоду інстинктивний бік дитини був відносно слабким у прояві, завдяки звичайному зниженню лібідозних та агресивних мотивів у цей час. Проте цей стан змінюється у підлітковий період, коли збільшується кількість інстинктів, що призводить до реактивації кожного окремого компоненту інстинктивної сфери дитини, зокрема, дитячої сексуальності та агресивності. Его підлітка вже не може упоратись з цим внутрішнім тиском, що усе збільшується, і втрачає здібність підтримувати раніше встановлений баланс особистості.

У ході бурхливого зростання і фізіологічної перебудови організму у підлітків може виникнути відчуття тривоги, підвищена збудливість, понижена самооцінка. Як загальні особливості цього віку

виокремлюються: мінливість настроїв, емоційна нестійкість, несподівані переходи від веселості до суму і песимізму. Прискіпливе відношення до рідних поєднується з гострою незадоволеністю власною персоною.

Без сумніву, для розвитку людини важливим є кожен вік. Проте, саме підлітковий вік займає особливе місце як у її житті, так і у науках про людину, у тому числі і в психології. Підлітковий період — це найважчий та найскладніший вік з усіх вікових етапів, оскільки саме він є періодом становлення особистості людини.

В цей час, усі сторони розвитку піддаються якісній перебудові, виникають і формуються психологічні новоутворення, закладаються основи свідомої поведінки, формуються соціальні установки. Цей процес перетворення і визначає всі основні особливості дітей підліткового віку. Дані аспекти неодноразово знаходили своє відтворення у роботах як зарубіжних, так і радянських, вітчизняних вчених (А. Адлер, Ж. Піаже, А. Фрейд, З. Фрейд, Л. С. Виготський, Л. І. Божович, В. В. Давидова, Т. В. Драгунова, І. В. Дубровіна, А. М. Маркова, Д. І. Фельдштейн, Д. Б. Ельконін та багато ін.).

Для підлітка все більшого значення починає набувати теоретичне мислення, здатність встановлювати максимальну кількість смислових зв'язків у навколишньому світі — в системі історично обумовленої реальності людського існування. Він стає психологічно зануреним у реальності наочного світу, образно-знакових систем, природи і соціального простору. Матеріал, що вивчається у школі і спеціальних закладах, стає для підлітка умовою для побудови і перевірки своїх гіпотез. Звичайно, таке занурення в реалії людського буття відбувається поступово, нарощуючись до кінця підліткового та початку юнацького віку.

Підліток, занурюючись в соціальне середовище, невпинно трансформує свої вищі психічні функції у привласнювану систему знаків. Ця обставина змінює мислення. Саме з цього приводу Ж. Піаже писав, що «соціальне життя трансформує інтелект через дію трьох посередників: мови (знаки), змісту взаємодії суб'єкта з об'єктами (інтелектуальні цінності) і правил, наказаних мисленню (колективні логічні або діалогічні норми)». В цьому випадку привласнені соціальні відносини виробляють нові можливості мислення.

При цьому, як зазначають фахівці, підліток може зробити гігантський за своєю якістю стрибок — він починає орієнтуватися на потенційно можливе, а не на обов'язково очевидне. Завдяки своїй новій орієнтації він дістає можливість уявити все, що може трапитися, — і очевидні, і недоступні сприйняттю події. Тим самим підви-

щується вірогідність того, що він розбереться у тому, що може відбуватися насправді.

З погляду психології девіантної поведінки віктимність — психологічна властивість особистості, що виникає внаслідок дефекту інтерактивного культурогенезу і яка характеризується схильністю особистості стати жертвою фрустрації соціогенних і персоногенних впливів, що ведуть до деформації розвитку особистості. У результаті дефекту інтерактивного культурогенезу і дефіциту умов розвитку формується деформована особистість, виникає ситуація девіантного патерну, особистість компенсує свою «ущербність» у різних формах девіантної поведінки і віктимності. Через свою соціальну некомпетентність особистість стає жертвою поведінки, що відхиляється — настає девіантна віктимізація [2].

Віктимна особистість характеризується наступними показниками:

- зниженням рівня мотивації;
- заниженою самооцінкою;
- дефіцитом ціннісних орієнтацій;
- високим конформізмом та ін.

Віктимна особистість як психологічний феномен має наступні основні індикатори:

1. Тривожність. Встановлено, що тривога має свій психодинамічний алгоритм розвитку, у якому встановлені кілька станів. Так, відчуття внутрішньої напруженості є початком тривожного ряду і відповідає найменшому ступеню тривоги. Напруженість, сторожкість, а при достатній виразності і тяжкий щиросердечний дискомфорт — ось переживання, характерні для цього ряду. Це усього лише сигнал, що дозволяє звернути увагу на пошук загрози, що наближається, чи ймовірної загрози. Далі в тривожному ряду відзначають гіперестезичні реакції. Суть цього явища полягає в тому, що визначений вид раніше нейтральних подразників здобуває особливі властивості, що впливають, викликаючи наростання тривоги. Навколо значимого подразника починають концентруватися цілі групи стимулів, що були раніше нерозрізненими. У результаті людині починають «діяти на нерви» події й обставини, яким раніше вона не надавала ніякого значення. Тобто на цьому етапі з'являється багато додаткових, неадекватних стимулів, що генералізують почуття тривоги. Власне тривога — центральний стан у розглянутому ряду. Виявляється як переживання погрози, почуття неясної, неусвідомлюваної небезпеки.

2. Емоційна ригідність — другий психологічний індикатор інтерактивного дефекту розвитку особистості, що приводить до віктимності.

В.В. Бойко визначає емоційну ригідність як невіддатливість, твердість, негнучкість, що виражається в тому, що особистість слабо і дуже вибірково, не гнучко й в обмеженому діапазоні емоційно реагує на зовнішні і внутрішні впливи. Він пропонує діагностувати емоційну ригідність через оцінку нейротизму по питальнику Г.С. Айзенка. Високий показник нейротизму свідчить про наявність інтерактивного дефекту розвитку, і зокрема дефіциту психокультурної зрілості особистості, що виражається в ослабленій здатності психотехнічної регуляції рухливості нервових процесів.

3. Емоційна в'язкість — третій психологічний індикатор інтерактивного дефекту розвитку особистості, реакції якого супроводжуються фіксацією афекту й уваги на яких-небудь значимих подіях, об'єктах.

Виявляється в діях, що менш всього обумовлені сутністю ситуації, але головним чином консервативними поглядами особистості, раз і назавжди заведеним порядком життя, звичками, стереотипами відносин до людей, нового. Замість живих, опосередкованих інтелектом реакцій особистість довгостроково зосереджується на психотравмуючих обставинах, на невдачах і образах, темах, що хвилюють. Виникла енергія емоцій не розряджається, а зосереджується на різних рівнях особистості: будить стереотипи мислення, звички, стійкі спогади, враження.

Впливи провокують могутній приплив енергії, неадекватний їх сили і значимості. Емоційна реакція миттєво вбирає в себе енергетику всього організму, що різко знижує гальмуючу роль інтелекту. У результаті підвищення настрою найчастіше здобуває відтінок сентиментальності, розчулення, а зниження — слізливості, легкодухості. Крайній ступінь емоційної слабості визначається терміном «емоційне нетримання» — це повна нездатність стримувати зовнішні прояви емоцій у сполученні з різкими коливаннями настрою з будь-якого приводу. Іноді спостерігається надзвичайна емоційна чутливість, коли несприятливі і випадкові деталі, що відбуваються, залишають дуже глибоке враження.

4. Емоційна монотонність. Емоційні реакції позбавлені гнучкості, природньої залежності від зовнішніх і внутрішніх впливів. Емоції одноманітні, нерухомі, без добової динаміки і не мінливі від зовнішніх стимулів.

5. Емоційне загрубіння — втрата тонких емоційних диференціювань, тобто здібності визначати доцільність тих чи інших емоційно забарвлених реакцій і дозувати їх.

Особистість втрачає раніше притаманні їй витриманість, делікатність, такт, ввічливість, стає розгальмованою, цинічною, не до-

тримується правил поведінки. Емоційне загрубіння зазвичай стає наслідком органічних порушень, які знижують функції інтелекту, наприклад, при алкоголізмі, наркоманії, патологічних проявах старіння.

6. Емоційна тупість — коли для відповідних реакцій характерна душевна холодність, черствість, безсердечність. Емоційний репертуар особистості різко обмежений, в ньому немає реакцій, які включають в себе моральні, етичні та естетичні почуття. Такий тип реагування пов'язаний із явним недорозвитком чи втратою вищих почуттів. Іноді позначається як «моральна ідіотія», олотімія.

7. Втрата емоційного резонансу — повна чи майже повна відсутність емоційного відгуку на різні події. Особистість відділена від зовнішнього світу, втратила відчуття єдності з тим, що відбувається. Емоції припиняють виконувати найголовнішу свою функцію — пов'язувати зовнішнє, матеріальне та внутрішнє, духовне. В результаті значно порушується енергетичний обмін між індивідом та середовищем.

8. Алекситимія — знижена здібність чи ускладнення у вербалізації емоційних станів. Алекситимія — психологічна характеристика особистості, в якій відзначаються наступні особливості у когнітивно-афективній сфері: неможливість у визначенні (ідентифікації) і описі власних переживань; складнощі у проведенні різниці між почуттями і тілесними відчуттями; зниження здібності до символізації, про яку свідчить бідність фантазії, сприйняття; фокусованість у більшій мірі на зовнішніх подіях, ніж на внутрішніх.

Представлені психологічні індикатори інтерактивної деформації особистості характеризують порушення в емоційно-вольовій сфері. До індикаторів, які вказують на порушення емоційно-когнітивної сфери, можна додати когнітивні зрушення, які деформують основні соціально-психологічні установки особистості та її «Я-концепцію».

У кожної людини в когнітивному функціонуванні є своє слабке місце — «когнітивна вразливість», — яка характеризує інтерактивну деформацію особистості. Інтерактивна деформація особистості, яка виявляється в емоційній сфері, є результатом порушень у когнітивній сфері. Ці порушення в когнітивній сфері Еліс назвав іраціональними установками. Еліс виділив чотири групи таких установок, які найбільш часто створюють проблеми соціального функціонування особистості:

1. Установки повинності. Деякі люди впевнені у тому, що в світі існують універсальні установки (принципи), які, не дивлячись ні на що, повинні бути реалізовані.

2. Катастрофічні установки. При цих установках окремі події, які трапляються у житті, оцінюються як катастрофічні без якої би то не було системи відрахування. Катастрофічні установки проявляються у мові у вигляді оцінок, виражених у крайньому ступені, наприклад «неможливо», «жахливо» і т. ін.

3. Установка обов'язкової реалізації своїх потреб. В основі цієї установки лежить ірраціональна впевненість у тому, що людина повинна володіти певними якостями для того, щоб реалізуватися і стати щасливою.

4. Оціночна установка. При цій установці оцінюється особистість людини у цілому, а не окремі її риси, якості, вчинки і т.п. Іншими словами, тут окремий аспект людини ототожнюється нею у цілому.

Ірраціональні установки, за Елісом, представляють собою жорсткі емоційно-когнітивні зв'язки, які мають характер абсолютного припису. Ірраціональні установки як психологічний індикатор інтерактивної деформації особистості визначають виникнення синдрому дисконунікації особистості, яка проявляється у девіантній поведінці і вчинках.

Особистість девіанта характеризується ростом компенсуючих тенденцій, спрямованих на змінення свого статусу та позбавлення від дискомфорного стану шляхом інтенсифікації, що відхиляється від культурного статусу ситуацій соціального функціонування форм поведінки.

До девіантної поведінки підлітків приводять такі фактори: культ насилля, який ствердився у сучасному мистецтві (широкий потік фільмів, книг, пісень та ін.) і формує духовний світ молоді; стан аномії (падіння моральності), притаманний кризовому суспільству (відмова від попередніх ідеалів); соціальна політика (антисімейна соціальна політика, політика підриву національної ідеї виховання, паралізація основних для нашого суспільства важелів, при чому зразки насилля показує сама влада); незадоволеність соціальних потреб; відсутність життєвих перспектив, у той же час у деяких — завищені очікування у матеріальному плані; погана організація вільного часу; відміна карної відповідальності за вживання наркотиків і т.п.

Звичайно, складні сімейні обставини, неправильне сімейне виховання, низький загальноосвітній і культурний рівень оточуючих впливає на багатьох підлітків, однак далеко не всі поставлені в ці умови стають наркоманами чи алкоголіками. У той же час несприятливі психофізіологічні фактори (психопатія, акцентуація характеру і поведінки) також не є фатальними самі по собі (тобто без сполу-

чення із соціальними факторами) і не можуть стати детермінантою девіантності [3].

Наша точка зору відносно інтерпретації детермінант девіантності визначається наступними позиціями:

- девіантність виникає як механізм компенсації віктимності особистості;
- девіантність — це наслідок психологічної деформації особистості, яка веде до втрати механізму інтра- та інтерсуб'єктивної регуляції соціального функціонування особистості; девіантність програмується в процесі порушеного культурогенезу у сімейній та освітній системах розвитку особистості підлітка.

Проблема якості життя віктимної особистості у втраті сенсу та стратегій життя, відсутності відчуття «оволодіння своїм життям».

Принциповий зміст життєвої стратегії — не тільки у своєрідному структуруванні, в організації життя, але й у створенні її духовно-ціннісного, духовно-етичного рівня та способу, що й приносить справжнє задоволення людині. Здатність досягти такого способу життя й складає її справжній сенс, її головну мету.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. — М.: Мысль, 1991. — 435 с.
2. Анцупов А.Я. Конфликтология: учебник для вузов / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. — М.: ЮНИТИ, 1999. — 551 с.
3. Бовть О.Б. Проблемы дослідження віктимогенних якостей особистості / О.Б. Бовть // Актуальні проблеми психології. — 2004. — №9. — С. 90-93.
4. Дарвиш О.Б. Возрастная психология / О.Б. Дарвиш. — М.: Владос-Пресс, 2003. — 171 с.
5. Ершов А.П. Качество жизни и местное самоуправление в условиях социальной модернизации / А.П. Ершов, Ю.Р. Хайруллина // Социол. исслед. — 2004. — №8. — С. 65-66.
6. Руденский Е.В. Дефицитарная деформация личности подростка как критерий ви́ктимности: Концепция и программа социально-психологического исследования / Е.В. Руденский. — Новосибирск: Изд-во НГПУ, 1999. — 44 с.
7. Руткевич М.Н. Образ жизни и «качество жизни» / М.Н. Руткевич // Социол. исслед. — 1976. — №4. — С. 13-24.
8. Томэ Г. Теоретические и эмпирические основы психологии развития человеческой жизни / Г. Томэ // Принципы развития в психологии. — М.: Прогресс, 1978. — С. 234-240.
9. Туляков В.А. Виктимность и ее выражение / В.А. Туляков // Юридическое образование и правовое государство. — Одесса, 1997. — С. 301-305.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Абульханова-Славская К.А. Жизненные перспективы личности / К.А. Абульханова-Славская // Психология и образ жизни личности. — М. : Наука, 1987. — 30 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. — М. : Мысль, 1991. — 435 с.
3. Августин. Исповедь / Августин. — К. : «Наукова думка», 1988. — 150 с.
4. Айвазян С.А. Анализ качества и образа жизни населения / С.А. Айвазян // Центральный экономико-математический ин-т РАН. — М. : Наука, 2012. — 432 с.
5. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. — СПб. : Питер, 2001. — 272 с.
6. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление / С.Ф. Анисимов. — М. : Мысль, 1988. — 253 с.
7. Анцупов А.Я. Конфликтология : учебник для вузов / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. — М. : ЮНИТИ, 1999. — 551 с.
8. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е.Ю. Артемьева / Под ред. И.Б. Ханиной. — М. : Наука; Смысл, 1999. — 350 с.
9. Архангельский Л.М. Ценностные ориентации и нравственное развитие личности / Л.М. Архангельский. — М. : Прогресс, 1987. — 64 с.
10. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти / Г.О. Балл. — Рівне : «Ліста-М», 2003. — 128 с.
11. Баранов А.В. Социально-демографическое развитие крупного города / А.В. Баранов. — М., 1981. — 191 с.
12. Башкова С.А. Особенности образа будущего у старшеклассников больших и малых городов : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Светлана Александровна Башкова. — Москва, 1999. — 152 с.
13. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек // Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой ; послесл. А. Филиппова. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.
14. Бергсон А. Опыт о непосредственных данных сознания : соч. в 4 т. // А. Бергсон. — Т. 1. — М. : Московский клуб, 1992. — С. 50-155.
15. Бестужев-Лада И.В. Образ жизни как философско-социологическая категория / И.В. Бестужев-Лада // Социальные показатели способа жизни советского общества. — М., 1980.
16. Бикмухаметова Н.З. Экологический кризис и человек: проблема взаимовлияния / Н.З. Бикмухаметова, Р.З. Кузина // Гуманитарные и естественнонаучные факторы решения экологических проблем и устойчивого развития : материалы третьей международной научно-практической конференции (Новомосковск, 22-23 сентября 2006 г.). — Новомосковск : НФ УРАО, 2006. — С. 11-13.
17. Бовть О.Б. Проблеми дослідження віктимогенних якостей особистості / О.Б. Бовть // Актуальні проблеми психології. — 2004. — №9. — С. 90-93.
18. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей / Д.Б. Богоявленская. — М. : Академия, 2002. — 480 с.

19. Бодалев А.А. Личность и общение / А.А. Бодалев. — М. : Педагогика, 1983. — 272 с.
20. Бороздина Л.В. Притязания и самооценка / Л.В. Бороздина, Л. Видинска // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. — 1986. — №3. — С. 21-31.
21. Брайант Дженнингз. Основы воздействия СМИ : пер. с англ. / Брайант Дженнингз, Томсон Сузан. — М. : Издательский дом «Вильямс», 2004. — 432 с.
22. Василенко В.А. Ценности и ценностные отношения / В.А. Василенко // Проблема ценности в философии. — М.-Л., 1966. — 234 с.
23. Вереникина И.М. Преодоление возможных конфликтных ситуаций между учителем и учениками на уроке / И.М. Вереникина // Вопросы психологии. — 1986. — №3. — С. 71-77.
24. Вернік О.Л. Особливості образу довілля в свідомості підлітків : дис. ... канд. психол. наук / О.Л. Вернік. — К., 2004. — 164 с.
25. Вернік О.Л. Особливості суб'єктивної оцінки якості життя студентською молоддю / Олексій Вернік // Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України // за ред. Максименка С.Д. — Т. 7. — Вип.19 — Київ-Житомир : Вид-во ЖДПУ ім. І. Франка, 2009. — С. 46-50.
26. Волкова Н.А. Динамика ценностных ориентаций в структуре личностных характеристик у школьников : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Н.А. Волкова // ЛГУ им. А.А. Жданова. — Л., 1983. — 15 с.
27. Генисаретский О.И. Навигатор: методологические расширения и продолжения / О.И. Генисаретский. — М. : Путь, 2002. — 528 с.
28. Генисаретский О.И. Схематизмы сознания / О.И. Генисаретский // Навигатор: методологические расширения и продолжения. — М. : Путь, 2002. — С. 93-97.
29. Голд Д. Психология и география: Основы поведенческой географии / Д. Голд. — М. : Прогресс, 1990. — 304 с.
30. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кропник. — 2-изд., испр. и дополн. — М. : «Смысл», 2008. — 267 с.
31. Гулевич О.А. Психология коммуникации : учебное пособие / О.А. Гулевич. — М. : НОУВПО Московский психолого-социальный институт, 2008. — 384 с.
32. Дарвиш О.Б. Возрастная психология / О.Б. Дарвиш. — М. : Владос-Пресс, 2003. — 171 с.
33. Джунусов М.С. О мере своеобразия национальных культур / М.С. Джунусов // Социологические исследования. — №5 (2117). — 2002. — С. 125-127.
34. Добренёв В.И. Социология / В.И. Добренёв, А.И. Кравченко // 3 том: Социальные институты и процессы. — М. : Социологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003-2004.
35. Дорожевец А.Н. Искажение образа физического Я у больных ожирением и нервной анорексией : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.04 / А.Н. Дорожевец // МГУ им. М.В. Ломоносова. — М., 1986. — 19 с.
36. Дробницкий О.Г. Проблемы нравственности / О.Г. Дробницкий. — М. : Наука, 1977. — 334 с.

37. Ершов А.П. Качество жизни и местное самоуправление в условиях социальной модернизации / А.П. Ершов, Ю.Р. Хайруллина // Социол. исслед. — М., 2004. — №8. — С. 65-66.
38. Заброцький М.М. Екопсихологічні аспекти праці вчителя / М.М. Заброцький // Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя : колективна монографія / за наук. ред. Ю.М. Швалба. — К. : Педагогічна думка, 2008. — С. 162-197.
39. Заброцький М.М. Експериментальне дослідження взаємних очікувань учасників педагогічної взаємодії / М.М. Заброцький // Актуальні проблеми психології : Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України // За ред. С.Д. Максименка. — Т. 7. — Вип. 12. — К. : Логос, 2007. — С. 86-91.
40. Заброцький М.М. Експериментальне дослідження особливостей оцінювання педагогами особистості учня / М.М. Заброцький // Актуальні проблеми психології : Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України // За ред. С.Д. Максименка. — Вип. 20. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — С. 73-76.
41. Заброцький М.М. Експериментальне дослідження соціально-психологічних характеристик вчителя як суб'єкта педагогічного спілкування / М.М. Заброцький // Актуальні проблеми психології : Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України // За ред. С.Д. Максименка. — Т.7. — вип. 6. — Київ, 2006. — С. 145-150.
42. Заброцький М.М. Емпіричне дослідження особливостей самосвідомості вчителя / М.М. Заброцький // Актуальні проблеми психології : Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України // За ред. С.Д. Максименка. — Т.7. — Вип.7. — Київ, 2006. — С. 104-110.
43. Заброцький М.М. Педагогічна взаємодія: екологічний вимір / М.М. Заброцький // Актуальні проблеми психології : Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України // За ред. С.Д. Максименка. — Т.7. — Вип.9. — Київ, 2006. — С. 77-84.
44. Замалетдинова Л.Р. Качество жизни: понятие, структура, значение теории в решении экологической проблемы / Лилия Равилевна Замалетдинова // Вестник Нижегородского государственного университета им. Н.И. Лобачевского. Социальные науки. — 2008. — № 2 (10). — С. 102-110.
45. Здоров'я та поведінкові орієнтації української молоді: соціальний вимір (за результатами національного соціологічного опитування підлітків та молоді 10-22 років). — К. : Український ін-т соціологічних досліджень, 2005. — 256 с.
46. Здоровье — 21: Основы политики достижения здоровья для всех в Европейском регионе ВОЗ / ВОЗ. Европейское региональное бюро. — Копенгаген, 1999. — С. 297.
47. Зимняя И.А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. — Ростов н/Д : Феникс, 1997. — 480 с.
48. Зубок Ю. Социологическая концептуализация неопределенности и риска в социальном развитии молодежи / Ю. Зубок // Соціальні ризики. — Т.2 / Відп. ред. : Ю.І. Наєнко, Ю.О. Привалов. — К. : ПЦ «Фоліант», 2004. — С. 135-156.

49. Исаев Е.И. Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога / Е.И. Исаев, С.Г. Косорецкий, В.И. Слободчиков // Вопросы психологии, 2000. — №3. — С. 57-66.
50. Ковалев В.И. Провинциальная жизнь как предмет житейской рефлексии и междисциплинарного исследования / В.И. Ковалев // Міжнародний науково-практичний семінар «Проблеми провінціології» 4-6 листопада 1996 р.: Збірник тез і матеріалів. — Чернівці, 1996 (Перевидання — 2006). — С. 9-14.
51. Ковалев Г.А. Диалог как форма психологического воздействия / Г.А. Ковалев // Общение и диалог в практике обучения, воспитания и психологической консультации. — М., 1987. — 164 с.
52. Костюк Г.С. Психологические аспекты опытно-экспериментальных педагогических исследований / Г.С. Костюк // Избр. психол. труды. — М.: Педагогика, 1988. — С. 76-86.
53. Кроник А.А. Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования, диагностики и коррекции : дисс. ... д-ра психол. наук / А.А. Кроник — М., 1994. — 368 с.
54. Куликов Л.В. Детерминанты удовлетворенности жизнью / Л.В. Куликов // Общество и политика / под ред. В.Ю. Большакова. — СПб.: СПбГУ, 2000. — с. 476-510.
55. Кун М. Эмпирическое исследование установок личности на себя / М. Кун, Т. Макпартлэнд // Современная зарубежная социальная психология : тексты. — М., 1984. — С. 180-187.
56. Лабунская В.А. Экспрессия человека: общение и межличностное познание / В.А. Лабунская. — Ростов н/Д : Феникс, 1999. — 608 с.
57. Лановенко І.І. Світоглядні настанови як основа вибору девіантної поведінки / І.І. Лановенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : збірка статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. — К.: ТОВ «Видавництво «Сталь», 2000. — Вип. 3 (6). — С. 48-59.
58. Лем С. Молох [сб.: пер. с пол.] / Станислав Лем. — М.: АСТ: Транзит-книга, 2005. — 781 с.
59. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
60. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. — М.: Смысл, 1999. — 487 с.
61. Линч К. Образ города / К. Линч. — М.: «Стройиздат», 1982. — 328 с.
62. Логинова Н.А. Жизненный путь человека как проблема психологии / Н.А. Логинова // Вопросы психологии. — 1985. — № 1. — С. 103-109.
63. Максименко С.Д. Передмова / С.Д. Максименко // Гуманістична психологія: Антологія : У 3-х т. / За ред. Р. Трача і Г. Балла. — Т. 1: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. — К., 2001. — С. 7.
64. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко. — К.: Изд-во ООО «КММ», 2006. — 240 с.
65. Максименко С.Д. Технологія спілкування (комунікативна компетентність вчителя: сутність і шляхи формування) / С.Д. Максименко, М.М. Заброцький. — К.: Главник, 2005. — 112 с.

66. Мальковская И.А. Профиль информационно-коммуникативного общества (обзор зарубежных теорий) / И.А. Мальковская // Социс. — 2007. — №2. — С. 76-85.
67. Мамонова О.П. Социально-культурные особенности малых исторических городов Центрального экономического района России : дисс. ... канд. геогр. наук, спец. 25.00.24 / О.П. Мамонова. — М., 2003. — 120 с.
68. Матвиенко О.В. О некоторых аспектах организации безопасной информационной среды в современных реалиях / О.В. Матвиенко // Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія : збірник наукових праць / За ред. академіка Максименка С.Д. — Т. 7. — Вип. 20. — Ч. 2. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — 316 с.
69. Матвієнко О.В. Сучасний погляд студентської молоді на деякі аспекти свого буття / О.В. Матвієнко // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С.Д. — Т. 7. — Вип. 21. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — 292 с.
70. Межуев В.М. Культура и история (Проблема культуры в философско-исторической теории марксизма) / В.М. Межуев. — М. : Наука, 1977. — 199 с.
71. Миронова Т.Л. Развитие самосознания у учащихся ПТУ в процессе профессиональной подготовки : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Т.Л. Миронова // ЛГУ им. А.А. Жданова — Л., 1985. — 22 с.
72. Моделирование педагогических ситуаций / Под ред. Ю.Н. Кулюткина, Г.С. Сухобской. — М., 1981. — 120 с.
73. Моргун В.Ф. Концепція багатомірного розвитку особистості та її застосування / В.Ф. Моргун // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 2 — С. 27-40.
74. Моргун В.Ф. Опитувальник реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини / В.Ф. Моргун. — Полтава : «Оріяна», 2002. — 22 с.
75. Москаленко В.В. Соціальна психологія / В.В. Москаленко. — К. : Центр навчальної літератури, 2005. — С. 438-444.
76. Мышление учителя: Личностные механизмы и понятийный аппарат / Под ред. Ю.Н. Кулюткина, Г.С. Сухобской. — М. : Педагогика, 1990. — 102 с.
77. Налясковский А. Дикость и одичание как контекст образования / А. Налясковский. — Каменец-Подольский : Абетка, 2006. — 84 с.
78. Науменко Т.В. Психологические методы воздействия на массовую аудиторию [Электронный ресурс] / Т.В. Науменко // Вопросы психологи. — 23 декабря. — 2003. — Режим доступа : <http://xpomo.com/ruskolan/tolpa/psih.htm>
79. Непомнящая В.А. Методологические проблемы психологии — иллюзии и реальность. Возможность использования понятия «качество жизни» в психологии / В.А. Непомнящая. — Томск, 2005. — С. 593-597.
80. Ноздріна Л.В. Якість життя населення в перехідній економіці України : автореф. дис. ... канд. екон. наук / Л.В. Ноздріна // Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 2001. — 24 с.
81. Пантелеев С.Р. Методика исследования самоотношений / С.Р. Пантелеев. — М. : Смысл, 1993. — 32 с.

82. Попов С. Сознание и социальная среда / С. Попов. — М. : Прогресс, 1979. — 232 с.
83. Психологічна наука, вчитель, учень / За ред. В.І. Войтка. — К. : Рад. школа, 1979. — 182 с.
84. Редько В.В. Психологічні механізми прийняття рішень у побутовій діяльності. : Автореф. дис. на зд. н. ст. канд. психол. наук (рукопис) / В.В. Редько. — К., 2003, — 17 с.
85. Рейзема Ю.В. Информационный анализ социальных процессов / Ю.В. Рейзема. — М. : Наука, 1982. — 199 с.
86. Реймерс Н.Ф. Популярный биологический словарь / Н.Ф. Реймерс. — М. : Наука, 1991. — 538 с.
87. Репкин В.В. Формирование психологических механизмов учебной деятельности с помощью развивающего обучения / В.В. Репкин, Н.В. Репкина. — Рига, 1997. — С. 1-6.
88. Роджерс К. Несколько важных открытий / К. Роджерс // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. — 1990. — №2. — С. 59-60.
89. Рождественський А.Ю. Рефлексія тілесного потенціалу в життєвому самовизначенні старшокласників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / А.Ю. Рождественський // Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — К., 2001. — 19 с.
90. Розин В.М. Личность как учредитель и менеджер «себя» и субъект культуры / В.М. Розин // Человек как субъект культуры. — М. : Наука, 2002. — С. 42-112.
91. Романцов М.Г. Качество жизни современных студентов / М.Г. Романцов, С.Н. Ковленко // Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы : Материалы 13-й международной конференции молодых ученых. — СПб., 2002. — С. 312-320.
92. Ромашко С. Пространство диалектики. Коммуникативная среда мегаполиса [Электронный ресурс] / С. Ромашко // «Российское Экспертное Обозрение». — №2 (16). — 2006. — Режим доступа : http://www.archipelag.ru/agenda/povestka/evolution/prostranstvo_goroda/kommunikativnaya_sreda_megapolisa/
93. Роменець В.А. Вчинок і постання каноничної психології / В.А. Роменець // Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. — К. : Либідь, 2006. — С. 11-36.
94. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. — М. : Наука, 1997. — 191 с.
95. Руденский Е.В. Дефицитарная деформация личности подростка как критерий виктимности: Концепция и программа социально-психологического исследования / Е.В. Руденский. — Новосибирск : Изд-во НГПУ, 1999. — 44 с.
96. Руткевич М.Н. Образ жизни и «качество жизни» / М.Н. Руткевич // Социол. исслед. — 1976. — №4. — С. 13-24.
97. Рыбалко Е.Ф. Возрастная и дифференциальная психология : учеб. пособие / Е.Ф. Рыбалко. — Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. — 256 с.

98. Семенова Т.В. Теоретические и прикладные аспекты социально-психологического исследования городской ментальности : дисс. ... докт. психол. наук, спец. 19.00.05 / Т.В. Семенова. — Казань, 2007. — 410 с.
99. Современные концепции уровня, качества и образа жизни. — М. : ИСИ АН СССР, 1978. — 198 с.
100. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е.Т. Соколова. — М. : Изд-во МГУ, 1989. — 215 с.
101. Солнцева Г.Н. О психологическом содержании понятия «риск» / Г.Н. Солнцева // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. — 1999. — №2. — С. 14-22.
102. Социологія: короткий енциклопедичний словник. — К. : Укр. Центр духовн. культури, 1998. — 736 с.
103. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. — М. : Изд-во МГУ, 1983. — 284 с.
104. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В.О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. — К. : Либідь, 2006. — С. 316-358.
105. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. — К. : Либідь, 2003. — 376 с.
106. Томэ Г. Теоретические и эмпирические основы психологии развития человеческой жизни / Г. Томэ // Принцип развития в психологии. — М. : Прогресс, 1978. — С. 234-240.
107. Тугаринов В.П. Природа, цивилизация, человек / В.П. Тугаринов. — Л. : Класс, 1978. — 219 с.
108. Туляков В.А. Виктимность и ее выражение // Юридическое образование и правовое государство / В.А. Туляков. — Одесса, 1997. — С. 301-305.
109. Узунов Ф.В. Оцінка рівня і якості життя населення : автореф. дис. ... канд. екон. наук / Ф.В. Узунов // Харківський держ. економ. ун-т. — Х., 2004. — 22 с.
110. Философский энциклопедический словарь [Электронный ресурс] // Гл. ред.: Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов. — М. : Сов. Энциклопедия, 1983. — 840 с. — Режим доступа : <http://www.edudic.ru/fil/162/>
111. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. — М. : Прогресс, 1989. — 272 с.
112. Харрис Р. Психология массовых коммуникаций / Р. Харрис. — СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2003. — 448 с.
113. Хесле В. Философия и экология / В. Хесле. — М., 1994. — 344 с.
114. Циси. Сравнительная социопсихологическая характеристика мегаполиса и малого города [Электронный ресурс] / Циси. — Режим доступа : http://community.livejournal.com/anthropology_ru/48351.html
115. Чепелева Н.В. Социокультурные факторы понимания и интерпретации личного опыта / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології : Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої. — К. : Міленіум, 2005, — Т. 2. — Вип. 3. — С. 6-13.
116. Чепелева Н.В. Особистий досвід суб'єкта у контексті психологічної герменевтики / Н.В. Чепелева // Людина. Суб'єкт. Вчинок : Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В.О. Татенка. — К. : Либідь, 2006. — С. 280-302.

117. Швалб Ю.М. Эколого-психологические измерения образа жизни / Ю.М. Швалб // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка / За ред. Максименка С.Д. — Т. 7. — Вип. 5. — Ч. 2. — К., 2005. — С. 294-301.
118. Швалб Ю.М. Эколого-психологический подход к определению категории «качество жизни» / Ю.М. Швалб // Актуал. пробл. психології. — Т. 7. — Вип. 15. — К.: «Логос», 2008. — С. 313-319.
119. Швалб Ю.М. К определению экпсихологических систем / Ю.М. Швалб // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка / За ред. Максименка С.Д. — К., 2003. — Т. 7. — Вип. 1. — С. 426-433.
120. Швалб Ю.М. Теоретические основания экпсихологической экспертизы / Ю.М. Швалб // Актуальні проблеми психології : Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України // За ред. С.Д. Максименка. — К., 2006. — Т.7. — Вип. 7. — С. 308-318.
121. Швалб Ю.М. Теоретические проблемы структурирования сфер жизнедеятельности личности / Ю.М. Швалб // Актуальні проблеми психології : Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка / За ред. Максименка С.Д. — Т. 7. — Вип. 10.— К. : 2007. — С. 439-450.
122. Швалб Ю.М. Эколого-психологический подход к определению категории «качество жизни» / Юрий Швалб // Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С.Д. — К. : «Логос», 2008. — Т.7. — Вип.15. — С. 313-319.
123. Шеин С.А. Диалог как основа педагогического общения / С.А. Шеин // Вопросы психологии. — 1991. — №1. — С. 44-52.
124. Шитцова Т.В. Понятие события и философское обоснование гуманитарных наук у Бахтина / Т.В. Шитцова. — Virtus (Czech Republic) : Research Support Scheme, 2000. — 124 с.
125. Штейнбах Х.Е. Психология жизненного пространства / Х.Е. Штейнбах, В.И. Еленский. — СПб.: «Речь», 2004. — 239 с.
126. Яковенко С.І. Комплекс «потерпілого внаслідок Чорнобильської катастрофи» в об'єктивному та суб'єктивному вимірах / С.І. Яковенко // Психологічні наслідки Чорнобиля. Соціальна допомога потерпілим / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України // За наук. ред. С.Г. Москвичова. — К.; Сан-Франциско : Light Press, 2005. — С. 18-26.
127. Ярыгин В.Н. Онтогенез / В.Н. Ярыгин, С.Б. Тарабрин // Большая медицинская энциклопедия / Гл. ред. Б.В. Петровский. — Т. 17. — М. : Советская энциклопедия, 1981. — С. 958-964.
128. Albert S. Time, memory and affect: experimental studies of the subjective past // Study of time III / S. Albert // Ed. by J.T. Frazer et al. NY: Springer, 1978. — P. 269-290.
129. Dunkan M. Body esteem and body fat in British school children from different ethnic groups / M. Dunkan, Y. Al-Nakeeb, A. Nevill // Body image. — 2004. — Vol. 1. — №3. — P. 311-315.
130. Fallon E. Media images of the «ideal» female body: Can acute exercise moderate their psychological impact? / E. Fallon, H. Hausenblas // Body image. — 2005. — Vol. 2. — №1. — P. 62-73.

131. Fowles J. Mass advertising as a social Forecast. A proposed method the futures research / J. Fowles // *Futures*. — 1975. — vol. 7. — № 2.
132. Hawley A. Human ecology / A. Hawley // *International encyclopedia of the social sciences*. — Vol. 4. — N.Y., 1968. — P. 328-337.
133. Kluckhohn F.R. Dominant and variant value orientation // C. Kluckhohn, H. Murray, D. Sneider (eds.) / *Personality in Nature, Society and Culture*. — NY: Alfred A. Knopf inc., 1954. — P. 342-357.
134. Land K. Social indicator models. An overview / K. Land // *Social indicator models* / Eds. K.C. Land, S. Spilerman. — N.Y., 1975.
135. McKinley N. Adult attachment and body satisfaction. An exploration of general and specific relationship differences / N. McKinley, L. Randa // *Body image*. — 2005. — Vol.2. — №3. — P. 209-218.
136. Rodgers C.S. Post-traumatic stress disorder and quality of life in women / C.S. Rodgers, C.B. Allard & P. Wansley // *Handbook of Disease Burdens and Quality of Life Measures* / V. Preedy & R.R. Watson (Eds.). — New York: Springer Verlag, 2009. — P. 38-52.
137. Shapka J. Structure and change in self-concept during adolescence / J. Shapka, D. Keating // *Canadian Journal of Behavioural Science*. — 2005. — Vol. 37. — №2. — P. 83-96.
138. *The Environment and Science and Technology Education* / Ed. A.V. Baer et al. — Oxford etc. Pergamon Press, 1987. — 298 p.
139. Veenhoven R. Happy life-expectancy: a comprehensive measure of quality-of-life in nations / R. Veenhoven // *Social Indicators Research*. — 1996. — Vol. 39. — P. 1-58.

Наукове видання

**ЕКОЛОГО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ
В УМОВАХ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Колективна монографія

За науковою редакцією Ю. М. Швалба

(українською мовою)

На титульній сторінці – малюнок художника
Геннадія Задніпряного

Технічний редактор *О. М. Корнілов*
Комп'ютерна верстка *В. М. Яценко*
Редактор *О. В. Цимбаліст*
Оформлення обкладинки *К. А. Бобровницька*

Підп. до друку __. __. 2013. Формат 60x84^{1/16}.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 12,0.
Замовлення № 861-13. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05
E-mail: design@imex.net